

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

ТОМ ШОСТИЙ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

КИЇВ — ВІДЕНЬ
1919 р.

З друкарні А. Гольцгаузена у Відні

В. Винниченко.

Друковано 15.000 примірників.

РІВНОВАГА.

(Роман з життя емігрантів).

I.

«Ні, се неможливо! Та розуміється в такій конурі і при такому освітленню важко щось путяще сотворити!»

Аркадій роздратовано опустив пензля й озирнувся на вікно: мов запорошена кісейна занавіса повис на ньому мутно-сірий туман вулиці. На кривих стінах мансарди і нечислених предметах злиденної обстановки насіла волохата темрява. Тони на полотні зливалися, і не можна було відрізнити синього кольору од фіялкового, жовтого од зеленого.

«От і працуй. Багато тут зробиш. Хотів скінчити сьогодні посту грудь, але зробіть ласку, пишій при такому освітленню.»

Полотно уявляло з себе рівне, однотонне, фіялкове поле. Його викривало рожеве прозоре небо — теж в одному тоні. По один бік поля височіла гора, стилізована, подібна на мурашник. А на горі дерева росли, теж стилізовані, вони нагадували травинки, де-не-де встромлені в сей мурашник.

По другім боці поля, вище за гору на зріст, стояла жінка. Стояла вона наче в профіль, але обидві руки її було видно, як на малюнках єгиптян. Була вся гола і шостигруда, при чім тіло одливало жовтим промінчастим світлом, а трьох ярусні груди були сині з зеленими кільцями. Посередині між жінкою та горою, далеко край обрїя, під рожевим небом стояло самітне деревце, похоче на щітку до чищення лямпового скла.

Темним пилом почали сідать сутінки і на полотно. Сінник Адольфа на підлозі ледве сів. Аркадій сидів не порушено, тримаючи пензель в безсило-спущеній руці.

«Дурниці все це, зайве, непотрібне, придумале. Не потрібна нікому ні ся жінка, ні туга сеї безмежності далекого поля — життя; ніхто не зрозуміє туги сеї та й сам він не вірить в неї. Є тільки звичайна, проста ось ця пудьга в грудях. Саме почування животного голоду. Є ось цей глухий гул Парижа, а в ньому, мов загублений, хмуро-скелестий острів, самітність. Більше нічого не буде. Безглузда, неминучість, безконечність.

Залізи б у самій темний куток, де дах мансарди сходиться з підлогою, втиснути б в куток сей спину, підняти коліна і покласти в них голову. Добре-б так. І обмірковати все як слід, рішучо і систематично. Головне, — систематично. Як що важить що небудь в процесі життя розум і свідомість, як що мають вони хоч краплину активної творчої сили, то потрібна система. Все тоді буде ясно, і сміх ріжких ідіотів буде тільки жалість викликати, а шлях життя стане зрозумілий.

В прихотій галасливо задеренчав дзвінок, потім почулося тупотіння важких ступінів і крихкий, хрипкий бас Адольфа:

— Хто дома? Га? Обізвися, чорт вас бери!... Нікого? Чудесно. І розкішно.

Аркадій підняв руку і, насупившись, нахилився над полотном; удав, що поринув в роботу.

На порозі з'явилась величезна розпливчата постать Адольфа.

— А-а! Художник — од слова «худо» — малює свою жовту жінку. Сожитель і вірний мій приятель на своєму посту і пильнує «іскусство». «Іскусство» з дома ес. Bonjour, Monsieur!

«Хиба шпурнути в сю рикливу, пику палітрою замість відповіді!»

Адольф підійшов ближче. Бліде кінське лице його в сутінках п'яно всміхалось. Величезні, довгі, мов у оранґутана, руки засунуто в кишені, бриль — на потилиці.

— Що ж, так і не зволите відповісти на привітання свого приятеля? Жорстоко і незвичайно.

— Дайте мені спокій! Раз на все сказав я вам, щоб ви до мене не чіплялись.

— Один раз мені не імponує.

— І, будь ласка, не кричіть так...

— Слухаю! — витягнувсь по салдацьки Адольф. — Ось тепер... слухаю. Бо розумію, що вас, як людину нервову, турбує мій у-ні-версальний і а-нар-хічний басс (з двома ес). Я це, алегорично кажучи, почувую. Але вишесказаного не почувую. Бо чому ж мені не чіплятись до вас, висловлюючись вашою вульгарною мовою? Га?

Аркадій поволі підвівсь і мовчки почав обтирати пензлі шматкою. На синяво-сірому тлі вікна роздратовано й смішно стирчало його ріденьке волосся; гострим кіпчик носа серйозно й холодно схилився над ганчіркою.

Адольф присупув своє незграбне величезне тіло щільно до Аркадія і з заложеними в кишені руками почав розглядати сожителя від голови до ніг; очі його всміхались.

«Ніс синій... щоки постично жовті, — мабуть сьогодні не їв пічого. Губи починають кривитись, значить зараз лаятись буде. Ні, мовчить. Гордим хоче бути».

— Ну-с, чекаю відповіді, друже Аркадію? Уважно покірливо, смирно і довготерпеливо.

«Удає, що йому багдуже, — чи є хто в хаті, чи ні. Ось тільки пальчики тремтять.»

— Ну, Аркаша, на віщо ж се убійче мовчання! Га?

Аркадій мовчки, мов не помічаючи біля себе Адольфа, підійшов до мольберта, взяв палітру і почав зчищати з неї фарби. І вмить знов відчув над головою своєю тепле, з запахом алькоголю дихання Адольфа. Хотілось швидко озирнутись, підскочити, вчепитись нігтями в сі, свинячі очі, в сей мягкий, нахабний піс і рвати їх, тріпати й славно скреготати зубами.

— Адольф... Ви хочете повторення тої сцени? — хрипло сказав Аркадій.

— Якої? — невинно підняв рідкі, брови Адольф і уважно подивився на «приятеля».

«Зараз знов заверещить і почне кусатись.»

Аркадій одсунув в куток мольберт, довго чомусь копався там, і, не дивлячись на Адольфа, знов узявся чистити палітру, обтираючи ніж волохатою шматкою, замазаною різнокольоровими фарбами.

Адольф усміхнувся, підставив стільця і сів, широко розсунувши ноги.

«Нудота, їсти хочеться. Чого приїшов до дому? Сього чесного ідіота не бачив? Пензлі витирає, подумаєш, художник, «духовні інтереси».

— Що вам, властиво, треба од мене? — раптом надзвичайно коректно, з холодною і чемною гідністю озирнувся Аркадій.

«О, се — вже його «вищий розум» виходить на сцену, «холодна свідомість» і «тверда система».

— Мені? О, друже Аркадію, мені так мало треба, що соромно навіть турбувати вас... Не гурбуйтеся, будьте ласкаві.

— Але ви хотіли щось сказати...

— Се б то я?... Але що я можу сказати, «людина безладного і низького розуму», як колись ви зовсім оправдливо назвали мене? Що тільки й всього, що привитати

вас, сказати вам приятельське «bonjour»... Що б ще я міг сказати?

Аркадій, не помічаючи зовсім сумно-гасмішкуватого тона Адольфа, вислухав і одповів:

— Як що ви мені тільки се хотіли сказати, то дякую вам і в свою чергу вітаю вас...

— Та не може бути?! — скочив Адольф, радісно здивований. — Друже!! Господи! Та що ви мені говорите?! Ні, ся радість мене вбє... Води мені, друже, швидче води... В мене мігрень... Ох!

І він одкинувся на спинку стільця; звисив безпомічно голову і витягнув довгі брудні ноги.

Аркадій терпеливо і холодно дивився на нього. Вказівка на лівій руці, міцно перевязана ниткою, боляче щеміла; — се добре. Навіть слід було б такий перстень мати, якій на кожле роздратованія колов би руку і нагадував про свідомість.

Адольф раптом підвів голову, глянув на Аркадія і, паче каючись, заговорив:

— Знаєте, Аркаша, ви мене усугубляєте. Йй-богу. Ваш лагідний вигляд нищить мене і наводить думки. Покарай мене Бог. Ось, наприклад, ішов я до дому і думав: як тільки й безглуздо тече життя паше. Замість того, щоб жити, мовляв, в братерських обіймах, ми з вами сваримось. А се ж не розумно і, алегорічно кажучи, не має жадної утилітарної точки погляду. Правда?

Аркадій, обтираючи пензлі, холодно й серйозно слухав його, ворушачи час від часу пальцем на лівій руці. Хотілось, щоб Адольф ще більше паясничав, щоб сказав що-небудь падзвичайно паскудне.

— Здається, ви маєте рацію, — відповів він тихо.

— Правда? — сів рівнійше Адольф. — Ви згожуєтесь зо мною? Надзвичайно радий. Те самісенько недавно і Александр Благословенний мені доводив. Йй-богу. «Ви,

каже, живете зовсім по дурному. На що сваритесь? Як-ні-як, ви ж соціяліст. Сором.» Правда, я анархіст, а ви... вільний художник, хоч були соціял-демократом. Та проте ми соціялісти. І тому мені — соромно. Ось ішов я додому, й думав: «Прийду, пригорну до грудей своїх приятеля мого і розповім йому все життя своє.» Але... горе! приятель мій навіть вітання мое одшпурнув роздратовано. І засумував я. А ви ще побільшили се лагідністю. Я бачу, ви нудитесь. А втім, це все дрібниці... Але ось, наприклад, те, що розповім вам зараз, зацікавить вас більше. Хочете, розкажу? Просто фантастична подія, хоч і реальна. Мовчите? Розумію вас: нічого серйозного ви вже не чекаєте від мене. Але глибоко помиляєтесь. Слухайте. — Вчора у вечері, в вечірній час заходу, йду я по Мішельці. Зірки сяли і таке инше. Правда, вибачте, не зірки, а ліхтарі. Та се нічого. Так. Іду. Погордливо поглядаю на кафе, де легковажні французи поїдають свої diners. В кишенях ні сап-тіма, в животі з ранку ні рисочки, повна відсутність матеріялізму; зовсім, сказати б, в вашому стилю. Навіть, памятаю, думки в мене все такі духовні, умозрітельні. Але голодний... як... як, скажемо, ви, наприклад, в отсей пцасливий момент нашого короткого життя. Ні? Радію за вас, хоч... Але вибачте за збочення. Eh bien, іду. Чую раптом за своєю спиною... що б ви думали? — рідну російську мову. Нічого дивного, се правда, але напрямок мого «умозрепія» вийшов дивовижний. На обличчі вашім бачу лагідність і терпеливість. Се мене зворушує, але ви матимете нагороду. Слово чести!... — Отже, чую російську благородну славянську мову. Оглядаюсь: молодий панок і молода пані. Уважливий погляд — і зразу видно, що мають чулі серця і широкі гаманці. Помічаєте мій стиль? Вон! Враз прохоплює мене ідея, — іменно прохоплює, як протяг: звернутись до чулих сердець і за помічу широких гаманців заспокоїти виснажену плоть свою. Краще ска-

заль би «змучену плоть». Проте ні. С'est — ça! Зупиняюсь, скидаю благородно капелюх і вимовляю, — не «кажу», а «вимовляю»: «Шановний добродію і шаловна добродійко!» Мій імпазантний вигляд, мій значний голос справляють на них де-яке вражіння, що розуміється, впливає на мовчуття власної гідності. У друге я благородно, ось так, піднімаю руку до капелюха і зворушливо — благородним голосом кажу далі: «Прошу ласкаво вибачити. Але опинившись в злиденному становищі емігранта маю честь звернутись до вас за посильною допомогою.» Коротко, з самоповагою і не понижуючо. Правда? Але, на жаль, сього як видно мало, друже Аркадію. Ситий шунок експлоататора — буржуя не розуміє простих і благородних слів...

Аркадій забув про пальця і з стриманою цікавістю спитав:

— Звідки-ж ви довідалися, що вони буржуї?

Адольф помітив зміну в відношенні Аркадія до його оповідання.

— Як звідки?! — роблено палко вигукнув він і усмішка пробігла по його устах. — А звідки, чорт їх візьми, в нього на голові зовсім новий бриль і палиця з срібною головкою? Га? Що ж се має значити? Ні, тут вже моя компетенція по за конкуренцією. Але перейдемо до дальшого, як висловився б кожний, повний самоповаги оратор. Дальше ж було коротке: бачучи дивне і образливе відношення пана до моїх слів, я підійшов до нього, взяв його за ковчир і, потрусивши його як пущеня, що негречно поводитьсь, голосно, з обуренням закричав: «Гидкий негіднику! Верни мені гроші, які ти позичив у мене!»

— Як? Се був ваш знайомий? — здивовано і зовсім забувшись скрикнув Аркадій.

— Зовсім ні, — ласкаво всміхаючись покачав головою Адольф, все з більшим і більшим задоволенням поглядаючи на Аркадія.

— Але... хіба...

— О, я мав повне право це сказати. Грошей він у мене не позичав, і бачив я його у перше, але згодьтесь самі, друже Аркадій...

Аркадій скаменувся і розлючений закричав:

— Забірайтесь ви к чорту, — який я вам приятель! Нахабність...

— Як?! — комічно здивувався Адольф. — Зрада приятеля? Ну, се вже дякую, не сподівався... Але, нехай, слухайте ж далі...

— Не хочу слухати ваших паскудств! Грабіжнику!

— Даремно... Довідалися би як порок буває покараний, а чеснота тріумфує...

Аркадій раптом згадав про палець і йому стало нудно. «Нічого не помагає, не вмію жити.» І чомусь в пам'яті встало, як Тая того вечора, коли він так галубно і недоречно кричав на Феню, довго спостережала його і потім тихо сказала: «А знаєте, не вмієте ви жити, все придумсте і лютитесь, що нічого не виходить.» Так, розуміється, це правильно.

— Ну-с, цікавиться кінцем, га?

Аркадій поволеньки повернув голову до Адольфа: крізь сутінки у всій постаті його видно було незаховану зловтіху. Ось і цей чомусь не любить, неспавидить.

— Еге, цікавлюсь, — тихо відповів він. — Вибачте за вибух... Я слухаю.

Адольф підозріло оглянув його.

«Пика нахнюплефо-сумовита, мелянхолійна. Яка це несподівана метаморфоза?»

— Справді цікавиться? Як не хочете, я не буду...

— Ні, оповідайте. Ви сказали, що мали право. Дуже можливо; я не наслідуюсь судити.

— Щоб і вас не судили? Розумію. Але я думаю, що ви цілком згодитесь зі мною, коли довідаєтесь, чому я так

зробив. Скажіть: хіба кожний, хто обідає у той час, як ми голодаємо, не повинен паш? Га? Ні?

Аркадій почув, що йому дуже хочеться їсти.

— Я з вами не гождуся, — так само стримано й сумовито відповів він.

Адольф уважно глянув на нього: «вже знов вигідає щось, мозговик нещасливий!»

— Не годитеся? — здивовано перепитав він. — Але чому? А панок, уявіть собі, моментально згодився. В наслідок чого, я і одержав цілі десять франків. Бачите?

В голосі Адольфа не чути вже було його насмішкуватої певности. Він відчував себе, як людина, якій невідомо куди і в який спосіб раптом зникла здобич, що була вже, здавалось, зовсім в її руках.

Що з ним трапилось, з сим «застарілим принціпом»? Ну, ні, чекай же!

Аркадій, не відповідаючи підійшов до мольберта і втомлено-сумовито дивився на полотно. А в смутку почувалось дивне тихе вдовolenня.

Який став тихенький Адольф! Так, се той тон, якого треба триматися. Людей драгує почуття сили в другому.

І відчуваючи, як і сум, і втома, і навіть вдовolenня стають вже на чийсь каприз нещирими, він все-таки стояв і покірливо схиливши голову, чекав, що вчинить Адольф.

Той нагло хутко підвівся, підійшов до Аркадія і чулим, щирим голосом вимовив:

— Вибачте, Аркадію. Свиныя я і більше нічого. Справді. Вибачте.

Почуття вдовolenня гострійше кольнуло в серці і одночасово вже ворухнулось нове, гірке й солодке чуття образи, — чуття, яке завжди вимагає чомусь ще більше гиркості і в ній знаходить заспокоєння.

Стримано й холодно, не підводячи голови, Аркадій сказав:

— Я нічого не маю против вас, Адольф... Ви маєте право. Я сам давав вам привід так відноситись до мене...

Адольф закусив усмішку.

— Так, але я відношуся по свинячому... Завалкаю вам працювати... Ось ви писали б зараз, а я вас драгую...

— Ні, працювати вже не можна, темно...

Аркадієві хотілось додати, що було видно ще, коли прийшов Адольф, але тоді Адольф зовсім виразно почув би себе винуватим. І зникло б се чуття невисловеної схованої в собі обиди.

Та Адольф і так зрозумів.

— Ось, бачте! — зажурено гукнув він. — Вже пізно. А ви напевне кінчили б ту грудь... останню... Егеж? Ех, свиня я, їй Богу... А грудя ж які гарні... Ось тільки я тропечки не розумію... Вибачте, Аркадію, але чому в неї вже шестеро грудей? Вчора було тільки четверо, а сьогодні вже шість?

Аркадій швидко глянув йому в обличчя. Очі серйозні навіть простодушні і ні на крихту насмішки.

— Я змінив... Се більше підкреслює... Та крім того гармонія плям повніша...

— А-а... — співчутливо і відчуло протягнув Адольф: — Се инша річ... Ідея, мовляв... Але... ще одне питання чому ви в голови пишете сю жовту жінку? Чому не попросити б вам товариша Таю попозувати вам? Га?

І Адольф навіть перехилився весь до Аркадія. Ага! Саме в ціль потрапив; ач як очка замигали і навіть жовті уха почервопіли. — Справді, Аркадію... По товариськи... І тило в неї краще...

— Адольф! Прошу вас не торкатися товариша Таю! Чуєте?

— Але чому?! Коли вона не нині — завтра позуватиме сьому нахабному полячкові Гломбінському, то чому...

— Це брехня!! — раптом люто повернувся Аркадій, дивлячись йому в лице гострими сіреними очима. — Ви — падлюка! Ви брешете! Ви се кажете тому, що с им хочете роздратувати мене. Але я погоржую вами!

Адольф засміявся.

— О, приятелю Аркадій...

— Геть збирайтесь, хулігани — ваші приятелі!

— Ну, гаразд, нехай не-приятель мій... Я хочу тільки сказати вам, що ви стали на хибну точку погляду. Таня п о з у в а т и м е Гломбінському.

— Брешете!

— Насмілюсь залперечити, що ні. Бо за мене промовляють всі дані.

— Піяких даних ви не маєте! З початку до кінця гідота і брехня!

— Невірна точка погляду. Запевняю вас. Дані підтвержують мою гіпотезу. Бажаєте вислухати виклад?

Кінське обличчя Адольфа світилось благодушним спокоєм і вдовolenням. Смакуючи вимовляв він кожне своє мудроване слово. Очі впевнено стежили за Аркадієм і немов говорили: «Ні, тепер вже не втічеш, тепер ти мій.»

— Дані ваші така сама брехня, як і все... як і решта...

— Сумна помилка, заснована на поверховнім знайомстві з мосю вдачею. Проте, як вам неугодно, я можу лишитися при своїй думці, не аргументуючи її.

— Так, це найкраще, — з холодною, надзвичайною погордою одвернувся Аркадій. — Лишіть свою думку при собі...

— І, не вдержавшись, додав:

— Все одно не зможете довести.

При сих останніх словах насмішкуювате обличчя Адольфа освітилось самовдоволеною й лукавою усмішкою. Але, силкуючись не показати, що помітив її, він з більшим запалом, ніж слід було б, вигукнув:

— Не доведу?! Я? О, се позвольте! Насамперед: гарна вона чи ні? Безумовно гарна. Се нічого не значить? Ні, се значить. Тут психологічна точка погляду. Бо кожда вродлива жінка, почувалучи се, потай вдоволена в сього. Сього мало, — я розумію. Але се тільки інтродукція або, простіше кажучи, прелюдія, базис, мовляв. Факти далі.

Аркадій знов взявся за палітру, пильно зчитуючи її. Але Адольф по положенню його спини бачив, що той слухав з напруженою увагою.

— Тепер далі. Виходячи з того тезиса, що вона вродлива, ми прийдемо до нехибного висновку, що не сьогодні — завтра її виженуть з фабрики.

Рука Аркадія перестала на хвильку скребти і зараз же знов заворушилась. Адольф тонко усміхнувся.

— А чому виженуть? А ось чому: як відомо з оповідань самої гарненької Тані... Вибачайте: і самого товариша Тані... патрон фабрики ставиться до неї все з більшою і більшою увагою, яка безсумніву мусить досягти свого брудного апогея. Ви відчуваєте?

Аркадій не відповідав.

— Гаразд. Тут брудний апогей сей фатально стикається з найбільшою цнотливістю найчистішої Тані. Стикнувшись, вони не можуть злитися і так зостатися. Навпаки: повинні відскочити. Патрон відскочити від фабрики не може. Значить, прийдеться це Тані зробити. Один факт. Правильно?

Палітра була майже зовсім вичищена, але Аркадієви треба було, очевидно, зробити її бездоганною. Се не укрилося від Адольфа.

— Палітра, сподіваюсь, не заважає вам стежити за ходом моїх міркувань? Вон. Се, значить, одно. По сьому що настає? Алегорічно кажучи, — голодне існування. Ви можете залперечити, що Таня дочка багатой поміщиці, яка має триста десятин в Харківщині. Але... — хотів сказати

«приятелю Аркадій», — але, мій не-приятелю Аркадій, ви зробите величезну і умислу помилку покликавшись на се. Бо всім і кожному відомо, що товариш Таня шукає «правдивої чесноти», скромно кажучи, шукає есенцію морального життя. Улюблена донька заможної поміщиці, вона зрікається всіх земних, матеріальних, низьких благ і живе життям простої робітниці. Говорячи знов словами Тані, вона хоче в буржуазній суспільності жити, як соціалістка. Все це відомо вам? Та ні, ви не пройнялися цим фактом. Ми теж соціялісти, n'est — ce pas? Але ми тільки по ім'єни, форми ж життя у нас старі. І се ви знаєте? Вон! Але тоді, значить, ви згодитесь з тим, що з дому грошей вона не візьме. Вона шукатиме роботи. Другий факт. Тепер посунемося далі. Що таке позування? Се — робота. А кожна робота — справжнього соціяліста понизити не може. Правильно? Ви стежите? передчуваєте? Між иньшим, ви зовсім даремно так довго трете в однім місці, там так вже чисто, як на сумлінні у немовлятки. Але посунемося ще на ступінь вперед. Опріч переконання у Тані є ще соромливість, дуже вразлива і всім відома. Се ви хочете мені сказати? Très bien! Але... тут виступає нова сила — потяг до Гломбінського, — яка нейтралізуватиме...

Аркадій шпурнув палітру в куток і повернувся до Адольфа.

— Ви се можете довести? — з погрозою спитав він.

— Що саме?

— Її відносини до Гломбінського?

— Ні, — ухмильнувся Адольф.

— Чому ж ви брешете? Як смієте, невіднику, чорнити чисту дівчину?!

Адольф заспокоююче простягнув свою довгу руку.

— Вибачайте. На що зайві вирази і швидкі висновки?... Зовсім фальшиве розуміння моїх слів. Відносини мені невідомі, але потяг можна довести.

— Так?

— Так. Гломбінський вродливий; падишока, але вродливий і підлоту вмів сховати. До того він колись був соціялістом, правда, польським і тільки місяць, але для Тані цього досить.

— Ви брешете, бо у Тані є наречений, Шурка; всім і вам се відомо. Ви знаєте, що вона не здібна на пошлий-флірт:

— Я сього не обстоюю. Ви ухильяєтесь од теми. Я маю на меті показати вам конечність позування Тані у Гломбінського. Більше нічого. А ви з сього простого і природного факта чомусь — Бог вас знає чому! — робите питання світового значіння. Voila! При чому, мушу зауважити, з дивним намислом, як страусь, не хочете глянути фактам в лице. А я, маючи на оці ваші ж інтереси, зо всією великодушністю, жартуючи собою, привожу вас до простого висновку: коли Таня може позувати Гломбінському, то чому не може вам?

«Так, справді, чому б не мала позувати Гломбінському? Він їй подобається. Розуміється, подобається. Ну, щож з сього? Нехай!»

Аркадій раптом почув себе надзвичайно втомленим.

Під грудьми не ссало як ранком, а почувалось так, ніби весь його шлунок десь зник і замість нього лишилась суха гнітуха порожнеча.

Він підійшов до маленького столика, на якому валялись дві-три книжки, цїтка до чищення чобіт і стояла пляшка з всунутим в шийку недогарком свічки.

Адольф з вдоволенням обличчям спостерігав його.

— Втомилися? Сідайте, сідайте. Ось так. Співчуваю вам всіма фібрами душі. Але, знаєте, Аркаша, мені здається, це тому, що ви кепський спосіб життя провадите. Га? Серйозно! Вам слід було б, властиво, наняти собі на Рівері вілля, добре їсти, світле ательє... Чому ви сього не

робите? Га? Се впливає і на вдачу... У вас, наприклад, розвинена упертість. Га, друже? Не гадаєте? Чому мовчите?" Пропонує, наприклад, вам Хома по сто франків за ваші малюнки, чом же не берете? Правда, умови трохи оригінальні, але що ж з того?

Аркадій зисхотя повернув до його голову, і ледви всміхаючись, сказав:

— Даремно, Адольфе, дурня удаєте. Я навчився вже спокійно слухати ваші дурниці.

— Так? — засміявся Адольф. — Се мене тіпить і задовольняє. А я все боявся, що турбую вас своїм недоречним базіканням. Tant mieux! А скажіть, в такому разі, чому се Хомі хочеться, щоб ви принесли в кафе свої малюнки і при всіх перерізали їх на чотири частини? Що се значить?

— Тому, що Хома такий же негідник, як і ви!

— Ну, ось ви й хвилюєтесь, друже. А це заважає вам докладніше пояснити мені. Може се тому, що він так оригінально цінить ваш хист? Га?

— Адольф!... Дайте мені спокій. Дуже вас прошу. Инакше... я за себе не ручуся.

Адольф злякано засвістів.

— Се страшно... Треба лишити... Шкода покинуть таку цікаву розмову, але... нічого не вдієш. Нудно тільки трохи... Свічка є?

Аркадій не відповідав. Присмерки хиткими сутінками оповивали його невеличку постать, втомлено і безнадійно схилену до столу.

.. — Ні? Підлота. І їсти хочеться, нехай йому волячина. «Роскішно їсти хочу», як висловлювалась одна малолітня дівчинка. Любов і голод два кінці осі людського життя... сказав Шіллер чи якийсь інший дурень... Гм! Я бачив ранком, як товариш Таня поклала в шафку призначені на вечір бутербродики з надзвичайно чудесною шинкою. Треба пошукати. В решті решт, се — єдиний вихід. Думаю, що

благородна і м'яко-серда товаришка Таня зрадіє тільки, що причинилася до заспокоєння свого ближнього.

Аркадій підвів голову. Недоладня постать темніла вже в сусідній хаті. Ось нахилиється до шафки, незграбно присідає на карачки. Щось муркоче.

— Не смійте брати!! — раптом скочив Аркадій з незрозумілою йому самому лютістю.

Темна купа біля шафки поворухнулася і повернувшись до нього блідою прямою обличчя, ввічливо і ласкаво пророкотіла:

— Pardon! Ви зволили щось вимовити?

— Не смійте брати бутербродів!

— Се ж через що?

— Через те що вони — не ваші.

— О, mon ami, я не тримаюсь старих упереджень про власність. Будьте певні, мене не гризтиме сумління...

— Кажу вам, не смійте брати, паскуднику, негіднику ви! Дівчина прийде голодна з роботи, лізтиме на шостий поверх, а ви, паразит, злопаєте! Погань ви нахабна!

— А я іменно злопаю! Зовсім правильно зволили висловитись, — проричала купа, випростуючись і закриваючи дверці шафки.

Аркадієві дуже гостро кинулось в очі щось біле в руках Адольфа. Ось він підносить одну руку до рота; сочне, міцне чвакання. Аркадій бачив у день ці бутерброди. У одного з них між половинками білого хлібця виглядала полоска шинки, наче бутерброт показував йому червоний, тонкий, мов у кицьки, язичок. Тоді йому стиснуло горло і рот наповнився слиною. Але він виплюнув її і закрив дверці.

— Еге, ви зовсім... (довгий і увальний ковток), зовсім правильно сказали.. Іменно.. (знов чвакання), іменно злопаю. При чому... злопаю з приємністю.

Розпатлана, висока постать просупулась в кімнату і зупинилась так, що бліде світло косого вікна впало саме на другий бутерброт, дбайливо притулений до грудей.

Аркадій раптом відчув, що порожнечі на місці шлунка не стало. Здавалось, щось живе маленьке вдерлося туди, жадібно й люто вхопилося цушкими руками десь під грудями і нестримано тягне до себе все нутро. Тягне, намотує на себе, щось гризе, завзято вимагає чогось. Від сього знов стиснуло горло, а серце забилося важко, нерівно.

— І до того... доволі смачно... спеціально смачно...

«Перший бутерброт зїдено. Зараз він їстиме другий. О, негідник, як він поволі жує!»

Маленьке і живе в шлунку конвульсійно підвелось на руках, вчепилась в ребра, і затупотіло в середині погами.

— Що Аркаша, дивитесь? Скопштуйте... Га? Йй Богу, смачно... З маслом, знаєте...

«Хіба видерти? Кинутись, вдарити так по руді, згори вниз, потім швиденько впасти на землю, прикрити собою бутерброт і... схопити, вчепитись зубами?»...

Адольф зробив останній ковток і розтягаючи насолоду поволеньки підняв другий бутерброт, з замилюванням розглядаючи його з усіх боків.

— Дивно навіть, як багато втіхи може справити такий низький і наче незначний предмет, як отся німецька вигадка під назвою бутерброт. Іменно бутерброт... Правда назва... Ви не находите, Аркаша? Га? Та що це ви так мовчите? З обурення язик прилиппе? Або ж... хотіли б помінятися зо мною місцями? Га? Ні? Хочете? Шматочок? Все одно я скажу Тані, що зїли ви... Мовчите? Як угодно.

І не халаючись приготувавсь вкусити другий бутерброт.

— Дайте мені! — раптом несподівано, хрипло і грубо вихопилось у Аркадія.

Адольф хутко одвів руку в бік.

— Як?! — здивовано скрикнув він.

— Дайте мені сей бутерброт... Ви зїли вже один. Давайте!

І Аркадій, зробивши крок до Адольфа, жадно протягнув руку.

— Прощу! — піднімаючи вгору бутерброт, злякався Адольф. — На віщо ж така раптовість? Се ж не ваш?

— Все одно, я їсти хочу. Дайте, говорю вам. Дайте і більше нічого!

— Цілком справедливо. Але... що скаже Таня? Бідна дівчина приїде з роботи на шостий поверх...

— Адольф, я знаю, що я падлюка. Можете не казати... Дайте мені бутерброт...

І не тямлючи себе, він стрибнув на Адольфа, вчепився в його руку з бутербротом і став тягнути її вниз

Адольф зареготав.

— Карраул! Насильство!... Бідна дівчина на шостий поверх... Ха-ха-ха!

— Давай... давай... — тягнувся, хрипів і болюче щипав руку Адольфа Аркадій.

— Стоп! — вмент кинувсь Адольф. — Зробимо угоду! Капітуляція... Та почекайте!... Стійте. Я великодушний. Раз вкушу, а решта вам. Гарзд?

— Брешете, ви злопаєте все!

— Друже Аркадію! Ви не знаєте мого серця. Дивіться... Ось тілечко, не більше...

Аркадій засапаний, жадібно дививсь йому в рот, витягуючись всім тілом до хліба.

Адольф дійсно одкусив так, як показав, і широким, великодушним рухом решту простягнув Аркадієві. Той майже видер, зараз же одвернувся і з якоюсь злістю і розпукою вчепився зубами в солоний, вохкий від шинки хліб. Маленьке в середині затихло, наче уже приготувилось схопити страву, яку зуби похапки трошили.

Адольф мовчки стояв, дивлячись в полуро-схитену, тремтячу спинку сожителя. Дивна ніжна теплота заворухилась десь в грудях і стало сумно, жалко і обидно.

«Сволочі ми порядні», — сумно подумалось йому.

— Кепська справа, Аркадію? Га? — вимовив він навмисно жваво, коли Аркадій, управившись з бутербродом, не озираючись сів на старе місце.

Аркадій не відповідав.

«Обидно», подумав Адольф і у голос вимовив:

— Ну, а тепер треба піти побалакати трохи з мосе Морфеем. — Маю «сослагательное наклонение» спати. Voila! З покою віку існує мудре правило; як шлунок твій турбує тебе, візьми і придави його сном. Коли мене наші мужички тримали в холодній, я цілий тиждень тримавсь цього правила. Ех, сінничок, який же ти худенький! Ну, скорися і прийми мене в свої вірні обійми.

Аркадій сидів непорушно. Маленьке вже не вчеплювалось в ребра, але, терпляче скорившись, болюче нило і здавалось, гризало власні лани. Потім поволеньки затихло і зникло. На його місці знов утворилась настирлива свербляча порожнеча.

Журливу тищу, офарблену далеким гомоном, порушувало тільки хлюпливе хропіння Адольфа. Хотілось тишенько, жалібно, плаксиво стогнати.

Раптом в прихожій забрецьчав дзвінок.

Аркадій скочив і похалливо пішов відчинити двері.

— Шурка дома? Здрастуйте.

Гломбінський. За ним ще хтось.

— Ні, Шурки нема дома.

— А панна Таня?

— Товариш Таня на роботі.

— Ми почекаємо, — жорстко і холодно почувся голос Хомн...

— Як хочете...

І Аркадій швидко пішов до себе, щільно прикриваючи за собою двері.

II.

Засвітили лампу. Лямпка текла і вимазала нафтою гарні білі руки Гломбінського. Він гидливо скривив свої яскраво червоні губи під золотистими вусами й озирнувся. Шапка, камін вузенька софка, кілька стільців. Умивальника нема.

— Пся крив, з сеї лампи тече як з бочки. Де вони миються? Що?

Лямпка скромно й невинно всміхалась жовтенькою блідю усмішкою.

Хома не відповідаючи, ходив по хаті, засунувши руки в кишені коротенького пальто з піднесеним ковніром. Хома його була легка, тверда і здавалось така сама шерстка як і його голос. У всій постаті також чулася шорсткість. Уявлялось, що костей Хомі не треба, — їх можуть замінити м'язи, упругі і міцно сплетені.

Гломбінський зваживсь пожертвувати своєю хусткою. Він обтер руки, скинув бриль, зачесав волосся, акуратно розділене по середині модним проділом, підозріло оглянув стілець і сів. Рухи його були м'яккі, слизькі, повільні.

Мовчали. Гломбінський час від часу уважно стежив за Хомою гарними невинними очима з пухнастими віями.

А Хома все ходив з кутка в куток, схиливши смугляве з висунутими вперед щелепами обличчя.

— Слухайте но, Хомо! — знизивши голос, заговорив раптом Гломбінський, недбало вистукуючи пальцями по цараті столу.

Хома мовчки підняв на нього невеликі сірі очі.

Гломбінський трохи примушено усміхнувся.

— Знаєте, мені все таки здається, що це все жарти. Що?

Хома зупинився.

— Ніяких жартів! — серйозно сказав він. — Чусте? Це в останнє повторю умовини: жадних залицянь.

— Боїтесь? — уїдливо вставив Гломбінський.

Хома сказав далі:

— Потім ви пропонуєте їй десять франків за сеанс. Не більше. Позувати повинна голою. Се спочатку. Далі — двісті франків на місяць і на содержание до вас. За все це я вам плачу п'ятьсот франків. Можете, — беріться. Не можете, — не треба було йти сюди. Але жартів нема тут ніяких.

Гломбінський не зводив з нього запитливих очей. «Що сей хмурий балдіт вигадує?»

— Гаразд... Я все думаю, що се жарт. Але гаразд. Але прощу, як панна Таня зараз же по лиці дасть? Тоді що?

— За це ви одержите ще сто франків.

Гломбінський верскливо засміявся.

— Сто франків. Ха-ха-ха! Оригінально. Що? Ви зо мною оригінально поводитесь. Се мене вже цікавить. Сто франків за те, що по лиці? Але! Сього мало, пане Хомо... Ха-ха-ха! Але оригінально, пся крив! Проте, знаєте що: я згоден! Як би се мені сказав... себ-то все це пропонував мені хто инший, я б... Але, до дябла! — я б показав... Але ви... добре. Прощу. Я згодний.

Ніжні, надзвичайно чисті його щоки відкрились червоними плямами, наче хтось болюче пощипав їх.

Хома стежив за ним тим самим пронизуючим, допитливим поглядом. І раптом несподівано спитав:

— Скажіть, Гломбінський, це правда, що ви проповідуете аристократизм духа?

— Се торкається справи? — зразу перестав сміятись Гломбінський.

— Може. Так чи ні?

— Про се з вами я говорити не буду. Ось ще питання, скільки я маю часу, щоб зробити це з Танею?

— Два місяці.

— Добре. А як вона сама закохається в мене, що тоді? Куточки губ Хоми ледви скривились гидливою усмішкою.

— Це буде те саме, що на содержание піде. П'ятьсот франків ваші.

Гломбінський поривчо підвівсь і мовчки заходив по кімнаті. Хома сів на софі, одкинувши голову до стіни і напівзаплющивши очі. Худе, смугляве обличчя його з довгастим підборіддям і тонкими губами здавалося вломленим і ще більше замкнутим в собі.

— Слухайте, Хома! — раптом зупинивсь перед ним Гломбінський. — Я не одмовляюсь, але хочу вам сказати, що... хочу пояснити вам, для чого я згодний. Я маю хору сестру, яка повинна лічитися. Я пішло їй гроші. Ось для чого. Що?

Хома поволі розплющив очі. І з того, як Гломбінський стояв перед ним, з виразу ніби соромливості, з искорок в чекаючих очах, Хома зрозумів, що він се вигадав тоді, коли ходив по кімнаті. Як що удати, що віриш йому він повинен почати поясняти, коли і як заслабла сестра.

— Чому ж ви мені раніше сього не сказали?

— Я думав се жарти... Потім се така інтимна справа... В неї, знаєте, туберкульоз... Зовсім молода дівчина...

— Ну й гаразд, — перервав його Хома. — Мене не обходить, куди ви подінете свої гроші.

Гломбінський ще кілька хвилин дивився на Хому, що знов одкинувся до стіни, і змушено, насмішкувато засміявся.

— А пан Хома так враз і повірив? Що? Ха-ха-ха! У мене й сестри нема, топ вісх. Я думав, що ви пожалієте й прибавите. Бо, чому ж я не можу з вас здерти? Ви ж вкрали гроші, які дасте мені. Ні?

Хома ледве-ледви всміхнувся, не розплющуючи очей.

— Що? Ні? Ви ж експропріацію забрали собі. Всі знають. Що?

— Сідайте, Гломбінський, не кричіть, а найкраще мовчіть. До чого сі розмови? Навіть «аристократом духа» не вмієте бути.

Гломбінський хотів відповісти, але в сю хвилию увійшли Феня і Фаддей. Фаддей держав під пахвою книги, які зараз же акуратно розклав на столі.

Присутність Гломбінського і Хоми укупі здивувала Феню, а особливо поява Хоми. На протязі трьох місяців знайомства він був тут усього кілька разів.

— Ви кого чекаєте? Мене, Шурку, Таню? — заснула вона пуганнями, обережно скидаючи капелюха з своєї круглої голови.

— І Шурку і панну Таню, — розшаркуються відповідь Гломбінський. — А панну Феню можна поздоровити з новим капелюхом? Дуже гарно вам до лица. Що?

Феня засміялась.

— По перше так по українськи не говорять: «Дуже гарно вам до лица». «Дуже до лица вам». Поляку нещасний. А по друге, ви брешете.

— Але, панно Феня!...

— Але, пане Гломбінський! Годі. Ви, поляки, всі страшенно підлесливі. Брешете в очі і навіть не моргнете. А справді до лица мені?

І Феня раптом почервоніла при сих словах. Кругле, хоробливо-блїде обличчя її з кругленьким діркуватим носиком і подвійним пухким підборідям стало ще більш негарним.

Гломбінський хотів було засипати компліментами, але Феня зараз же знервовано перервала його:

— Фу ідіотка! Пемов справді купувала тому, що до лица. Мені вже тридцять два роки, стара палпа, пане Гломбінський, і все мені до лица. Ну, все це дурняці. Фаддей, ви готові? Палове ми не маємо часу базікати з вами, і отже не нарікайте, що ми при вас займемся ділом. Гаразд? Фаддей ви приготували?

— Приготував, — сказав Фаддей, що сидів давно вже над розкритими книгами і уважливо перегортав їх.

— Чудово. Тільки... А ну поверніть свою пику до мене.

Фаддей повернув до неї молоде, рум'яне обличчя з чистими карими очима і широкими, мов у негра, свіжими устами. На ньому яскраво світилося змішання.

— Так, соромимось. Панове, дуже просимо не слухати нас, бо ми нарід дикий і все нас бентежить. Розгорніть книгу, на тім місці... Вже? Добре. Читайте.

Урок почавсь. Фаддей бентеживсь і тому зупинявся, червонів і що хвилі витирав спітніле низьке чоло.

І раптом Феня повернулась всім тілом до Хоми, що сидів з залющеними очима і вимовила:

— Ах, да! Добродій Хома!

За те, що Хома уперто називав себе українцем, а не руським, Феня іролічно називала його «добродієм».

Хома розкрив очі і глянув на Феню.

— Що ж це ви з нашим художником такі дурні жарти виробляєте? Га?

— Які?

— Дурні, кажу. З якої се речі пропонуєте йому таке: продавати вам свої малюнки, щоби різати чи палити їх при всіх? Що це за фокус такий?

Хома нічого не відповів і знов залющив очі.

— Добродію Хома! Се — свинство! Відповідайте, коли вас питають.

— Не хочу відповідати — байдуже і сухо сказав Хома, не розплющуючи очей.

— Ввічливо! Надзвичайно ввічливо. Ну так дозвольте в такому разі висловити вам мою думку з приводу сього, що я вважаю своїм моральним обов'язком. Ваш вчинок, пане, обурюючий! Ви користуєтесь становищем голодної людини і глузуєте з неї. Гидота і мерзота! Да-с. І ще більше гидко, що виробляєте ви це все на гроші, які... да, які ви награвували... І крім того, що ви хочете сим показати Аркадієві, чи кому будь иньшому? Що?

Вона схвилювалась і сердито одкидала полняле пасмо короткого волосся, що звисало їй на очі.

— Ну? Що він спокуситься грішми і дасть себе зневажити? Справить вам злісну і гидку приємність бачити страждання другого? Так?

В сю хвилину грюкнули двері в сінях і в кімнату хутко увійшла засалана, свіжа, оживлена Таня. Присутність сторонніх її, як звичайно, трошки зніяковила, але тільки на хвилину.

— Драстуйте, панове! Драстуйте! Чудова погода на дворі, туман, дощик, справжня осінь! А у вас так затишно, любий Фінік мій, я змерзла і їсти хочу. Боже, які вони всі серйозні, урочисті! Яке «алегорічно кажучи» світове питання розв'язується тут?

Вираз облич у всіх мимохить і непомітно став м'якший чи від слів Тані, від її грудного, щирого голосу, від свіжости, принесеної в краплинках вогкості на чорнім, буйнім волоссю, чи просто від повороту уваги в другий бік. Тільки один Хома сидів з тим самим обличчям, втягнутим в себе, холодним.

— Питання не світове розв'язується тут, — сказала спокійніше Феня, — але і не таке вже просте. Се ось про пропозицію добродія Хоми Аркадієві.

Таня злегка лахмурила густі брови. Вираз лиця відразу змінився: з веселого відкритого, трохи завзятого, воно стало замисленим і суворим.

Вона мовчки хитнула головою кинувши погляд на Хома. І знов в ній поворухнулось для самої неї незрозуміле співчуття йому.

— Я ось питаю Хома, з якою метою виробляє він такі речі. Але добродій Хома не бажають нам відповідати.

— А чому ви, справді, не хочете одповісти? — суворо спитала Таня.

— Вас це дуже цікавить? — сказав Хома.

— Еге, — майже одночасово, одповіли обидві.

Добре, — рівно й безстрастно почав він. — Я раз чув, як Аркадій запевняв, що вище всього, вище, всяких революцій, партій і такого иньшого — є, артизм, мистецтво. А мені здавалось, що він це мистецтво продасть за кілька сот франків. Я і пропонував йому се зробити. Він образився. Се все. Але я думаю, що він все-таки продасть.

— Так?

— Так, я сього певний.

— Дуже?

— Дуже.

— Чому ж це ви так сього певні?

Феня була, очевидно, трошки збентежена поясненнями, але не хотіла сього виявити і вела далі розмову таким самим іронічним тоном.

— Тому, що людина, яка продала революцію, партію за мистецтво, тим самим дозволяє думати, що вона взагалі може продавати. Одного разу йому мистецтво здається краще за революцію, другого — гроші кращі за мистецтво.

І немов скінчивши неприємний обов'язок. Хома знов одкинувся до стінки.

— Ні, прошу, ви не маєте права робити такі висновки! — вигукнула Феня. — Се вже через край. Дуже просто, пане! По перше, він нічого ні за що не продавав.

— З сим я не згожуюсь, — раптом змішалась Таня, дивлячись собі на руки.

— Як? — підскочила Феня.

— Дуже просто. Як в мистецтво, революції нема.

— Які дурниці! Значить соціаліст не має права любити мистецтво? Ну, знаєте, Таня... се вже занадто.

Таня сама розуміла, що щось не так сказала. Але назад піти не хотіла. Почервонівши вона підняла голову і сказала:

— Для справжнього соціаліста нанамперед революція, боротьба, а потім все иньше. Так, іменно — певнійше, твердим голосом казала вона далі. — А як мистецтво вище за все, то значить, він не соціаліст. Тоді нема чого й ображатись.

— Ну, знаєте... льоґіка! Та хоч би він і не соціаліст був, то вже не може й ображатися, як робляться огидливі пропозиції?

— Як що він на їх згодиться, значить не вважає їх огидливими.

— Та не згодиться він на них! Чи ви збожеволіли?! Аркадію! — гукнула раптом Феня. — Аркадію, йдіть сюди!

Всі, окрім Хоми, стали дивитись на двері в кімнату Аркадія. Ні згука не чути було звідти.

— Аркадію, то ви все чули, ходіть сюди! — розсерджено закричала Феня.

Двері широко розчинились і на порозі з'явився Аркадій. Наче давно вже збирався увійти. Невеличка голова його пишно і гордо закинута була назад, очі прижмурені, хода повільна.

— Чого треба?

І від того, що на колінах сподні його надулися горбочками, що на ковчирі від сорочки бракувало одного гудзика, а рукави піджака були короткі, — від усього цього гордовитий вигляд його справляв гнітуче, жалке вражіння.

Таня схилила голову і почервоніла.

«Дурень!» — вилаялась тихо Феня і у голос сердито сказала:

— Аркадію! Ви, певне, все чули. Що відповісте на все ось сьому, панкові?

Гломбінський, який з очевидною втіхою і цікавістю спостережав сю сцену, одійшов до маленької залізної печі, приробленої до каміну, обережно доторкнувся пальцем до її холодного боку і вигідно сперся на каміні.

Аркадій зупинивсь і не дивлячись на Хому заучено і тим самим гордим гоноровитим голосом сказав:

— Перекажіть сьому, панови, говорити з яким я не маю естетичної можливости, що як би я вважав його за нормальну людину, я б на всі його пропозиції відповів тільки — по пиці.

До болю ніяково почувала себе Таня. І нестримано хотілось підійти до Аркадія і як-небудь скинути з нього сю жалку неприродну позу.

Хома нетерпляче, легким і твердим рухом витяг з кишені бумажник і ледви всміхаючись сказав:

— Пропоную вам триста франків за вашу жовту чотирьох-грудку жінку.

— Шостигрудку! Вже шостигрудку, шановний добродію! — розлягся раптом в чорній відтуліні дверей гучний бас Адольфа і зараз же показався і сам розпатланий величезний його властитель.

Хома усміхнувся. Тані до болю стало шкода Аркадія.

— Тут нічого смішного нема, — гостро кинула вона Хомі.

— Аркадію! Ви берете триста франків? Будь ласка, Адольф, не заважайте.

Смутні щокі її, звичайно «гаряче жовтяві», як висловлювався Адольф, зашарілись. Від сього краса її наче з тіни вийшла на сонце.

Аркадій погордливо всміхнувся.

— Панове! Ви дуже хвилюєтесь. Запитуючи мене про це, ви сим показуєте мені, що сумніваєтесь, чи я візьму, чи ні...

— Пропоную п'ятьсот! — якось дуже нетерпляче вихопилось у Хоми.

Аркадій зробив різкий рух в його бік, бажаючи щось сказати; але побачив асігнацію, яку Хома в ту хвилину витягнув з бумажника і мимоволі замовк. І зараз же, розлючений сим своїм мовчанням, підняв руку і кинувся на Хома. Але сталось щось несподіване і смішне: Хома, що сидів на софі, швидко і спокійно підняв одну ногу. Аркадій наптовхнувся на неї, спіткнувся і мало не впав. Його підхопив Адольф і регочучи став підводити. Він пробував ще раз кинутися на Хома, але Адольф і Феня рішучо відтягли його і одвели до його кімнати. При сьому Адольф виявив бажання лишитися з ним й умовити його неодмінно взяти сі гроші за жовту жінку, бо, инакше, се буде таким злочином проти льотіки, вищої системи, моралі і справедливости, що він, Адольф, повіситься з досади на власнім волосі, як Авессалом (теж з двома ес).

III.

Вийшло смішно, жалько і обидно. Феня накинулася на Фаддеса за те, що той вимазав книгу в чорнило, і з приводу сього заявила всім, що щиро вважає всіх ідіотами і одурілими. А як їм се не подобається, нехай не лізуть до неї.

— Читайте далі! — грізно звеліла вона Фаддесві. Фаддесей смішливо кусав губи; він спокійніше за всіх прийняв сю сцену.

Таня поглядала на Хома. Їй не подобалось його обличчя. І знов, як завжди, їй дуже хотілось підійти до його, заговорити якось особливо (вона почувала, що зуміла б так заговорити) і лице Хоми повинно стати инакшим; яким саме, невідомо, але обовязково инакшим, новим і значним.

І з, незрозумілою асоціацією, яка її саму здивувала, їй пригадалось те, що травилось на фабриці.

— Ах, так! Фінік, знаєте новину: мені дали чисту одставку. І при яких обставинах!

І Таня оживилась, почервоніла і почала розповідати. Патрон був сьогондй через край ласкавий, незносно настирливий (Таня почервоніла ще більше), нахабний, грубий і вона врешті змушена була дати йому по пиці. Се його вмент втихомирило і привело до памяти. Тоді він надзвичайно ласкаво виплатив півтора франка, які їй належали, і висловив надію, що Таня не буде більше себе утрудняти і ходити на фабрику.

— Voilà. І я тепер вільна.

Фені здалось, що ніби Таня трошечки вдоволена з сеї всеї історії, — як справжня робітниця.

— Ну і що ж тепер? — похмуро спитала вона.

— Нічого. Шукатимемо роботи. Зроблюся femme de menage. Я вже про се думала. Поки не поступлю на фабрику.

— Щоб знов те саме?

— Ну, то що ж? Навіть цікаво!

Тані здалось, що Феня якось ніяково встромила обличчя в книгу. «Подумають, що рисуюсь», промаїнуло їй в голову і вона відчула, як щокі запалали з сорому.

— Ну, одним словом, не пропаду! — додала вона різко і почувши, що в прихожій залунав дзвінок, швидко вийшла туди.

Гломбінські і Хома кілька разів мимохіть переглянулись. Гломбінський, тонко всміхаючись, закручував усики з виглядом людини, шанси якої побільшилися.

Звонив Шурка. Одчиняючи йому двері, Таня знов відчула в собі «буйство», яке ще на фабриці спалахнуло і трохи було затихло.

Шурка був «ясний»; очі промінясті, всміхався «прозором». Але від цього «буйство» стало ніби ще сильніше.

— А знаєш, Шурка, входячи за ним в кімнату, голосно вимовила Таня, — мене з фабрики прогнали!

Шурка здивовано й швидко повернувся до неї. В великих синіх очах мов миша пробігло дивне темне змішання.

— За що ж?! — прибільшено- здивовано скрикнув він і спустив піднятий ковчир пальта. Від цього постать його стала тонша і вища. Орлиний ніс, який підчас сміху вкривався такою гарною сітю морщинок, наче витягся.

Таня повторила своє оповідання. Шурка зпочатку слухав непорушно, потім раптом похалливо почав здоровкатися з усіма, хитаючи Тані головою і всім обличчям своїм показуючи надзвичайну увагу.

Коли вона скінчила, Шурка вже знов всміхався; а Таня була обурена з його усмішки. Він повинен інакше реагувати на це, як саме, — невідомо, але не так.

Вона зустрілась очима з уважливим поглядом Хоми і роздратовання її збільшилось.

— Слухайте, Хома, чому ви не зайдете до Остапа? — несподівано спитала вона.

— До якого Остапа? — злегка здивувався Хома.

— «Якого Остапа». До Остапа Ілуні, товариша вашого з дитячих років. Він вам писав, ви навіть не відпові-

даєте. Він прохав мене спитати вас, коли зустріну, за що ви на його сердитесь.

— Я на його не сержусь.

Тупий рівний голос Хоми надавав охоту ударити самого Хому або кого небудь.

— Чому ж ви не зайдете? Він хорий. Зайдіть. Він живе тепер у Косоротових. І вони ображені, що ви не заходите. Зайдете?

— Ні, не зайду.

Таня різко відвернулася. На неї уважно і заклопотано дивилась Феня. Вона знала вже ознаки «буйства». Тані стало смішно раптом від цього погляду, і захотілось попустувати.

— Пане Гломбінський! Чого дивитеся на мене таким жадібним поглядом?

Гломбінський справді не зводив з неї очей.

— Ви дуже гарні зараз, — серйозно сказав він.

— Так? Дуже приємно!

— Мало панні Тані сказати пару слів по секрету. Як що панна Таня дозволить. Що?

— По секрету? — весело здивувалась Таня. — Се може в коханні признатися вигадати? Хвилинка невідповідна, попережаю. Панове!... Та дурниці. Це все ні до чого. Справді, маєте справу?

— Так; справа дуже пильна.

— Гаразд. Ходім до мене.

Кімнатка маленька, чисто вимита підлога, килимчик витертий коло сніжно-білого, оповитого як колиска, ліжка. На столі, простім, з рівними білими ніжками, аркуш промокательного блідо-рожевого паперу. Лампочка — малесенька; кучерявий шелестячий абажур розливає сумовитий затишок.

Гломбінський обережно, з пошаною сів на шорсткий солом'яний стілець.

— Я слухаю.

На спиці канапки, пухкої привітної, акуратно складена висіла тепла клітчаста хустка.

— Холодно. Вам ні? Я трохи пакриюсь. Нуте?

Гломбінський змішано взяв книжку з столу і поклав назад. На обличчі його розлилась надзвичайно ласкава сторожка ввічливості.

— В мене така справа... Але тільки прошу панну Таню бути трошечки терпеливою. Що?

— Нічого, — смішливо усміхнувшись сказала Таня. — Я чекаю.

Жарт підбадьорив Гломбінського.

— Хе-хе-хе! Се в мене така звичка говорити «що». Ну, так панна Таня обіцяє?

— Дивлячись, що будете говорити. Та кажіть просто, страшно не люблю підходів. Швидче.

— Прому. Я буду просто.

І почав страшенно здалека, наче на випиньки підкрадаючись, викручуючись, звиваючись, кидаючи усмішки, компліменти, обережно намагаючись й моментально одскокуючи, і нарешті підійшов до діла. Панна Таня має надзвичайно цікаву красу. Панна Таня на диво гарні і нові топи має в лиці. Нехай панна Таня не приймає сього як комплімент, се панні Тані кожний художник скаже.

— Господи! Та в чім же справа нарешті?!

Гломбінський злякано заспішив.

— Я зараз, я зараз. Я хочу зробити з панни Тані малюнок. Що?

— Се б то ви хочете мене писати? Так?

— Так... Але панна Таня... Та, слово чести, ніколи не бачив такого обличчя! Один ніс... Він з білого мармуру... Панна не гнівається на мене? Що? Панна Таня! Як би

панна Таня захотіла вратися як парижанка і поїхати на прем'єре в Орега, то весь Париж схилився б до її ніг. Слово гонору! Що?

Таня зарум'янилась. Невже така вродлива? Дурниці Як негарно він дивиться.

— Значить ви хочете, щоб я позувала вам?

— Так, так! — близько схиляючи до неї золотисте, освітлене блакитними очами обличчя, — схвилювано зашептав Гломбінський. — Так, позувати. Бо, панно Таню, се гріх, як ховати вашу красу. Се весь світ повинен бачити. Всі! Що? Се буде фурор! Що?

— Ви дуже хвилюєтесь, — злегка здивувалась Таня, одхиляючись од його обличчя. — Я розуміється нічого не маю проти, але...

— О, панно Таню! Я вже розумію. За кожний сеанс я плачу десять ф'рлків!...

Таня спалахнула.

— Що?!... Фу, який же ви! Я зовсім не про те!

— Вибачайте, вибачайте!... Як що я образив. Але я ж розумію, що се дуже важко... Се робота, се, панна Таня, просто як товариш товаришу...

— Ну, се дурниці! — різко підвелася Таня. — За гроші позувати не буду. Так, коли хочете можу.

— Але чому? Чому? Що тут негарного?

— Не знаю, противно. То се ваша справа?

— Але, панно Таню!... Я вас благаю...

— Залишіть, Гломбінський. Грошей не візьму, ось і все. Пишіть так.

— Але, панно Таню, це кожний день три-чотири години. Час ваш є дорогий. Що? Я ж розумію. І се важко, все тіло болить. Я ж не можу так експлуатувати. Що?

— Три години? Так багато? — здивувалась Таня.

— Еге, так треба. Инакше важко.

— Гм! Я не зна-а-ю... І рано, себ то в день, напевно?

— Так, і у день, бо у вечорі не можна...

— У вас?

— Так... У мене... Тут не можна, нема світла.

Гломбінський весь тремтів і з чулою жадібністю заглядав їй в обличчя.

— Добре. Грошей, розуміється не візьму. Се дурниця. А як я буду одягнена?

І до мимовольної краски змішання долучилась задорна усмішка легкого кокетування і цікавості.

Гломбінський зробив зовсім улесливий і певинний вираз.

— Панна Таня ніяк не буде одіта. Краса її тіла...

— Що?! — навіть одступила Таня назад. — Та ви збожеволіли?!

— Панно Таню, панно Таню, — благав тремтячи з переляку Гломбінський: — Панно Таню! Я ж не хотів! Я не знав. Прону вибачити мені... Панно Таню! Можно і одітою. Я тільки... Я знаю, що панна не має роботи. Я можу п'ятнадцять франків...

Таня чудно глянула на нього, уважливо, з цікавістю, і усміхнулась. Гломбінський від сього моментально замовкнув, зрозумівши, що далі краще не говорити.

— Я не знала, що ви... такий. Більше нічого не маєте мені сказати?

— Панна Таня розсердилась на мене? Що?

— Не маю причин для сього. Розмова наша скінчена!...

Гломбінський вклонився дуже низько і вийшов. На щоках його ще палало змішання; але коли він зпіймав на собі уважливий погляд Хоми, обличчя його вдавало цілковиту незмушенність і всміхалось, немов після легкої і милої розмови про деякі веселі і інтимні речі. Зустрівшись з Шуркою, що задумано ходив по хаті, він грошки з-висока взяв його за руку вище локтя і пустотливо сказав:

— Ну, як же, пане Шурка? Панна Аннета чекає панна... Треба піти, треба... Не можна так!

«Буїство» в Тані від розмови спалахнуло. На слова Гломбінського вона з запалом крикнула:

— Нікуди Шурка не піде. Дайте йому спокій! Чусте?!

Всі здивовано подивилися на неї. Брови близько зішлись на переніссі, в обличчі знайома «жовта блідість». Феня тривожно підвелась.

— Танечка! Що з вами?

Таня не глянула в її бік.

— Чусте! Шурка не піде до сеї проститутки! Еге, так їй можете сказати. Перекажіть, що Шуркина наречена звеліла їй так відповісти на її нахабне запрошення. А ти...

Вона повернулася до Шурки, і... зупинилась. Знайомий страх застукотів в серці, несподівано, мов з-за кутка: Шурка всміхався. Але вже не «прозора-ясно», а «темною мутю». Очі безвольні з каламутним погалим гвилем блеском.

Але лише на хвилинку переляк.

— Шурка! Ти зостанешся дома! Чуєш?

І навіть ногою тушнула: «Все одно, — нехай.»

Шурка хрипло сказав:

— Я з охотою.

Ляк і в його був, блідий, наче крізь дим продерався, бажаний, але безсилий. А в руках, ногах, в-трудях тепла, могутня безвольність. Жахна, яка вічно оживала і непере-можно тягла до сих очей, безвольність.

Гломбінський силкувався захвати змішання під на-смішкуватою усмішкою.

Хома уважно і байдуже спостережав обличчя всіх.

— Піди до мене! — звеліла Таня, хитнувши головою на двері своєї кімнати. — До побачення! Чого так дивитесь, Хома? Нічого цікавого нема. Просити вибачення не маю охоти, бо се по дурному буде. До побачення. Приходьте в другий раз.

Гломбінському нічого не сказала і виїшла слідом за Шуркою до себе.

Шурка, горблячись і згинаючи своє довге тіло, присів на канапу.

«Як гупо, як гупо», машинально набігали на язик порожні слова. А безвільність тепло і млосно розливалась по всіх куточках грудей і шлунка. І почувалося, нема і не буде можливости зупинити її.

Струнка постать Тані швидко маячила по кімнаті.

Вона гостро поглядала на нього. Як швидко, як на диво швидко схоплює «воно».

— Ти можеш зараз розмовляти? — гостро і сердячись на себе за сю шкодливу гострість, яка підливала масла в огонь, — спитала вона.

— Можу, — хрипло прошепотів Шурка і жалко, пожадливо, але зараз же злякавшись сеї пожадливости, усміхнувся.

Таня сіла на того стільця, де сидів Гломбінський, стиснула голову руками і сперлася ліктями об стіл. Спокійніше, спокійніше. Добре, се все так. Але до чого розмова? Знов значить, старе, переговорене? Та що ж се на решті?!

— Слухай... Та не дивись так... Дивись у бік, на кошак дивись...

— Не можу... Дозволь на тебе...

Таня нетерпляче хитнула головою.

— Кажу тобі... Чуєш?

Але Шурка не чув, він чуввав тільки її голос, чуввав дивну, владну, солодку в злости силу сього голосу. Від нього росла тепла безвольність, яка переходила в пекучий, божевільний нестриманий потяг до її ніг. Тягнуло упасти і поставити її міцну ногу на потилицю і каблучком

до кроби крутити його, душити до гострого колючого болю в хребтовому мозку, до тремтучого, рухливого морозу на шкірі черепа.

Таня вгадала його самопочуття і зблідла. Хутко встала, підбігла до умивальника, зірвала рушник з стіни і поглядаючи на Шурку, намочила водою.

— Сиди, сиди... Підними голову... Нічого... Я умію... Та сиди!

Холодна вода з обличчя пройшла в груди і відразу там стало порожньо. Руки її ноги стали твердійші.

Таня міцно, як дитині, терла мокрим рушником високе чоло, п'яні очі, сухий горбатий ніс. Один вус розпатлався а другий мокрою тонкою ниточкою звисав на губу. На кінчику носа слабо хиталась каламутна краплина води.

— Краще тобі? — гидливо обтираючи краплину, м'яко спитала Таня.

— Еге, — прошептав Шурка і підвівшись одійшов до умивальника.

— Почекай, я дам чистий рушник.

Обтираючись, Шурка дивився в куток невидючими очима. Потім, волочучи ноги підійшов до канапи, сів і згорбився. Тупа втома тягла його до сну.

— Слухай... Скажи мені, Аннет так само на тебе впливає?

Шурка тривожно глянув на Таню. О, ні, ні за що ні слова не говорить... Тільки не се!

І навмисно-сумовито усміхнувшись, він тихо похитав головою:

— Ні...

— Тільки я?

— Еге.

— Добре. Але що буде далі? До якого часу се буде? Я не можу бути твоєю жінкою, коли... коли так... Ти ка-

жеші «хорі перви». «Добре... Але коли ж вони будуть здорові?»

Шурка не чув. Схиливши голову він тупо прислухався — починалася млість. Вона ніколи не переходить в справжню, але весь час хитко коливається в горі живота і від неї розходитьсь всерединний сухий огонь по всім тілі, руки сохнуть і хочеться опустити їх у відро з водою і так тримати.

— Сьогодні буде «сизий сон», — піднявши голову глухо сказав він.

Таня перелякано розкрила широко очі.

— Ти почуваш?

— Єге.

«Сизі сони» йшли укуці з «темною мутю». Головним і незмінним їх елементом був жах. Могли снитись найпростіші речі — щітка до чищення чобіт, мужик з возом сіна, обдерта кицька, яка обережно крадеться тином, прочитаний лист, залізко — все се кінчалось недоречним жахом. якій стискав груди і морозив. Се зпочатку. Потім на зміну щіток, кицьок, мужиків — вязниця. І жахливіше всього було те, що завжди починались справжні «сизі сніг» з того самого малюнка. Вузька довга камера, де і вікно і двері в горі. Почувається, що в одному кутку є ниший вихід. Як взяти подушку і міцно втискати її собі в груди, то вихід розкриється. Але подушка не входить вся, кінець її мов шапка клоуна стричить з грудей. На сім подібність снів кінчалась. З сього ж починався жах. В грудях весь час повно було подушки, і жах з грудей розходився по цілій тілі. Іноді частило виходити з вязниці крізь прохідне подвір'я в знайомім кварталі; іноді чомусь з камери робивсь старий карцер гімназії, і він не міг вийти з нього бо був без куртки, в одній білизні. Іноді подушка навіть зникала, але почуття божевільного жаху все збільшувалось. Ні засвічена лампа, ні ходження по хаті не прогоняли жаху.

Холодний піт, як вохкість на стінах лазні, виступав на чолі і скронях.

— Ти спатимеш в кімнаті Фені рішила Таня. — А Феня зо мною.

Шурка, не згожуючись, мовчки похитав головою.

— Шурка! Покинь дурниці! — крикнула вона і зараз же злякалась. «Ах, ідіотка, знов сама викличу.»

— Вибач любий!... Ну, прошу тебе. Так? Я читатиму тобі. Ти спокійно заснеш. Так?

Таня швидко пересіла до нього, взяла за руку і ніжно-ніжно почала гладити її.

— Ні, Таню. Я спатиму у себе. Нічого не буде... А як-і буде, то так мені і треба.

Таня болоче зморщилась.

— Любий!... Не треба так казати... Не треба... Тільки ось що Шурік: не сердься але... може, тобі краще не... молитись? Га? Се тебе нервує.

Шурка одкинувся у бік і глянув в очі Тані. На обличчі його був справжній жах.

— Таню! Ти це серйозно?

— Шурка, я не вірю, що се тобі помагає. Не можу вірити...

Він увільнив свою руку і заспішив.

— Пусти... Ти говориш... Пусти...

І раптом подивився їй в обличчя упереджаючим зляканим поглядом і тихо сказав:

— Ніколи сього мені не кажи! Чуєш? Ніколи.

Холодний жах пройшов по спині Тані. І зараз же досада за се обхопила її всю.

— А, Шурка, знов сей естіцизм!... Чому я не повинна говорити? Які дурниці справді? Тебе сі декаденти, з Анетою на чолі, начиняють різною поганю, а ти...

— Таню! Прошу тебе, не треба... Погано буде... Буде сизий сон... Не треба. Мовчи...

— Нехай з тобою ляже Адольф!

— Ні... Не треба, щоб всі знали... Тільки не треба того казати. Так, Таню?

І променясті, добрі змучені очі його винувато, боляливо, благаюче глянули на неї. О, бідний, безконечно-жалкий і ще більш дорогий!

— Добре, любий, добре. Ти сьогодні хочеш молитися? Зараз?

— Так, хочу зараз.

Він довго і блідо всміхнувся.

— Ну, йди, коли так... А як... погано буде, приходь до мене. Чуєш?

— Еге.

Він ще раз всміхнувся і зігнувши довгу, вузьку спину, чомусь на шпильках вийшов з кімнати.

«І поцілувати мене не посмів», подумалось Тані.

IV.

Хома і Гломбінський мовчки зійшли по сходах. Мовчки вийшли на вулицю. Хома підняв комір пальта, кашлянув, але нічого не спитав.

Гломбінський теж поставив комір, кашлянув і байдужим голосом вимовив:

— Туман, пшся крев...

— Ну? — нарешті глянув скоса на Гломбінського Хома.

— Пшся крев, холодно... Руки кусає, як сволоч. Що?

— Ну? — повторив Хома.

Гломбінський усміхнувся.

— Що, «шу»? — певнино запитав він.

Хома ледви всміхнувся глибоким сірим очима.

— Наслідок розмови з Танею?

— А — а! Розмови з Танею? Хе! Який наслідок... Се, пане Хома, наслідок такий, що ви мені скоро дасте п'ятьсот франків. Що?

— Згодилась?

— Чому їй не згодитись?

Хома скоса глянув на Гломбінського: ухміляється, значить не бреше.

— Коли почне позувати? — глухо запитав він.

Гломбінський зловтішно усміхнувся — не подобалося, що згодилась.

Се ще невідомо... Ще не вповні згодна... Нам ще треба перебалакати... Вона пошукає роботи, а тоді зовсім згодиться... А яка ловка штучка, ся Танечка! Що? Пан Хома уявляє собі? Ні! Вона вам зовсім не подобається... Що? А як вона дає ручку поцілувати!... Ви не бачили?... Знаєте, що вона мені сказала: «Боюсь, що у нас що-небудь виїде»... Ха-ха-ха! Вона «боїться»... Але, Хома, я їй двадцять франків платитиму. Не можна менше... Що?

— Се правда, що ви зараз говорите? — надто сухо і недбало кинув Хома, щільніше заціпаючись.

— Ви самі скоро побачите.

— Добре як треба буде грошей, приходьте до мене. Увечері, по восьмій. До побачення.

І повернувши праворуч, Хома одійшов од Гломбінського. Той лукаво й злісно всміхнувся у слід йому.

Хома довго йшов, низько схиливши голову, немов розглядаючи щось в себе під ногами.

І непомітно вийшов на бульвар St. Michel. В зеленому сірому гнилому тумані горіли електричні ліхтарі. В повітрі дзвін, крик, гуркіт, уривки звуків музики, що виривалися з кафе. Важко й накопичено повзли двохповерхові парові

трамваї, один на зміну другому, випускаючи з себе на останках пасма людей і втягуючи юрбу, що чекала.

— La Presse! La Presse! — скажено кричить розпощик газети голосом, що душу роздирає і з надзвичайною, надприродною спритністю пролазить між трамваями, автомобілями, під мордами коней на другий бік вулиці. В руках у його ще вохкі, нескладені аркуші вечірньої газети. На голові шапка і обгорнута сею газетою, як кухарський ковпак...

— La Presse! La Presse!

Він вдирається в юрбу і впивається в неї зорами.

Йому не треба кричати. Він бачить бажання ваше в очах. Швидче, швидче давайте су, — газета вже перед вашим носом.

— La Presse! La Presse!

Юрба теж спінить. Поспішають автомобілі, роздратовано кричать звошки сціпившись, поспішають ті, що йдуть вниз і ті, що в гору йдуть. Так ніби юрба комахок, яким закрито вхід до мурашнику. Немов забули сі люди двері домів своїх і змушені лишатися на вулиці, повні тривоги й неспокою.

Хома зупинився на своїм шумливім розі і довго стояв під ліхтарією, дивлячись тьмяними, байдужими очима на рухливі пацьорки людей. Маячили часом росіяне. Їх легко пізнати: нема в них того спокою й впевнености, з якими проходить хазяїн країни — француз. Облича їх ніби щось шукають. До них не чіпляються проститутки; крамарі квіток не простягають їм букетів.

Але і росіяне не зупиняли на собі уваги Хоми. Його час від часу штовхали, ставали на ноги, він байдуже і машинально усувався на бік. Здавалось, якби всі ці трамваї, автомобілі, круглі ліхтарні, люде й дерева перемішались і закрутились перед ним в недоречнім танку, — не помітив би нічого.

Поволі продираючись між юрбою, пішов він вгору. На розі двох вулиць світилися широкі, на цілу стіну, матові вікна поштового відділу. Хома зупинився й зігнувшись та засунувши руки в кишені, знов довго стояв перед ним. Поліцейський кілька разів невдоволено, підозріло оглядав його, — сі безробітні вічно завдають клопоту властям.

Раптом Хома твердо і рішучо увійшов в двері пошти. Взяв бляк для переводу грошей, написав адресу Тані і приклав п'ятьдесять франків.

V.

Біля будинку, де жили Косоротови, Хома в нерішучости пішов повільнійше. Так само нерішуче виліз на третій поверх і наче машинально подавонив.

Відчинила сама Оксана Косоротова. Вона — було видно — здивувалась і зраділа побачивши Хому. Навіть млявість її на хвилику десь зникла.

— А, Хома!... А я думаю хто се? Чого ж се ви не показуєтесь? Ну, заходьте.

Але Хома не звертаючи уваги на її привітність і не відповідаючи на питання сказав:

— У вас, здається, живе Остап Клуня? Де його кімната?

Оксана здивовано й ображено глянула на нього, здвинула плечима і повела колінкуватим коридором в кімнату Остапа.

— Ви сердитесь на нас, Хома? — не витримала і спитала вона, зупиняючись перед дверима.

— Ні, не сержуся. Ся? Дякую. — І Хома постукав.

— Entrez! почулося з середини.

— Хома увійшов. Проти дверей, на ліжку, витягнувши вперед шию і прижмурюючи очі, напівлежав Остап.

— Та невяже?! — з радісним здивованнем гукнув він, пізнавши Хома. — Ну не сподівався!... Ах, Боже мій! От справді вже не чекав. Киньте, голубе, сей піджак туди на підлогу і беріть стільця... Ну спасибі, що прийшли... Таке, їй Богу, спасибі, що...

Хома стиснув суху горячу руку Остапа і не халаючись сів, одклавши одезу на купу книг. Отверто й широко тинився Остап. Треба було б принаймні привітно усміхнутися. І тому Хома зовсім сухо, без усмішки, сказав:

— Що, лежите? Нездужаєте?

Остап помітив холодність; але вона на нього не справила вражіння.

Нервова, вдячна радість так і бліщала в ще глибше заналих очах.

— Нездужаю?... Лежу?... Та як вам сказати? І слабій і ні... А швидче не слабій. Дурниці... Як дивитися. Ха-ха-ха! Їй Богу... *Cela depend...* як кажуть французи. Ось перед вашим приходом думав, наприклад, що найпізніше сьогодні вночі помру, а зараз ось бачу, що дурниці... Признатися... Ні, яка штука ся наша душа!... Ось дивіться... Ах сволоч ся подушка... Ой, болить! Живіт у мене... Так... Ось дивіться, за хвилику я лежав і в сій самій душі сама темрява і туга, мов чорнило... Все пропало, всьому край... А ось прийшла людина і нема нічого. Наче лампу в темну кімнату внесено... Ха-ха-ха! Ось навіть живіт не болить... Гастрит, себ-то просто катар шлунку і більше нічого. Дурниці вони тут виробляють зо мною... Їй Богу! Дурниці! Хіба мало в кого буває. Ось в ліжку вклали. Ну, і розуміється, нудьга... Ха-ха-ха!

Хома спокійно дивився на нього; очі безстрашно спостерегали. Дуже змарнів. Щокни позападали. Жовтий, як залезкалий папір. Губи сині.

— Давно нездужаєте? — запитав Хома. Остап знов підсунув під спину подушку, нетерпляче вмовився і похопливо, охоче забалакав:

— Чи давно? Та як вам сказати? Властиво лежу отце таким трупином вже тижнів три... А славний... Та припатися з самої тюрми... Голодовка се мені клята підвезла... Тринадцять день як ні як прожувати власний шлунок. Та ще мене тоді побилл... Пам'ятаєте? Ось і тее... Вдарив, мабуть, хто-небудь каблуком в живіт і, пу і щось трапилось там... А тут ще власна, набута голодовочка емігрантська... Ха-ха-ха! Ну, нічого... Як-небудь тее... Ну, а ви як? Га? Що з вами таке трапилось? Га? Заходив до вас — не заставав, писав — не відповідали... Що, думаю, таке?... Кажуть, працюєте столяром в робітні? Так?

— Працюю... — ледви всміхаючись сказав Хома. Він бачив, що Остап так само ставиться до сього, як і усі, з іронічним здивованням, але ще і з всасним романтичним захопленням.

— І цікаво? Га? — захоплено запитуючи труснув кучерями Остап. Кучері лишилися такими самими і трусив він ними як раніше, наче мухи згоняючи з них.

— Дуже цікаво... — сказав Хома.

Остап хутко і так само нетерпляче, наче йому хтось не дозволяв сього робити, сів рівніше.

— Як простий робітник? Самий справжній?

— Самий справжній.

— Ех здорово!... Чув, що і платню уже одержуєте?

Два франки?

Хома знов мимохить усміхнувся.

— Чого? Чого? — вхопився за цю усмішку Остап. —

Що я про платню заговорив? Еге? Думаєте, осуджую? Еге? Ось мовляв, має тисячі, платню бере? Так? Так?

Хома бачив, що Остапові хвилювання шкодило. Та і хвилювання було очевидно-неприродне, підвисшене.

Але Хома не сказав йому цього, тільки скинув усмішку з уст і відказав:

— Ні, цього я не думаю.

— Неправда... думали... Ну та все одно... Радий вас бачити... І не ображаюсь на вас... Як що вам хто казав, що я ображаюсь, — неправда. Я ж знаю вас... Кажуть, що ви нігде не буваєте, ні з ким знатися не хочете? Так? Вам неприємно, що я розпитую? Ви мені вибачите, я сьогодні щось наче трошечки того... Сволоч, болить клятий. Ось тут, розумієте, з лівого боку, ся ціла історія. Так ось, мов шпилькою з живота і з спини проколює. Застібка клята... Їсти головне нічого не можна... Не приймає. Молоко та ще ріжпу ніжпу погань... А як ви прийшли до мене? Га? Можє Таню бачили? Я просив її, як що побачить вас... Бачили? Вона сказала? Так?

— Вона...

— Молодець! Ну молодець... От се дівчина!... Знаєте, кого вона мені нагадує? Ні? Памятаєте Вареньку Стоянову, гімназистку за якою бігав Вася Щур? Ні? Похожа? Правда? Ся має також трошечки великий рот. Вареньку памятаєте?... Знаєте, видно мені справді вмирати доведеться. Кажуть перед смертю пригадується дитинство. А мені як раз все таке пригадується тепер. Гімназія, Саварієвський ліс... Памятаєте, як ви там з Андрюшою Калиниченком печеру рили, щоб зробитися заточником... А романи ж свої як? Га? Ще в Швайцарії я чув, що ви тут просто Содом і Гомору виробляли... Щастить вам! Ось і Таня цікавиться. Все розпитувала про вас. Не вірите, що ви не такий були як зараз... Кажуть те, що ви тепер і не всміхаетесь... Ви на мене не сердитесь? Га? За отсю балаканину? Я трошки вас ревную... Ха-ха-ха! Всміхаетесь, мабуть собі: бач каліка — і собі туди ж... Поет! А поети всі такі. Ось Шевченка, кажуть, ні одна жінка не любила, а він до самої смерті мріяв.

— А вірші і тепер пишете? спитав Хома, дивлячись на нездоровий синьоватий румянець на обличчі Остапа.

— Пишу!!... Пишу, ніяких!... Тані читав, хвалила, зворушена була. Вам, не біітесь, читати не буду, знаю, що не любите, в тюрмі сміялись. А Таня хвалила... Залевняє, що надрукують... Ну, розуміється, де там... А то, хочете, прочитаю?

— Ні, не хочу, — байдуже і спокійно сказав Хома. — А ся... Таня, значить, часто заходить до вас? Мабуть, доглядає вас?

— Ні, доглядають інші... Ось тут мої хазяїни, Косоротови, чудові люде... Ні, Таня — тільки так... Більше що до розмов... Я ж мислителем зробився. Лежу й мислю. Бува книгу важко тримати, я і мислю. А приходять Таня, а її і викладаю. Я викладаю, а вона розуміє. Ось тільки одного ні за що не хоче зрозуміти. А, ну, ви зрозумієте?... Як по вашому, що вище: зразу вмерти за якусь високу ідею ну, скажемо, на шибениці чи на багатті, чи все життя проводити дрібязкову боротьбу і обстоювати кожний пункт? Ну, ось напр., соціалізм... Що вище: зразу піти на шибеницю чи проводити його в своїм життю і в родині, в суспільстві, звичайними людьми?... Як каже Таня: соціалістичну мораль вводить в життя, «будувати соціалістичні острови в буржуазнім морі». Га? Що? на ваш погляд вище?

— А Таня як думає?

— Ні, ви з Танею почекайте... Бач заточник! «Таня як!...» Ні, ви як про се думаєте?

Хома не одповідаючи, оглянувся. Звідки йшов сей важкий, солодко-прілий запах? Мабуть, якусь роматичну погаль ховає, сухенькі віночки де-небудь в скринці. Чи се від ліків?

Остап нетерпляче чекав. Нечиста сорочка одкривала худорляву, жовту як лапа старої курки, шию. Очі нервово

блищали. Він тримався рукою за лівий бік і часами болюче морщився.

— Ну, Хома?

— Та на віщо вам се?

— Що власне?

— Та всі ці питання?

— Як на віщо?! — здивувався Остап. — Ось тобі й маєш! Се мені подобається!... Остап. — Ось тобі й маєш! Се мені подобається!... Та хоч би на те, що се вияснює відношення до людей.

— А люди вам на що?

Остап уважнійше глянув в холодне стиснене облича Хоми. І уперше за сей час, що Хома був тут, він помітив зміну в ньому.

— А, знаєте, ви дійсно, дуже перемінилися... Ось зараз бачу це. Зпочатку не помічав... Наче те лице і... иньна людина... А усього тільки місяців шість не бачились. Того разу як я був у Парижі, сього не було. Може хорували?

— Еге, — сухо кипув Хома і немов, боячись дальших запитань сказав:

— Ну так я у вас питаюся, на що вам люди?

Але Остапове захоплення чомусь зразу впало. Він притиснув руку до живота, одкинувся на подушку і неуважливо сказав:

— Люди?... Люди потрібні... Слухайте, Хома... А де зараз Андрюшка... Андрій Калениченко? Не знаєте?

Хома міцно стиснув уста.

— Андрія Калениченка оголошено провакатором, — різко сказав він, безсильний стримати сю різкість. — І де він зараз, сього я не знаю.

Остап знов, уважливо глянув на Хому.

— Я знаю, що його оголошено провакатором... — здержуючи стогін, вимовив він. — Я думав, ви знаєте, що з

ним потім сталось. Ніколи б на Айдрушку не подумав... Хто угодно, але тільки...

— Ну, мені час йти, — підвівся Хома і протяг руку.

— Та куди ж ви?! — занепокоївся Остап. — Хома! Та посидьте! Ну дивіться... Ой!

Остап раптом застогнав, схопився за живіт і одкинувся назад. *Закинута за подушку голова глянула на Хому замість очей довгастими темними ніздрями.*

Хома мимо волі сів. Остап мичав з болю і корчився поволі, обережно, наче боячись різкими рухами побільшити біль.

Хома нахмурився.

— Що з вами? — сердито спитав він.

Остап у відповідь крізь щільно зціплені зуби протяжно застогнав.

— Подати води? Кого небудь покликати?!... Остапе! — голосно і злісно повторив Хома...

— Покликати кого-небудь?

— Н-не-треба... Зараз мине-ться... — На силу випідив з себе Остап.

Хома встав, міцно потер рукою чоло і заходив по хаті.

Біль затихнув. Тіло Остапа раніше було немов заморожене, заоченіле в неприродній позі. Тепер одтаювало: лінії втрачали напруженість, різкість; груди запали, руки ослабли, обвисли, голова підвелася і вяло умостилась на подушці, встромивши в Хому втомлені, напів-закриті очі, в куточках яких блищали сльозинки.

Хома сів на старе місце.

— Умру... — тихо і безпомічно прохрипів Остап, ніби зараз тільки вповні впевнився в сьому і втеряв останню надію.

Хома одвів свої очі. В таких випадках кажуть звичайно свідому, банальну брехню, в яку хорі охоче й з радістю вірять.

— Ну й помрете, що ж з того? — шерстко й сухо сказав він.

Остала не здивували і не завдали жалю його слова.

— Не хочеться... — жалібно й просто прошептав він. І обличчя його живо нагадало Хоми того Остапчика, який, бувало, припловлений на шкоді, жалібно дивився в очі клясовому наставникови і на його сумно-повчалоце «щож, за се підеш до карцеру», простодушно відповідав: «не хочеться».

— Мало чого не хочеться... Та що се у вас такий катар?

— Се вже не катар, а кругла болячка. Се така сволоч в плунку робиться... Рана... Від сього завжди умирають...

І знов Хома відчув, як тягне сказати щось безглузде, дурне потішаюче. І він знов сказав:

— Помрете значить і ви... От і все...

Остала злегка усміхнувся... Він, властиво, вже не вірив, що умре, дві хвилинки тому вірив, а тепер ні. А від слів Хоми йому стало сумно і шкода себе.

— Так, розуміється... — вимовив він. — Се я знаю... Але хочіть би ще пожити... Мені всього двадцять шість років... І як ні як, а досадно: так, без наслідків вмирати. За що ж я голодав? Били тяж за що небудь? А я сього нічого і не побачу. Та й взагалі...

Після приступів болю по тілі завжди розливалась приємна тепла втома. Все розмякшувалось і хотілось сумовито, довго і щиро говорити про щось високе, важке.

— Бо, властиво, я тільки тут ось, на ліжку, починаю трошечки розуміти життя. Йй Богу, Хома... — І знаєте, я вповні згоджуся з Олександром... Є тут одні товариш... Ми часто розмовляємо... Яка наприклад, проста думка: ось ми соціалісти, страждаємо за людство (як ні як, а таки страждаємо!), любимо все людство, а звичайної простої любови між собою ще не знаємо. Се ж просто вражає, власти-

во кажучи... Чого ви всміхаєтесь? Чого? Не згоджуєтесь? Так?

— Ні, я так... — зігнав усмішку Хома. — Кажіть далі я слухаю...

Але Остапови вже не хотілось далі говорити: Коли Хома встав і почав прощатися, Остап навіть не попросив його заходити.

Хома сього не помітив. Дивлючись собі під ноги, він попрямував до дому.

Помешкання Хоми складалося з маленької кімнатки і кухні. Кімната була похмура й холодна. Зовсім голі стіни без єдиного малюнка або гравюри. Біля стіни ліжко, накрите пуховиком з сірим накривалом, узьке, надуте, похоче на труну; невеличкий самодільний стіл; токарський верстат і табуретка. На підлозі стружки блідо-жовтими кучерями подібними на льокони, валялись під станком і табуреткою. Більше нічого. Ні книг, ні приладів до писання.

Хома сів на табурет і довго сидів непорушно, не скидаючи пальця, встромивши стомлений непорушний погляд на зеленкуваті скла вікна.

Здавалось, він прийшов до когось в справі, або збірався знов піти.

Лямпочка невелика, брудна, з матовими слідами пальців на склі, миготіла на столику. Видко було, що потрібна вона була не для того, щоб захиснійше, яснійше було, не для читання, а щоб не нашттовхнутися в темпоті на стіл або табурет.

Раптом двері з кухні на сходи зарипіли і в помешкання хтось увійшов, Хома хутко повернувся, не підводячись.

— Хто там? — невдоволено і голосно крикнув він.

На порозі кімнати зявилася тонка висока постать жінки в дуже великім моднім капелюсі. В руках в неї була

модна муфта і гарненька торбинка на довгому золотому ланцюгу.

— Се я, розтягаючи вимовила жінка поволі, спокійно входячи і з цікавістю озиралась.

— Аннет?! — навіть підвівсь Хома від несподіванки.

Підведені очі Аннет, злегка випуклі і гарні, критично жмурились. Розглянувши все, вона зупинилась ними на Хомі і похвалюючи сказала:

— А все таки стильно!...

Ніби вони не бачились не п'ять місяців, а п'ять днів. Наче він спеціально улаштував все до її приходу. Наче се саме важне для неї зараз і вона нічого більше і не має йому сказати.

— Що скажеш? — гостро і грубо запитав він.

Жінка обережно довгою і вузькою рукою в рукавичці взяла табурет і сіла.

— І се питання... в твоєму стилі, — сказала вона всміхаючися. Але підведені очі її все таки не зовсім впевнено і спокійно зупинились на ньому. Довгасте лице її було, як і раніше, сухе вродливе. «Зараз вона плавно і кругло підніме руку, торкнеться зачіски під капелюхом і прижмуриє очі».

— Ну-с? — всміхнулася вона і, плавно, кругло піднявши руку, доторкнулася зачіски під капелюхом. Але очей не прищурювала.

Хома мовчки всміхнувся.

— Як гора не йде до Магомета, то Магомет йде до гори, — злегка схилила вона голову до плеча.

— Чого ж Магометови треба?

— О, такої дрібниці: кохання.

І ледве-ледве випрямилась.

«Ага! Стиль «прямоти і широти». Ефект, розуміється, задалегідь обдумано.

— Тільки всього? — байдуже кинув він.

— Так... тільки.

— На жаль, не туди трапила.

— О? А я думаю, що туди.

Хома з цікавістю дивився на неї.

Отже як бреше, і йому й самій собі, але тут же вірить в сю саму брехню і любить її. Ось не вірить ні на йоту в можливість його кохання, і все таки певна, що все буде так, як вона хоче.

— Що ж, набридли вже «аристократи духа», богоборці, сатаїсти?

— Я їх не любила. Я їх брала.

— Ну Аннет, — раптом шерстко і ріпучо вимовив Хома. — Я не маю часу на балакалицю. Іди собі. Знаси сама, що усьому кінець і не треба комедії більше. Було їх досить. До побачення.

— Ти дуже поспішаєш. Але для візитів до Тані в тебе все таки час знаходиться. Слухай: ти пішов від мене не поговоривши. Шість місяців шукаю я нагоди поговорити з тобою. Писала — ти одслав листи. Сьогодні випадково ти лишив двері відчиненими... І я вдерлася. Але ти не такий дурний і розумієш, що таке поводження образливе для жінки. Я не знаю, може у соціалістів се прийнято, але у порядних людей се... се...

«Зараз почнеться лайка, «стиль» скинуто. Розуміється.»

— Се... Та, я не хочу про це. Я хочу знати, чому ти пішов? Француз? Да?

— Ні.

— А що ж?

— Бо я тебе «не любив, а брав»!

Аннет щільно сціпила губи і прижмурила очі.

— Добре, — глухо сказала вона після паузи. — Чому ж ти не хотів далі мене брати?

— Не була потрібна, то й не брав.

— На моім шляху Таня стала? Да?

Хома зморщився.

— Ну, Аннет, впрязи зовсім не «стильові».

— Почуття не рахується з цим... Так? Мені треба се знати. Шу?

Вона підвелася і вирівнялась одкинувши голову назад.

Хома серйозно дивився на неї. Так, та сама. Поза театральна, пошла, а в очах щось справжнє, уста тремтять. Але як їй зараз навести самі переконуючі, незаперечні докази, що се не так, вона їх не прийме. Таня їй потрібна, в Таню вона вже вірить так, як в сю позу, в своє страждання.

— Я немаю чого відповісти, — сказав він, втомлено сідаючи на старе місце.

Аннет раптом швидко підступила до його, стала на коліпа, схопила його руку і притискаючи її до себе, заговорила:

— Хома! Я прошу вибачити мені... Скажи слово, я прожесу француза. Ще сьогодні. Зараз. Я знесилилась, змучилась. Чуєш?

— А він ще є? — силкуючись увільнити руку, з цікавістю кинув Хома.

— Так. Він є. І шнїні. Але всі підуть, вернись до мене.

Хома розглядав підняте до нього палудрене так добре знане обличчя.

— Встань Аннет, право се нудно.

— Вернешся? Еге?

— Та на що я тобі, дивачка ти, їй Богу?

Як би він сказав їй щось суворе, грубе, вона б далі обстоювала і стискала його руку. Але ці слова і сей м'який тон болоче вразили її.

Вона на силу встала. Пола обложена сріблясто-сірою пеншилою, загорнулась, показуючи нижній жовтий шовк підшивки. Скинувши рукою опилки, що причепилися, вона кілька хвилин мовчки дивилась на Хому, потім насмішкувато усміхнулась і сказала.

— Значить, нема надії?... Гаразд... Але я мстлива, Хома!... І жінка до того, не забувай. А жінка зуміє вибрати знаряддя помсти. Ти дуже ризикував, даючи мені стояти перед тобою на колінах... У Тані ж є наречений... А з сим нареченим я можу зробити все, що вгодно...

Хома усміхнувся.

— Ти не боїшся?... Певний себе? О, любий, ти кепсько знаєш жінок. Коли жінці відбирають мужчину, то її вже ніхто в сей час в нього не може відібрати. Так-так! За се я можу ручиться. Даремно сі стружки завів... Таня до Шурки буде мною міцнійше стружок привязана. *C'est-ça, mon vieux!*

Хома чекав, що вона скаже ще що небудь ефективно, схилить голову до плеча і, насмішкувато вклонившись піде.

Але Аннет замовкла і не йшла. Вклавши руки в плескувату, велику, мов мішок муфту, вона мовчки і дивно глянула йому в обличчя.

— Чому ти пішов? — раптом просто тихо й жалібно сказала вона. Уста її затремтіли, і Хома відчув, що вона зараз заплаче, неестетично, безпомічно, вульгарно. Гарний тонкий піс почервопіє, обличчя скоситься вниз.

— Я пішов, бо йду від людей, — трохи похалливо, але рішучо і серйозно сказав Хома. — Ніякі французи і Тані ролі не грали. Говорю правду.

Ось вона вже насторожилась: «се оригінально й красиво.»

— І стружки тому?

— Еге.

Вона поволі, неймовірно похитала головою.

— Але у Тані ти буваєш, а мене не пускаєш, коли я навіть вдираюся до тебе. На листи не відповідаєш і повертаєш назад.

— Я нікому ніяких листів не пишу. Ну, доволі, Ганно. Можеш що хочеш думати про мене, тільки піди і дай мені спокій назавжди.

— Так, я піду! — хитнувши головою з погрозою вимвила вона. Але... правду твоїх слів я перевірю... на вогні!

І ефективно повернувшись прожогом вийшла з кімнати в кухню. В кухні ефект був трохи попсований безпомічним шуканням ручки в дверях, але Хома поміг їй і вона струнка, сувора, горда вийшла не озирнувшись.

Хома повернувся, помітив на підлозі її хустку, підняв і викинув в кухню.

Потім сів і знов втомлено почав дивитися в вікно, наче чекав звістки недоговореної відповіді.

VI.

Шурка був лагідний і «прозоро ясний». Вчорашньої «темної муті» не лишилось і сліду. Таня приходила до нього в кімнату, сідала поруч його, — усмішка ясна, промениста не сходила з його уст і носа.

Таня мала спокій. Він навіть не цілував її, — від поцілунків його бувало завжди ніяково, а як губи його бували трощечки вохкі, то й не приємно. І вона любовно-вдячна була йому за те, що він нічим не псував її зворушеного і теж лагідного настрою.

Роботи вже не було, вона сьогодні нікуди не виходила, і се ще більш додавало їй настрою відтінок святочного, урочистого.

Зранку Аркадії і Адольф зачали було сварку з приводу вчорашньої пропозиції Хоми, але Таня зараз же розвела їх.

Шурка розумів її і допомагав їй сяючою усмішкою, ніжними жартами з Аркадієм і приятельського фаміліярністю з Адольфом. Вони напоїли ворогів кавою і вирядили Адольфа з дому. Феня бурчливо, але потай вдоволена з Тані й Шурки, жартувала з їх лагідности.

У день Таня вийшла з дому, щоб розвісити в російських столовках оголошення про її бажання «за скромну й умірковану платню» взяти «підходящу роботу». Зайшла на хвилику до Остапа, вислухала два вірші, навіяла йому захоплено-бадьорий настрій похвалами і з тою ж умиленістю і лагідністю повернулася до дому.

Дома було все по старому. Шурка читав; Феня писала листи, лаючи перо, чорнила і французів; Аркадій писав «жовту жінку». Затишно, мирно, тихо — радісно.

Потім прийшов Адольф і громовим голосом, з самовдоволенням і гордим виглядом оголосив, що його що-йно «запопадливо й настирливо» запрошували співати в хорі.

— Міф універсальний і анархічний бас не дає їм спати. Вон! Я — не гордий. Можу. Сьогодні йдемо на співку.

І з цього приводу зробив навіть комплімент Аркадієві що до шостої груди «жовтої жінки». Аркадії стримано і смиренно подякував його.

Таня смішливо усміхалася і дивилася на Шурку теплим поглядом. В решті все темне можна розігнати, як добре взятися за нього, як що не метушитися не «буйствовать», а обережно, поволеньки і уперто провадити боротьбу з ним. Завтра Шурка сяде за роботу, скінчить переклад, одеряжить топорар і поїде таки в санаторію. Так, все можна поборити!

При лампі стало ще затишнійше. Адольф, погуркотівши, пішов, потягнувши великодушно з собою і Аркадія, який так само смиренно скорився йому.

Затишок трохи порушили Фаддей, Ладя та Стамескін. Вони йшли на співку того самого хору, і Фаддей забіг тільки на хвилю сказати Фені, що сьогодні французькою мовою займатися не буде. А Ладя і Стамескін зайшли «привітати прекрасних жительок шостого поверху», як трошки насмішкувато висловився Стамескін. Чи за ці слова чи за що инше Феня розсердилась, назвавши Стамескіна «сатанистом з Вятки» і «аристократом, від якого тихне лаптем». Стамескін з насмішкуватим виглядом і трохи звисока всміхаючись, стукотів пальцями по котельку. Але видно було, що його зачепили слова Фені.

Все се зіссувало умиленний настрій. Таня силкувалась жартувати, але Феня як павмисне, розійшлася. Розкритикувала нову лару Стамескіна, його англійський пробор на голові, голші губи, котелок і поеми «які пахнуть як помада у парикмахера з Відня в тій самій Вятці».

Стамескін стукотів пальцями по котельку і не зводив насмішкуватих очей з Фені. Голене сіро-смугляве обличчя його з широким носом инді нежваво перекручувалось короткими швидкими корчами.

Фаддей почував чомусь себе змінано і винувато. Він хотів навіть було вм'ятися і перевести розмову на инше, але Феня зміряла його таким суворим погордливим поглядом, що він одійшов до печі і збентежений сів на неї.

Одна Ладя, як звичайно «матова» всміхалася і здавалося вся променіла сею матовою мерехтячою усмішкою. І попіясте волосся і карі, чисті круглі очі і свіжі трошечки пухкі губи, — навіть слова її прості, повільні здавалося світилися. Зовсім «матова дівчинка». Феня з приємністю поглядала на неї.

— Я чула, ви пишете тепер трагічний фарс з життя російських лордів? — продовжала Феня. — Що ж, вони також носять пробори на голові і пахнуть лаптями?

— Вони, «товаришу», — всі соціалісти-революціонери, — не одводять очей, рівно сказав Стамескін. — Повні чеснот і цілкуються тільки в редакціях соціалістичних місячників.

— Ви думаєте, се дотепно?

— О, ні трошечки! — засміявся Стамескін, удаючи, що не розуміє. — Я нахожу, що далеко краще цілуватися де хочеш. Але що робити, коли тепер всі стали дуже цютливі? І соціалісти з урядом укуці зовсім вигнали розпусту і порнографію. Доводиться водяти героїв в цензуру і редакції. Вони такі чистенькі і скромні, що навіть ви можете читати.

— О, ради Бога, увільніть! — гидливо зморщилась Феня. — Читайте їх своїм сатанистам, Аннетам, кокоткам, а нам дайте хоч зітхнути. Доволі, наковталися...

— А ковтали все таки? — зареготав Стамескін. — Наковтались та й знов за народ? Дали б ви йому спокій «товариші»... Справді.

— Ви боїтеся за нього.

— Я? Пф! Яке мені діло? Ніколи не був в числі його «представників» і бути не маю наміру...

— Тільки в числі «сосателів»? Так?

Очі Фені вже зробилися випуклі. Се свідчило про велике роздратовання, Таня сквапно підійшла до Стамескіна і закриваючи собою Феню, жартовливо вимовила:

— Годі. Ось пальці твої нашу матову дівчинку... Стурбована вся. Ідіть краще, чуди зібрались.

Стамескін встав і попрощався з нею і Шуркою. Простягаючи руку Фені, він звисока і насмішкувато сказав:

— Ну-с, прощайте ваше соціалдемократичество... Ах, винуватий! Ви есерка.

Феня спалахнула.

— Я свідомим чорносотенцям руки не подаю! — заклала вона руки за спину.

Стамескін густо почервонів і поволі одвів свою руку. По обличчю його пробігла нервова хвилька, і він хлипнув кілька разів очами немов змахуючи з них сльози. І усміхнувшись сказав:

— Демократично! Ходім, панове!

Тані було ніяково за Феню й досадно на неї. Стамескін — неприємний, зарозумілий, комічний своїм аристократизмом, але в такому разі не треба було зачіпати його. Що він такий, Феня про се знала. Нащо тоді раніше подавала руку?

Щурка тільки шулився підчас розмови, наче йому поволі і непомітно видирали по одному волосся. Але коли гості пішли, він став обережно жартувати, розсмішив Феню, що відчувала невдоволення Тані і образилася за се, приготував чай, розповів комічний сон і поволі згладив все. За часм настрій вповні устатковився — знов було затишно й мирно. Тільки Феня була замислена.

— А що, властиво, уявляє з себе ся Ладя? — несподівано смігала вона.

Таня про себе усміхнулась, — вона трошки розуміла Феню.

— Так... мила, проста дівчинка...

— А що вона тут робить? Емігрантка?

— Здається. Слухає виклади в Сорбоні.

— Ніколи не бачила. Але чого їм треба у робітників? На що ще Фаддея з собою тягнути?

— На співку... Вони ж разом в хорі співають...

Феня знала се її раніше.

— І сей... вятський лорд?

— Не знаю... Ні... він здається один з упорядчиків емігрантського вечора.

Таня старалася відповідати якомога лагідніше; але Феня вже дратувала її. Феню ж дратувала ся лагідність і уступчивість Тані.

— Та що це ви такі солодкі зі мною! «так, ні, не знаю»... Образились за поета?... Пезвичайно поводитилася?

— Ах, Феня, ніхто не думав ображатися... А поводити-лися ви справді... не тактовно...

Феня спалахнула.

— Ах, Боже мій!... Ручки в нього лизати треба?

— Ніхто не просив цього, але...

— Що ж я не мала рації, чи що?

— Де в чому не мали.

— В чому ж се? Ах так, розуміється, ви прихильниця вільного кохання... Розумію... Тільки запізнилися...

Тані найбільш досадно було, що настрій счезав і вечір понсовано. Але вона спалахнула на слова Фені і різко зауважила:

— Еге, прихильниця і в церкву не побіжу вінчатися, як роблять се сторож моральности!...

— Хто ж це робить?

— Хто робить? Усі! Ті, що вчора лігі кохання засновували, ті, що стару мораль руйнували, ті, що розбивали уряд з трибун... Іменно мода на чесноти! Що? Ні? Наші емігранти, соціялісти не йдуть до того пона, якого колись перед народом висміювали? Що вони хочуть сим показати? Що?

Се було слабе місце Тані і Феня даремно силкувалась щось одповісти їй.

— Що? Що вони не сміють без дозволу пона або «громадянства» любити? Еге? Коли вінчався сей лідер есдек, знаєте що піп сказав? Ні? Коли той сказав йому свою Фамілію, піп в зворушенню підняв руки в гору і мовив: «Нині отпущаєши раба твого, Владико! Коли вже й так і стали

приходити до нас, то царюванню нашому ще не кінець». Щось в цьому роді. І розуміється, не кінець, не кінець! Розуміється! Але головне, головне в цьому: се боязка, подла брехня! Річ не в тому, чи ти вінчася чи ні. Віриш? Вінчайся. Ні, він, розуміється, не вірить, в нього свободні погляди, а ось, знаєте, діти... Для дітей, властиво... Одил мій товариш, колись був навіть лідером... Тепер «отряхнув прах» і віддався «чистій науці». Вінчався, цмока мокрим поцілунками своєю жінку і приговорює: «Моя законна жінка.» А мені вона пояснила, що се вони для дітей... але що вона все ж таки соціялістка і борець... Пху, погань!

Феня була прихильницею законного шлюбу і саме через міркування «діточого» характеру. Вона знала, що і Тані відомі були її переконання і тому останні слова прийняла як особисту образу, одначе, стримуючи себе, заперечила:

— Так, як: що признавати горобине кохання, тоді розуміється... Але дітьми грати неможливо.

— Ось власне! — хитнула Таня головою. Власне не можна грати. Дітей моїх піде не приймуть, переслідуватимуть? Нехай! Чудесно. Нехай переслідують, я навіть вдоволена, нехай на собі зазнають всі принаду ваших чеснот. Так! І тільки таким я хочу мати своїх дітей. А не як сі снізняка, які по уха сидять в буржуазнім болоті чеснот і гордо оголошують: ми соціялісти. Справжній соціяліст мусить бути соціялістом не тільки тому, що він пише статі про буржуазну політику і соціялізм. Ні, голубчики, провокатори теж писати можуть. Живи як соціяліст! Так! Люби як соціяліст, діти роди як соціяліст, а ще як той самий буржуа, якого ти в статях розпинаш.

Таня раптом зупинилась. Їй стало соромно й дивно: чому раптом така пристрасть і навіть злість? Глупо й смішно.

Феня ксило всіхалась жовтою усмішкою. Їй давно відомі були погляди Тані, що проповідувала «соціялістичні острови в морі буржуазного життя».

Щурка підчас усеї розмови сидів скорчившись, дивлячись в чашку. Йому було сумно. Він не розумів Тані. Йому се здавалось наївним, старим, давно покинутим всіма. Річ не в цьому, се форми, які міняються самі по собі в залежності від зміни внутріпняного. І йому хотілось змішатися, але знаючи страстність і петерпучість Тані, що доходила до фанатизму, він втримався і тільки примиряючо вимовив:

— Не всі ж, Таню, сильні і...

Але Таня не дала йому доказати:

— А калік і не сильних нам не треба! Доволі. Не сильний і не лізь!

І знов приловивши себе на запалі, різко додала:

— Ну, буде про се. Ще полаємось. Ми один одного не зрозуміємо...

Настрій лагідності і затишку зник. Феня взяла книгу і встромила носа в неї. Таня лягла на канапу і дивилась в стелю палаючими очима. Їй, властиво, хотілося ще говорити. Хотілося пояснити себе, довести Фені, що вона помиляється, вважаючи її за прихильницю «половиків». Ні «половиків», ні «мозговиків» прихильницею вона не була і не буде. Вона хоче тільки цілковитої свободи, хоче сили, якої вистарчило б на вічну любов без усяких примусових, сторонніх зобовязань, розказів, дозволів і заборон. Сили такої вона хоче. Ось чого вони не розуміють.

Таня нервово вертілась, міняла пози, але мовчала.

І ще радіють, що йде, мовляв, зворіт до природного, справжнього кохання! Вони — соціялісти?... Фені не подобається. Розуміється. Соціялістів не можна критикувати. Вони — герої, святі. Але вже занадто багато святих,

так ось що! Сотні тисяч святих не може бути. Тому й забруднили соціалізм.

Таня вже зовсім була невдоволена. І ось в той час в прихожій почулося шмотіння, ніби хтось увійшов.

— Qui est-ce? — спитала голосно Феня і підняла голову від книги.

Шурка повернувся до дверей. І раптом машинально і хутко підвівсь, немов його потягнуто з стелі за волосся: на порозі стояла Аннет, справжня, жива Аннет в величезнім капелюсі і з муфтою мало не до самої підлоги.

— Можна? — привітно, невинно й оживлено запитала вона. І не чекаючи відповіді, увійшла в кімнату.

Таня сіла на софу. «Се ще що значить?! Вона сюди вже звляється?»

Феня збентежено дивилася на гостю.

А гостя ніби не помічаючи нічого, сказала всім «добри вечір» і звернулася зараз же до Шурки, який змішано, розтерно всміхався.

— А я за вами, мій пані! Що ж це ви носу не покажете? Обіцянки треба виконувати.

І повернувшись до Тані жартовливо, з милою щирістю сказала:

— Уявіть, якіні лукавини: обіцяв повести мене в Moulin Rouge і не з'являється... Розписав справжні чудеса і... отей не покажу... Прошу пана одягнутися, я вас арештую...

Се було так несподівано нагло, так просто й звичайно, що Таня навіть мимохіть всміхнулася у відповідь їй кривою ніяковою усмішкою. Але зараз же опам'ятавшись, поривчато встала і, ще сама не знаючи, що скаже, зробила крок до Аннет. Та оглянулася і все ще удаючи, що не помічає нічого, ще любійше, простодушнійше й імовірнійше зацбетала:

— Страшенно цікавлять мене ці парижські шиночки. Я недавно, знаєте, була в апашському кафе. Се такий страх! Вони такі похмурі, жакні. Біля того кафе завжди стоїть поліція.

Вона щобстала, як світська наївна, мила дамочка.

— Ви ніколи не були? Ах, варто піти. Підіть неодмінно... Як у вас гарно! Шурка недобрий... Скільки просила, щоб показав мені свою квартиру... Страшенно мило... Се криві вікна — так і треба?

Таня онапувала себе. Вона всміхнулася.

— Так, се — вікна мансарди, — відповіла вона привітно, майже в тон Аннет.

— Може угодно присісти? Будьте ласкаві. Шурка, дай же стільця гості... Чого ти стоїш так розтерно?

Аннет прудко глянула їй в лице. Таня чекала сього погляду і отверто всміхнулася на нього, немов кажучи: «Так, я зрозуміла тебе і ось така моя тактика з тобою.» Але Аннет вже знов всміхалася:

— О, дякую вам, дякую вам... Я усього на хвильку, мене там чекає скілаж. Шурка, одягайтесь! Швидше!... Я його заберу від вас! — весело обернулася вона до Тані.

Таня привітно схилила голову.

— О, будьте ласкаві. Але, Шурка, я думаю, не піде, він дуже зайнятий сьогодні увечері.

А Шурка не переставав всміхатися безвольною розтерною усмішкою. І хоч тут же давив його болючий сором за неї, але він почував одночасово, що піде з Аннет. Так, се буде дивовижно, гидко, з сього повстане щось непоправне і значне, і все таки він не зможе не піти. Він се вже почув тоді, коли вона вимовила «Moulin Rouge». Ніхто не зрозумів і не звернув уваги на ці два слова: їх тайне значіння відомо тільки їм двом. Се пароль, гидкий, отруйний, але... він піде за ним.

— Ну, Шурка? Підеш ти чи ні? — весело спитала Таня.

Вона бачила його усмішку. Розуміла сю усмішку, і в нії поволі й холодно підіймалося таке почуття, яке буває в людей, що читають листа, де з перших слів чується звістка про нещастя.

І проте Таня всміхалась весело і впевнено. Свідомістю вона була твердо переконана, що він не піде, не захоче піти, що він зараз відмовить їй і нахаба покарана буде сама собою.

Але Шурка, зовсім не бажаючи того сказати, неголосно відповів:

— Піду.

І широкими, винуватими, як у дітей, що нашкодили, очима глянув на неї.

Феня зірвалась з стільця і розлютовано хотіла щось крикнути йому, але Таня, немов знаючи, що вона крикне, схопила її за руку.

— Значить, ти хочеш іти?

Шурка попробував пожартувати:

— Насмілюсь доложити, що хочу... і сподіваюсь, що...

Але Таня перебила його:

— Ти не пі-деш... — роздільно і сильно сказала вона, дивлячись йому прямо в очі.

— Чуєш? Ти зостанешся дома!

Аннет, наче здивована цим всім, стояла з піднятими бровами і дивилась то на одного то на другого.

— Але, панове! — нарешті весело, наче не тямлючи скрикнула вона. — Я справді не розумію... Даю вам слово, що доставлю його цілого й здорового... Шурка, не бійтеся! Поїдемо в Moulin Rouge і більше нікуди... Ну, хутко, одягайтеся, який незграбний... Смішний, чогось змішався... Ну?

І злегка штовхнула його рукою. Шурка безвільно і нерішучо посунувся до прихожої.

— Шурка! — крикнула Таня. — Ти не смієш іти. А ви, пані... — раптом повернувшись вона до Аннет, але тут же здержала себе: ні, так не треба.

— Шурка!!

Вона піднесла голос. Шурка оглянувся. Все одно. — нехай! Вона навіть на се піде. Нехай!

І надаючи своєму голосу як мога більше сили і пристрасти, підкреслюючи се, вона сказала:

— Я тобі наказую не йти. Чуєш? Ти не смієш!!

Аннет все так само вселю, приймаючи все як жарт, силеснула руками.

— Матінки! Які страхія! Ні, Шурка, ви, як соціаліст, повинні боротися з таким деспотизмом. Революція! Геть тиранів! Ідемо!

І схопивши Шурку під руку, з реготом потягла його до прихожої. По дорозі вона оглядалася, хитала головою і сміючись кричала:

— Ура! Наша взяла!... До побачення!

Таня стояла і мовчки дивилася їм у слід. Широкий рот її щільно зімкнувся, щоки стали блідо-жовтими, — одного кольору з носом і лобом; очі дивилися широко й здивовано.

Ось пройшло в дверях довге, чорне пальто Аннет і закивало її усміхнене обличчя з двома пучками кіс, що лягли над ухами немов двоє великих сірих слимаків. Ось Шурка в капелюсі, з зігнутою спиною, тонкий і високий. Обличчя не повернулось. Ось грюкнули двері. Як тихо і дивно. Щемить і дзвенить десь.

— Трряпка! Мерзотник! Інтелігент! — зірвалась Феня з місця і, шпурнувши книгу в куток, вирівнялась перед Тапею:

— Ну? Так се — ваша соціалістична любов? Так? Се та любов, яку ви собі на ціле життя вибрали? Так? Се — горобиле кохання, се підлота й мерзота!! Дозвольте вам заявити се.

Таня здивовано глянула на неї. Як вона може так говорити про се. Як взагалі, можна про се зараз говорити. Про се!

Вона мовчки пройшла до себе, не чуючи крику Фені.

Зпочатку думок не було ніяких. Якийсь дзвін, біль, горячі хвилі чогось пекучого; кудись треба зараз же бігти, кричати й халапги, чомусь не треба бігти, чомусь треба сісти й притулитися до спинки канапи, міцно, міцно, треба сісти і щось зібрати, щось вловити, зрозуміти, побачити. Ні!

Вона схоплювалась і знов сідала.

Зараз їй ясно стало тільки те, що він пішов, що рапційше брехав їй, що «муть» була не тільки в нею. Се було ясно тепер. Але за спм ховався, вона почувала, цілий ряд неминучих наслідків.

І от поволі, з трудом, ухиляючись на бік і повертаючись, вона почала переходити від одного до другого.

Феня пару разів зазірала до неї, заговорювала, але Таня мовчки і серйозно-тупо дивилася на неї і знов переводила погляд на умивальник.

— Я йду, Таня! — стоючи перед нею одягнена, голосно сказала Феня.

Таня подивилася подумала і відповіла:

— Гаразд... ідіть...

— Я дверей не замикаю...

— Так, не замикайте.

Феня поволі вийшла, а Таня все в тій самій позі далі сиділа, не зводячи напружених, не порушених очей з умивальника.

VII.

Так її застала Мері. Сьогодні Мері одягнена була просто і строго: темносинє англійське убрання, що обрисовувало чистими плавними лініями її високу постать; на голові м'ягка, кругла шапочка з соболю, на шиї соболяче хутро, в руках така сама муфта. Ясно-золотисте волосся легкими хвилями йшло з під шапочки за шию. Вона похожа була на породисту англійку, вродливу, розумну.

Таня зраділа їй надзвичайно.

— Як добре, що ви прийшли. Ах, як добре! Я дуже рада. Сідайте, Мері...

Але Мері взяла її за плечі, підвела до світла, і дивлячись їй в обличчя своїми великими, темносірими, привабливими очима запитала:

Олександр був учора?

Таня здивовано повела головою, подумала і сказала: — Ні... Не пам'ятаю. Ні, не був.

Мері ще глянула на неї, потім засміялася, поцілувала її вимовила:

— Невеличкий експериментик... Ну, Танюк, я прийшла до вас побалакати... Прикрийте вашу лямпочку газетою, сідайте в один куточок на диванчик, — я в другій і до діла... Гаразд? Чого дивитесь на мене? Се ваші сходи так впливають... Для сухотних се не годиться...

«Ні, тут не сходи. Щось більше за сходи. Сей негарний румянець, підозрілий блеск очей.»

Таня нічого не відповіла і зробила все, як сказала Мері. Мері роздяглась, накинула на плечі футро, загорнулась в нього і встиглась в куточку канапи.

— Поправте, дівчинко, газету, — світла багато. Я, як летюча миша, не люблю його... Ось так, спасибі...

В м'якій, жовтявій напівтьмі підозріло й ярко блищали точки її очей.

— Ну, от... Тепер говоріть... Памятаєте, як ми в нашій камері сутінки проводили?... Саме в сей час, рік тому... Га? Ось уже й сумно... Сумно за камерою. Ніколи б цього годі не подумала... А памятаєте, як Феня проводила «тридцятилітню війну» з-за кваргирки? А ваші записочки до Шурки... А де він?...

Таня не зразу відповіла.

— Він пішов з Аннет...

— З Аннет? О, біднячко!... Ви ревнуєте? Еге?

— Ні, не ревную...

Мері хвилиночку дивилася на неї, наче бажаючи спитати щось важне й серйозне. «Ні, не тепер. Потім».

— Ну, й розумно робите. Вони не варті цього... Запевняю вас, Танюк мій хороший... Не варті вони, дурні. Ось наприклад... Ха-ха-ха!... Яка, Танюсь, цікава історія трапилася зо мною вчора. Я неодмінно розповім її вам. Ви будете самим соромливим способом червоніти, але я в темноті не бачитиму.

І все так само сміючись, вона щільніше закуталася в футро.

— Слухайте... Виїшла я вчора у вечорі трошки переїтися, — я тільки вечорами вихожу як вам відомо. — Іду по Saint Germain. Іду, роздивляюсь, не кваплюся. Бачу: іде мужчина, елегантний, стрункий, молодий. — Почекайте, Танюсик, червоніти. Се дрібниці. — Порівнявся зо мною, заглянув в лице і пішов далі. Розумієте: пішов далі як ні в чім не бувало і не обертається. Ах ти каналія, чекай же! А я була трошки «в стані духа». Загорілась в мені кров. Догоняю його і зупиняю. «Monsieur, ви жонаті?» «Ні». Дивиться на всі очі. А очі чудові, французькі, породисті, оксамитні. І мужчина нічого: міцний, свіжий, сильний. — Можете трохи почервоніти. — Так. Майже і не француз. «Bon!» — говорю. — «Чи не хочете в такому разі зайти до мене, провести вечір зо мною? Мені самій нудно.

—Червонійте, Таня, червонійте. — Я, мовляв, не проститутка і грошей з вас не візьму. Ви мені подобаетесь!... Збентежився бідний, не вірить. Але вже вагається, оглядає. Нічого, — видно, подобалася... Ну, словом, привела до себе... І уяв'їть собі, зацікавив він мене: зовсім не француз, — не розсипається, не присягається вічно кохати, безтежниться навіть. «Тільки ось що, кажу, ви повинні у мене цілу ніч провести і не спати. Я сплю удень. Се — насамперед. Згоджуєтесь? Можете?» — «Згожуюсь, можу!» — Усміхається, каналія. Добре дочекай... Ви слухаєте. Танька?

— Слухаю... — ледве чути обізвалася Таня.

— Ну, слухайте і не хвилюйтесь. Та се я тільки можу не хвилюватися... Ну, та до чорта... «По друге, кажу, пане, я — сухотна. Розумієте? Не боїтеся заразитись?» Навіть не замислився. «Ні трошки». «Très bien!» — Запалила я свої огні, привела його в «кімнату кохання»... курілля зробила... Яке курілля в мене тепер. Танюсь! Ніжне, сумовите, перше кохання викликає в пам'яті. Таке воно. Приходьте, зроблю. Та правда, у вас і кохання ще не було. Ну, се на бік... Зовсім засліплений мій оксамитний француз. «Хто ви така?» — питає. — Така, що доживає свої дні як найбезглуздіше і найкрасивіше. Мені рік ще жити. Хочу упитися всім, що є, хочу все знати, все воплотити, зруйнувати і висміяти». — Регочуся. Нічого, видно, не розуміє. Дивиться — малюнки, книги, журнали. Англійські його здивували. «Ви читаете по-англійськи?» — «По-англійськи, по французьки, по німецьки, по італійськи, по російськи, по українськи»... Останнього, — обурюється Таня! — він не знає. «По якому?» — По українськи, говорю. — Нарід такий є, красивий, поетичний, як італійці. Тридцять мільонів їх є. — Здивований. «Де ж вони?!» «На місяці!» — регочуся. — «Ви з цього народу?» Ні, я — руська, а се наші сусіди... Не розуміє. А філософські

книги до краю придавили його. — «Ви займаєтесь філософією?» — «Люблю». «Ви дивна жінка». — А головне, богата. Се краще за все, говорю, правда? І ось дивіться. Танюша, балакаємо ми так і починаю я помічати, що мій француз стає все спокійніший, спокійніший, дивно поглядає на мене, сумовито якимось, чуло. — «Що се ви кислий такий? — говорю. — Роздягайтесь». — Глянув він на мене... Страшенно-жалісно, так наче аж за серце його схопило. «Ні, — каже, — я не можу тепер»... Ну, бачили ви такого ідіота, Танюша моя мила? Такого дурного, дивного ідіота? «Я, каже, поцілую вас, як людину, посижу й піду». «Поцілую», — се, мовляв для того, щоб не думала що боїться заразитися. Посидів, поцілував міцно-міцно і пішов. Ну, Танька, чи не комічніша історія? Ха-ха-ха! Хоч як задержувала, спокушала, — пішов. Взяла я тоді викликала до себе по телефону одного з своїх обожателів... Тільки... тільки чомусь сердив мене, Танюша, сей мій обожатель... Сердив страшенно!

Вона, по свому звичаю, витягла наперед гарні цупкі руки і сильно, пристрасно заломила їх.

Таня сиділа непорушно в своєму куточку. За вікном по асфальтовому бруку чокали копита коней. Коліс не було чути і, здавалося, по вулиці кудись безпереривно біжать похалпиви верховці.

— Рік ще жити, Таня, га? — раптом спускаючи руки на коліна тихо сказала Мері. — Всього рік життя.

— Ідьте з Парижу, Мері, — повільним шепотом озвалася Таня.

Мері нервово стріпнулася.

— Що? З Парижа? — Ха! Ні, вибачте... Куди? В Італію на Капрі, в Давос, Законане, Крим, Сухум? Лежати на сонці, пити молочко, ставити термометр і не ворушитись? А за се ще на рік розтягнути сей прекрасний спосіб життя? О, ні! Рік — та мій! Все моє і все до чорта! Але

що — моє. Таню? Що? Та не треба, не треба про се. Вам не нудно зо мною? — раптом обірвала вона себе.

— О, Мері!... — з палкою ласкою і докором скрикнула Таня.

— Правда? А мені все здається, що мене жаліють, але що всім мусить бути неймовірно нудно. Знаєте, як буває нудно читати книгу, знаючи, що є тільки початок, а середини і кінця нема і не можна знайти. На що, — правда?... Гарне освітлення зараз... У вас, Таня, затишно і сумно. І так невижно — чисто, що хочеться плакати... Не сміятимесь, як заплачу?... Ся бідність обстановки... Та це все часове для вас, все «поки», правда? А для мене не «поки», а «тільки усього»... Для вас все там попереду, хоч і нічого не буде. А у мене сього «попереду» нема... Фу, фу! Занила вже, занила. Дурниці, дурниці! Ну, кажіть що-небудь. Швидче! Ну? То ви, значить, ревнуєте Шурку до Аннет? Себ то ви сказали, що не ревнуєте. Значить, іменно ревнуєте. Але се дурниці, Таня дурниці. Все — дурниці! І революції наші, і соціалізм, і моралі, і мужичини, любови, сухоли, смерть. Все це — тільки незначні коливання життя. Є в мене одне порівняння. Бачили ви, Танюк, як коливається горяче повітря в степу? Сі тремтючі вічні хвилі? Пад могилами особливо. Бачили? Ось так і життя. Вічно коливається, а одне з його коливань — се одне якесь наше століття. Правда, краса в сьому і... втіха? Прогрес, рух наперед. Куди наперед? Що буде більше фабрик, аеропланів, радія, електрики? Чк ж в сьому поступ? А чи більша буде сума радощів відносно суми страждань? Більш? Бо тільки в сьому прогрес. Бо, як що сього не буде, то до чорта всі сі радії, аероплани, фабрики. Нащо вони? Так же? Правда?

Мері вже забула, що хвилину назад вона називала все це «дурницями». Говорила палко, пристрасно, серйозно. Таня тихо відповіла їй:

— Правда...

— Так? Чудово! Але тоді нехай мені по щирості скажуть: чи менша стала в нашому столітті сума страждань відносно суми радощів людських? Менша... ніж наприклад в якому небудь пятому, девятому столітті? Ніхто не може цього сказати. Чому ж в якому небудь 2153 році ся сума менша буде, ніж в 1953? Чому? Чому сьому століттю природа дасть привелей? Чому вона поруч з радощами зносіть кілька мільонів років ріжні мерзоти і раптом в 2153 році зречеться сеї милої звички? Га? Яку маємо ми, кажучи по щирості, підставу сподіватися цього? Ніякої. Який же тоді поступ? Є поступ у того гарячого повітря? Уперед чи назад рухається воно? Нічого подібного. Рухається, от і все. То вгору, то вниз, то у ліво, то у право. А десь є пункт, від якого воно не може піти і до якого вічно поривається. То є до рівноваги... І більше, Танюк, нема нічого. Нічого. Ви, розуміється, не згоджуєтесь з мною?

Тані було гарно від її щирого і насмішувато-сумного голосу. Те здавалось вже не таким величезним, неможливим, непоправним. Воно десь відсунулося.

І проте вона не могла згодитися з Мері.

— Так, я справді з вами не згожуюсь.

— А чому?

Таня помовчала. Вона хотіла відповісти так само щиро її «по совісті».

— Право не знаю... Та тому, що... що по собі відчуваю... Як росту, йду наперед, розвиваюся... І все, значить так...

— Ну, се... Ха-ха-ха! — раптом засміялась Мері. Але тут же зразу зупинилась і закашлялась. Кашляла довго по овечому, хитаючи головою і мацаючи навколо себе рукою за хусткою. Затихла й обтерла губи. Потім розгорнула хустку і подивилась: темніці червоної плями, як насипані обдерті пелюстки темно-червоної троянди.

Склала, мов нічого не сталося, ще раз обтерла губи і задумано сказана:

— Так, «росту»... Гарно це сказано, але суб'єктивно. А як відчуваєш, що не ростеш? Га? Що тоді? 'Тоді. 'Танюк, з'являється об'єктивність. А в нас тільки суб'єктивність. Розумієте? Се дуже прості слова, але вони в багатьох випадках заспокоюють. Скажіть кому-небудь, що він судить об'єктивно, і се йому перозумному, буде як найкращий комплімент. Ось і я собі говорю на потіху компліменти, бо суку об'єктивно, себ-то як людина, Танюся, яка вже ні до чого не здатна, і на все дивиться з боку. Правда ж, се найбільша об'єктивність? Що її справді обходять всі ці «вічні питання», великомучеництва, моралі, заповіді? Для неї — се тільки рух світової енергії, якої одпущено для рівноваги, ось стільки на страждання, а ось стільки на радощі. Називайте, мовляв, як хочете — злом, добром, богом, дияволом. Але... коливайтесь. Називайте революцією, реакцією, капіталізмом, соціалізмом. Як хочете. А від рівноваги не втічете. Як хто-небудь тут заплакав, то хтось там уже засміявся. Один здихає, за те инший ридиться. Не можна. — рівновага... Ха-ха-ха! Цікава, властиво машинка, се життя. І ви подивіться, Танюк, — і зрадійте: не тільки з людиною так, а і з світами. Все поривається до неї, до рівноваги... Ось ми наприклад емігранти: видерли у нас шматок так званої душі, позбавили громадського життя, утворили порожнечу по однім боці, ми і схилиємся в инший. А як природа не любить спокою і надмірного відхилення, то і заповняє нам порожнечу, — кому картоми, кафе, вином, кому коханням, кому Богом, кому сатаною... Хто що переносить краще. Агітатори, оратори, трибуни, депутати — поробилися рознічками, авіаторами... комі-воажерами, художниками, фокусниками, шклярами... Про партії згадують з іроничною усмішкою... Не можна инакше — порожнеча вимагає заповнення. Инакше — до

гори ногами полетити. І ті, що відбирають собі життя тут, полегіли догори ногами, не зуміли заповнитися. Так, Танюк... Се обидно, але це так... Ви ось наприклад, чому така соромлива? Від чеснот? На жаль — від великої пристрасності... Ха-ха-ха! Вже червопісте? Вірно Таня: хто соромливий, той пристрасний. Спитайте досвідченого мужчину... Не можна инакше, — для рівноваги, для охорони організму. Проститутки не соромливі, бо пристрасти вже нема. А як лиш з'являється пристрасть, — зараз же і соромливість. Природа, не бійтесь, свого не упусти́ть, як лихвар, тут же, будь ласка, по векселю. Образились на мене? Га?

Таня мовчала. Мері підвисшено, трошки зловтішно засміялась.

— Що робити? C'est comme ça, c'est la vie. Oui.

— А знаєте, Мері: — з усмішкою в голосі вимовила Таня, — і вся ця ваша філософія у вас теж тільки для рівноваги.

Мері випросталась, подумала і раптом голосно розсміялася.

— А ви маєте рацію! Щоб не досадно було здихати, давай-но обплюю життя, зведу його до дрібниці, до коливання. Вірно, Таню, їй Богу, вірно!... Се ви мені таку помсту за чесноти? Добре сказано! Слово честі, добре. А мені то самій і не спадало на думку... Значить, тепер моя «філософія» ще вірніша... Тепер вже до всіх її можна прикласти... Ох, можна прикласти її, можна прикла-а-сти! — знов тужливо витягнула й заломила Мері руки.

Таня відчула, що вона чогось торкнулася. І се «щось» можливо і було тим джерелом, з якого витікала ся філософія. «Мила, дорога!»

Глибока ніжність обхопила Таню. І від ніжності сеї стало сумно. Пригадалось те.

— Слухайте, Мері, — раптом, стиха хвилюючись почала Таня. — А що ви думаєте про Шурку?

І поставивши се питання вона відчула, що розповідь Мері в се.

Мері опустила руки і повернулася до Тані.

— Про Шурку? Себ-то, що власне?

Таня присплувала себе:

— Про... чесноти його... Ви ж не станете заперечати, що він... Ну, все одно, ви нічого не знаєте і пам'ятаєте його таким, як і я...

Мері уважно, надзвичайно уважно слухала її. «У них, певне, щось трапилось. Мабуть при участі Аннет.»

— Про чесноти...

Мері зупинилась. Здалося, вона щось рішас про себе, раніше, ніж відповісти.

— Добре! Ви хочете знати мою думку про його чесноти? Себ-то про те, що він добрий, любовний, доброзичливий і релігійний. Так? Швидче містик... Се? Так?

— Так.

— Гаразд.

Хвилиночку вона вагалась.

— Гаразд. Це все — теж тільки рівновага. Мало? Що він врівноважує? Все те саме, що й інші, тільки... Ви, власне, нащо се питаєте? — раптом перебила вона себе.

— Так... цікаво...

— Неправда... Що небудь сталося? Еге? Розповідайте. Сталося? Так?

— Сталося... — стиха обізвалася Таня.

— Розповідайте!...

Таня поволі почала розповідати: про «темну муть», «сні сна», жах ночей, про біганину до Аннет, про її візиту несподівану й нахабну.

Мері слухала так само уважливо, час від часу ставлячи короткі і суворі запитання.

— Так. Добре... — нарешті вимовила вона: — Значить, так і є... Насамперед, Таня, давайте говорити просто

и зрозуміло. Добре? Ми — вже не дівчатка... По перше... Радон, ще одне питання: вам приємно коли Шурка обнімає або цілує вас?

— О, ні! — живо сказала Таня і тут же змішалася.

Мері всміхнулася.

— Добре. А Шурка був де не будь, у якого небудь лікаря, чи професора?

— Так, був... Кажуть, нерви.. Так сам Шурка говорить.

— А раніше се в нього було?

— В Росії ні... До в'язниці. В'язниця дуже його розбила. А потім еміграція... Голодування, туга, недіяльність...

Мері чудно кілька хвилин дивилась на Таню.

— Ну, так ось мої висновки. Перше: ви Шурку не любите.

Таня хутко повернулася до неї.

— Так, Танюк. Одне розумування, тюремне кохання. Заносочки, мрії. Але кохання немає. Се, голубко, не кохання, коли неприємні поцілуки. Та й ви самі, певне, се знаєте...

— Мері!

— Ні? А мені здавалося... Ось ви розповідали, а ревности ні трішечки... Вас більше за все «жахає» сей контраст між гарністю і мерзотою. Але се кожного може «жахнути»... Кохання немає, нема чого й удавати...

Таня хотіла було протестувати, але тут же відчула, що робитиме се нещиро, вище фальшиво, не переконуючо. Але чому?!

І разом з тим їй стало чомусь легко, як людині, яка дуже довго привітно всміхалася і вірила сама в свою привітність, але сам на сам з собою з помекшенням перестала всміхатися і зрозуміла, що було щось нещиро в сій усмішці.

«Так, я не люблю його». ситкуючись почутити сором, здивовано подумала вона.

Але сорому не було. Навпаки, зявилося почуття свободи. Наче виїхав хтось, хто заважав. Можна виходити куди вгодно, приходити коли захочеться. У вечері засинаючи вона любила по старій диячій звичці, придумувати казки». В пових казках героями бували люди не похожі на Шурку. Від сього бувало соромно, мучило сумління і не йшли в голову казки. Тепер і се можна.

— Ну, Таня, признайтесь...

— Так, ви здається, маєте рацію... — тихо сказала Таня.

— Не «здається», а справді. Ну, гаразд! Се, значить, одня висновок. Тепер другий. Вас «жахає» контраст між гарністю його і мерзотою? А се так просто, як глянути «об'єктивно». Дуже просто. А як прикласти, «рівновагу», то і зовсім ніякого контрасту нема. Ви знаєте, як я розпізнаю людей? Ось, кажуть мені, який паскудник, негідник сей Іванов. «А що таке?»... — «Та ось те й те, те і те. Розпусничає, жінці зражує, виробляє підлоту.» «Дуже виробляє?» — «Дуже.» Ну, значить, щось урівноважує. Або жінка дура, або він носить в собі щось хоробливе. І так і виходить. Чи фізіологічно, Танюк, чи анатомічно, психічно чи соціально, людина завжди в не врівноваженім стані, завжди врівноважує себе. Від сього і святости і грішности... О, тільки від сього!...

І знов Тані видалось, що Мері наштовхнулася на щось своє «святе й грішне».

— Так, ваш Шурка гарний приклад. Такі нумері дуже цінуються вченими. Різкий, типовий, відокремлений від сторонніх явищ. Хочете, зробимо вівісекцію над ним? Гаразд. Перше. Чому він релігійний? І чому раптом се за кордоном трапилося? Раніше ж, ви кажете, не було?

— Ні, — відповіла Таня. Вона з почуттям някості і разом з тим полекшення помічала, що слухас міркування Мері про Шурку навіть з цікавістю, як про чоловіка, за якого їй вже не треба соромитися й боліти.

— Гарзд. Тут же і «муть» з'явилася? Раніше не було?

— Так він каже.

— Повіriamo. «Муть», розуміється, річ патологічна, ненормальність.

— Чому? здивувалася Таня.

Мері засміялась.

— Ах ви, доросла дівчинка! Та тому, що так не роблять всі. Всі — нормальність. В науці ж ваша «муть» називається...

Мері зупинилась і вимовила слово, яке своєю несподіванкою і жахливим змістом в першу хвилину приголомшило Таню.

Вона чула це слово, чула про багато інших паскудств, але щоб се могло торкнутися її, близьких їй людей, щоб се з якогось «там десь» перейшло до неї, се... се...

— Ні, се неможливо! Се... Ні, Мері, що ви говорите! Пху, яка погань!

Мері тихо веміхалочись, зацікавлена, дивилася на неї. Як налякало слово. Тепер слово вже все. Коли б навіть любов була, воно б вбило її.

— Чому ж погань?

— Ну, Мері!... Як ви можете се говорити! Шурка... і такий! Ні... Все, що угодно, але не се...

— Чому Шурка не може? Чому я можу хорувати на туберкульоз, а він не може на щось інше?... А ви знаєте, властиво, чому'вал вплив на нього менший, ніж Аннет? Ні? Бо вона бє його по щоках, а ви не бете!

Таня хутко вирівнялась і мовчки, широко розкривши очі, дивилася на Мері.

— Се правда? — нарешті пошепки кинула вона.

— Правда... — тихо відповіла Мері.

Вони помовчали. За вікном цокали копита коней. Віддалека гудів Париж.

— Я сього не знала, — вимовила Таня.

Мері подобався її тон: нічого зайвого і фальшивого. «Умниця, вміє справлятися».

— Ось чому, Таня, коли я читаю про сі наші богошукання, святости і чесноти, мені мимохіть хочеться читати Крафт-Ебінга. Дуже безпосередньо після еротичної і різкої іншої російської «мути» з'явилися сі містицизми, сі дуже вже пристрасні походи на «половиків», сі незрозумілі богороблення і богошукання...

Таня мовчала. «Вона» бє його по щоках. І то м у він біжить до неї. Що ж се?! Як же се можливо?! Значить, він може любити тільки того, хто його битиме, зневалитиме?!»

— Я нічого не розумію, Мері... — тужливо вимовила вона. — Як же він не розуміє сього... жаху?! Як же він...

— О, ні він його розуміє... — Мері зітхнула — Тому й молитви сі... Сексуальні ненормальности часто звязуються з побільшеною релігійністю. Хто його знає, як пояснити сей звязок, — фізично чи психічно. Психологічно більш зрозуміло. Хорий розуміє сей «жах», відчуває, шукає порятунку. Лікарі — що? «Нерви, спадковість». Помочи і путящего нічого з їх балаканини. А «жах» лишається. «Муть» все так само таємнича, незрозуміла, загадкова й грішна, переступна. Звідки вона? Ніхто не знає. Хто може? Ніхто. Сього не може бути! Чому він мусить загинати, з якої речі? Є порятунок. Він там, де й «жах». В невідомому, незрозумілому і могутньому: в Бозі. Ось вам схема. Наштовхнутися на Бога зовсім нетрудно. І чим слабійшою чує себе людина, беспоряднішою, тим легче

їй знайти Бога. І чим більший «жах», тим гарячіша, пристрастніша молитва й віра.

— Значить, вся його «лагідність», добрість, любовність, все се... тільки рівновага? — похмуро вимовила Таня.

— Ну, все ні... Почасти, так.

— Ні, все! — рішучо і з злістю хитнула Таня головою. — Все! Справді, після Аннет він завжди любовніше ніж?... Ну, добре. Кінець тепер. Годі!

— Вже не «здається»? — тихо і, як почувлося Тані, з усмішкою кинула Мері.

— Так, не здається! — погордливо ствердила вона. — Не може здаватися. Я можу любити людину, яка сама по собі... така, а не тому, що її відхльостали по щоках! О, яка мерзота!

— Він недужий, Таню...

— Значить, різні негідники і провокатори теж недужі?

— Розуміється. Здебільшого... Вища мораль — здоровля й сила.

— Ні! Не згожуюсь. Є ще особиста воля, свідомість, закон.

— Тиха як з вас соціалдемократка... Я, есерка, краща за вас... Але се тому, що ви здорові й сильні. Ослабнете, втомитесь, — зробитесь улягливіші, вибачливіші...

— О, ніколи!

— Побачите...

Мері говорила все тихше й тихше. В голосі чути було сумливу задуму, печаль. Немов вдвлялась в далеке, давне, без вороття минуле.

— Так, — сильно зітхнула вона. — Будете, Таню... А поки... будьте такою, як є... Се краще... Ну, а я вже піду!

Мері підвелася й почала одягатися, поводячи то головою, то плечима перед-зеркалом.

— Ви знаєте, що вчора зробив Олександр? — раптом не оглядаючись, голосно спитала вона:

— Ні, не знаю... А що?

Тані почувлося щось дивне в голосі Мері.

— Хотів отруїтися... Ну, чи не ідіот? повернулась Мері од зеркала.

— Чому? — тихо вихопилося в Тані.

— Тому що не може без мене жити. Ха! Скарб, багаче, надавичайний. Будь що будь хоче схопити від мене туберкульоз, тому просить жінкою бути. Ну, а я волю, щоб люди самі себе вбивали, ніж бути їх убійцею... Що ви такими великими очима дивитися? Ну, прощайте, Танюк. Заходте частіше... Я вас трошки посеряжу, вам се можна собі дозволити... А мені теж приємно...

Вона нахилилась до Тані, поцілувала її в чоло, легким рухом закинула хутро за шию і вийшла.

VIII.

Вийшовши з робітні, Хома зараз же під ліхтарією помітив елегантну постать Гломбінського. Напевне давно вже очікував, — лице зле, нетерпляче. Хутко підходить.

— Добри-вечір! Що дивитесь так на мене? Я маю до вас справу. Що?

— Кажіть вашу справу, — спокійно сказав Хома, насовуючи капелюха на чоло.

Гломбінський не одривав від нього допитливого і злого погляду.

«Се похмуре напівживотне, се грубе бидло, розуміється не признається. Ну, гаразд!»

— Справа моя така, що якийсь лайдак і погань гідка прислав Тані пятьдесят франків! Ось яка моя справа.

Хома, не дивлячись на нього, байдуже кинув:

— А мені що до сього?

— Як що? Но, маши! Се дуже гарне діло. Як вона буде що-дня одержувати п'ятьдесят франків, то як я можу виграти наше парі...

Хома хутко глянув на нього.

— Що? розуміється, парі... Ви, може, будете всім говорити иньше, але я з вами заложився... Прощу се пам'ятати... А як кожна порань присилатиме їй п'ятьдесят франків...

— Хто ж їй прислав?

— А я знаю? Но! Віт це написав свого справжнього імення... Розуміється! Се дуже благородно й хитро... Се називається... Дуже шляхетно! Так!

Хома рівно й спокійно сказав:

— В ваших словах я вгадую натяк на мене. Мені не було ніякої рації послати їй гроші, коли я паняв вас для того, щоб ви гріними ж її спокусили...

— Но, прощу! — спалахнув Гломбінський! — Хто мене наймає? Що? Ми заложилися. Але я не позволю так висловлюватися!

— Не кричить, прохожі слухають... — кинув Хома.

— Я цілю на прохажих! Но, маши: «наймаю»... Се мені подобається... Ха!

— Значить, наша умова розривається?

Гломбінський з ненавистю покосився на Хому. «Се дурне бидло, здається, йде вже назад. Ну, ні, як з такими напівтварюками церемонитись, то се вже занадто».

— Я умови не розриваю... Мені сього не треба. Як ранійше я своє парі держу. Ми заклалися що я Таню зроблю своєю содержанкою. Що? Ні? І я зроблю... Вона ще сьогодні мені сказала, що подумає. Гроші сі вона викине, вона не жєбракка і... Але вона може і не викинути... Але все одно, я парі виграю. Се — факт. Що?

— Ви певні?

— Так, я певен... Все одно, як се вже сталося...

— Ви одержите свої п'ятьсот франків.

— Так, але я не маю за що... я не маю з чого платити Тані... Мені треба позичити грошей... Ви мені дайте двісті франків зараз... Бо я не знаю, чи дасте ви мені тоді... Що? Я не знаю, ось і все... Я хочу одержати своє парі...

Хома зрозумів, що діла Гломбінського у Тані зовсім кепські. Остільки кепські, що напевне нема ніякої надії. Тому спішить хоч що-небудь діврати.

— Добре, я вам дам двісті франків — вимовив він поволі...

Гломбінський звисока кинув:

— Се буде гарно...

І одержавши гроші, поважно додав:

— Я думаю, що за тижнів три ви мені дасте вже решту парі... Adieu!

І недбало торкнувшись рукою капелюха, повернув в иньшій бік.

Дома Хома знайшов під дверима листа. Впізнавши руку Алпет, він кинув в відро до помийниці і саме зібрався роздягнутися, як почулося стукотіння.

Хома не відповів і стояв не рухаючись. Стукотіння повторилося. Потім зарипіли двері і у кухню увійшла жінка.

— Дома? — розлягся веселий, і як почулося Хомі, надто веселий голос Тані.

Хома мовчки пійшов їй на зустріч.

— Чому ж ви не одьликаєтесь? Га? — входючи в кімнату хутко вимовила Таня. — Драстуйте. Чули мое стукотіння?

— Чув, — сухо відповів Хома.

Таня не чекала очевидно такої відповіді. Але засміялася.

— І не хотіли, щоб нарушали ваші звички? Я і так довго вагалася, чи йти до вас... Всі лякали, що ви викинете мене зараз же... На те й похоже... Але в мене є справа... Дуже... Не те, що важна, але цікава.

Говорючи вона кидала навкруги себе цікаві погляди... «Справді, мрачний барліг якийсь. Стружки... Не ліжко, а ноші з покійником.»

— Я слухаю... — сказав Хома.

— Справа моя ось яка... Не можна присісти? Я на одну хвилину, дуже втомилася, ішла пішки...

Хома мовчки поставив їй стільця. Сам взяв табурет і сів проти неї при столі. Обличчя його було більш стягнуте й жорстоке ніж звичайно. Очі холодно й похмуро розглядали Таню.

Так, справа ось яка... Мені хтось поштою прислав п'ятдесят франків... Адреса того, хто прислав, прибрала я провірила. Мене дуже цікавить, хто се міг бути, сеї великодушній і тасмичній благодотворитель...

І всміхаючись уважно дивилася йому просто в вічі. Але очі Хоми все так само холодно й сухо чекали.

Таня трішки змішалася і почервоніла.

— Ви вибачте мені. — жвавіше заговорила вона, — а те я скажу правду, у нас з'явилося підозріння, що се ви післали, як єдина багата людина з панної компанії. Є ще Мері, одна моя приятелька, але се не вона. І Гломбінський до того твердо впевняв мене, що се — ви.

— А Гломбінський звідки про се довідався? — процідив Хома.

— Йому так здалося... Але я бачу, що се дурниці... Ви ж не посилали?

— Ні...

— Ну, розуміється... Дивно, хто б се міг бути? Але все одно, сі гроші я однесу в емігрантську касу. Так і вам хотіла заявити, як би виявилось що ви. І вилаяти при

нім... Але помилилась... Ну, ось і вся моя справа. Тепер можу вас увільнити від мук, яких ви зазнаєте, приймаючи гостей в... в вашій барлозі... Слухайте, Хома, скажіть по щирости, чому ви так... влаштувалися?

І Таня зі своїм ймовірно-ласкавим, трошечки наївним і лукавим виглядом зазирнула йому в обличчя.

— Чому? Га? Бо-же всім відомо, що ви раніше жили, як, як всі смертні... І раптом така... страшна конура... і справді, ні одної книги. Ви нічого не читаете?

Хома з тим самим виглядом слухав її.

— Ні, не читаю.

— Чому?

Хома не зразу одповів. Потім, ледви пропускаяючи слова крізь зуби, вимовив:

— А як вам здається: як би кожний став вас питати, через що й на-що ви живете так, а не инакше, се вам було б зручно?

Тані стало ніяково. Справді, трошечки настирливо. Але чому він завжди так черство дивиться і не всміхнеться ні разу? Бо бачила ж вона в нього зовсім инше лице.

— А що ж тут незручного? — проте вела вона далі. Питайте, я буду все одповідати. Будь ласка... Вам се неприємно? То ви так і кажіть... Але я тому тільки спитала, що не вірю вам...

Хома з легким здивованням повів головою.

— Не вірю сії страшній мрачності, аскетизму. Три-чотири місяці тому ви не виходили з кафе... і різних місць, а тепер раптом... така келія... Як хочете, а не вселяє ймовірности. А потім...

Таня зупинилася. «Фу, яка дурна, з якої речі привязалася до нього?! Неделікатно, перозумно.»

— А потім?... — мимоволі повторив Хома.

— А потім... а потім, коли хочете, я не так давно бачила вас і з иньшим обличчям. Пам'ятаєте, ви були колись,

місяць тому чи більше у Косоротових? Ви мене не бачили, — я заходила на хвилинку. А я вас бачила ви, сиділи в сусідній хаті і думали, що на вас ніхто не дивиться. А на колнах у вас був маленький Костик... Пам'ятаєте? І схожі ви були тоді не на суворого аскета, а на... Костика... І сміялися ви і сяли так само...

Вона зупинилась. Хома встав і одійшов до станка. Ніби щось пригадавши, він почав возитися коло нього.

— Нічого, кажіть далі... Я мушу тут зробити одну річ, щоб не забути... Я слухаю.

Голос його згучав по давньому твердо й «черство». Але коли він повернувся й сів на своє місце, Тані видалося що смагляве, худе лице його на легких ямках під вилицями було темніше, немов туди прилила кров. Може се від того, що він нахилився над станком?

— Ну-с, я вас слухаю.

Таня усміхнулася.

— Се все... Більше нічого не маю сказати. Ну, дурниці все, — раптом підвелася вона. — Вибачте, Хома, що справила вам неприємність. Сама не знаю, що зо мною, мов дівчинка яка! До побачення. Не гнівайтесь, — їй Богу, я не з дурної цікавості, а... і сама не знаю... Ну, до побачення!...

Вона простягла руку. Хома мовчки встав і мовчки стиснув її. І несподівано запитав:

— Ви дуже спішите?

— Я? Ні, не дуже... Але ж ви, напевне, чекаєте, не дочекаєтесь, коли я піду. Як що дозволите, я ще на хвилинку відпочину... Можна? Спасибі. Властиво, як хочете, ви мене дуже цікавите і тому я хочу ще відпочити... Хочу побалакати з вами... Але яка непривітна кімната!... Навіть занавісок нема... Як що ви так ховається від людей, то хоч занавіски зробіть... сюди ж все видно...

— Ні, там глуха стіна — мимоволі всміхнувшись, сказав Хома.

Таня бачила сю усмішку, але удала, що не помітила її.

— Ну, все-таки... І двері замикати треба, а то ключ стирчить в замку, — значить дома.

— Я замикаю. Сьогодні забув.

Таня помовчала.

— А нащо сей станок у вас? Працюєте?

— Так.

— Але ж ви працюєте в робітні?

— Се святами і вечорами...

— На віщо ж ви працюєте? У вас же є гроші?

Хома помовчав.

— Працюю, бо хочеться... — сухо сказав він.

Таня хутко глянула на нього і знов подивилась навкруги.

Весь куток затканий порохнявою, волохатою павутиною, давня — видко. І раптом їй стало шкода сього худорлявого, дивного чудака. Чи від павутини, чи від холоду довго непаленої кімнати, чи від похмурих, твердо зібраних горбочків над бровами?

— Я вам надокучила? Правда — м'яко й ласкаво подивилася вона на нього.

— Вибачте, я сама знаю, що говорю з вами не так, як слід. Я зараз піду... Посижу ще трошки і піду. Знаєте, ви дуже подібні до мого брата. А тому...

Таня злегка почервоніла.

— Проте се мені, може тільки здається, що подібні. Ви знаєте, я іноді плутаю. В мене, бачте, є один метод підходити до людей і він мене збиває. Я дуже несмілива в дійсності... Ви не думаете? Ні, правда. Я може від того так і надокучаю вам, що...

— Який же в вас метод? — дивлячись в куток спитав Хома.

Таня змішано засміялась, але розповіла. Метод простий, вона амушена була його виробити. Через свою песмилливу вдачу чи через що иньше вона раніше кожну мало відому людину зустрічала вороже й критично. У багатьох людей се єсть, — чомусь насамперед бачити в незнайомих щось погане, некрасиве. І вдоволені, як побачать. Але як помітити се раз і другий в собі, то стане неприємно, соромно і важко.

Таня се помітила; помітила, що почував себе легше і ширше, коли сього нема. А потім якось сам по собі утворився і власний метод. А метод сей ось який: коли зустрічався з людиною, то треба уявити собі когось з близьких. Коли жінка, то мати чи сестру, подругу, коли мужчина, — батька або брата. І тоді з'являється зовсім иньше відношення до людини.

Хома слухав Таню з важкою, негарною усмішкою. Коли вона замовкла, він все дивився в куток.

— Ну, як ви знаходите мій метод?

— Цікавий метод... — вимовив Хома.

— Ви находите? Ось ви його прикладіть до людей і я певна, перестанете бути таким!...

Хома не одповідав, тільки чомусь скося подивився на Таню і перестав всміхатися.

І не повертаючись, байдуже і ніби втомлено сказав:

— Як би я по вашому методу почав підходити до людей, то мені б довелося всіх їх різати...

— Се б то чому? — здивувалась Таня.

— Дуже просто... Коли, як ви кажете, підставляти тих людей, яких... т. є. близьких, як ви висловились, людей...

Хома важко встав, поволі роздягся і знов сів, піднявши з підлоги стружку. Очі дивилися втомлено і тупо.

Таня мовчазним притихшим поглядом стежила за ним.

Хома, поклавши лікті на коліна і зглувшись, задумано відривав від стружки тоненькі смуги і кидав їх на землю. Пальці були негарні, товсті на кінцях.

— Коли підставити наприклад батька... — з ледве помітною іронією в голосі почав він тихо. — Останні б сказати вражіння... Засучені, косматі руки, а в руках віжки... А під віжками засічений на смерть брат. За революцію... Образ дійсно того...

Хома кинув стружку, вирівнявся і глянув просто в серйозне, зблідле обличчя Тані. Очі стали живіші, гарячіші.

— Бачте, метод може і гарний та наслідки були б иньші...

Він встав, перекинув з місця на місце якесь знаряддя на станку і повернувся до Тані.

— А то ось, наприклад, є теж близький, як ви висловились... Був у мене приятель, товариш дитинства, Андрій Калениченко... Дуже близький був, ближче може і не було і не буває. Все життя укупі, в партії, в заслання, в тюрмі... І оказується — провокатор. П'ять років провокатор. І весь час в імя мене сажав. Три місяці тільки як довідався... Це теж нічого, га?

Таня не ворушилася і мовчки, похмуро-уважливо дивилася на Хому.

— Ну, а то ще один приклад... Се коли жінку підставити... — усміхнувся Хома.

— Жінка в мене була... Теж дуже близька... Після тюрми я втік за кордон і хотів її виписати, а вона... зійшла з тим жандармом, що вів мою справу.

— Се б то як?! — пошепки вимовила Таня.

— З жандармом... офіцером, розуміється...

— Покохала вона його?

— Ну, яке там кохання у гадів! Гроші, розкіш, вигоди... Так і написала. Соціалізм, революції, се мовляв, ди-

тяче захоплення, дурниця, а вона хоче «взяти все від життя»... Ну-с, коли підставити таку фігуру, що може вийти? Га?

Хома знов підняв стружку, помняв в руках і понюхав.

— Ви так і лишили жінку? — тихо і нерішучо запитала Таня.

Хома струснув з рук жовті зімняті смужки дерева і коротко сказав:

— Ні, я так її не лишив.

І підійшовши до столу, почав поправляти лампочку, яка швидко заблимає, наче закликала до себе. Таня, не повертаючись, чекала.

— Спочатку я хотів просто забити її, — раптом гостро почав Хома. — Але се дурацький спосіб, розуміється... Тоді ж я одержав спадок від батька, — його вбили мужики. Кулак був селянський. Тисяч сорок награбував папаша...

— Позвольте — живо сказала Таня. — Се може ті гроші... себ то...

— Еге, се там моя ніби експропріяція... Ось ці гроші й допомогли мені. Вона мені писала, що покохала жандарма, що кохання, мовляв, почуття безпартійне, не політичне. Ну, а я її за гроші примусив покохати одного страшенно огидливого полячка-льока. За п'ять тисяч вона провела з ним піч...

— Що ви кажете? — більше лякаючись очей і усмішки Хоми, аніж його слів, вимовила Таня.

— Се довга історія. Ну, а кінець той, що я до жінок підхожу з грошима. Сей метод певніший. А пайкрацій метод — се зовсім не підходить до них. Ні, до жінок, ні до мужчин.

— Краще піти в барліг? — стиха, обережно сказала Таня.

— Се б то як? — не зрозумів спочатку Хома — і зараз же похалливо додав: — Ах, так!...

І замовкнув, дивлячись в язичок лампи.

— Ну-с, вибачайте! — раптом зовсім инакшим сухим і жорстоким тоном вимовив він. — Я втопився і хочу спочити.

Таня зразу здивувалася, потім почервоніла, хутко підвелася і глянула на Хому. Він дивився повз її обличчя, а в очах було щось люте й холодне.

Таня простягла руку.

— До побачення. Вибачайте, Хома, як би я знала, що вам буде потім неприємно, я би... попрохала вас не розповідати...

— Нічого, будь ласка... До побачення...

— Але ви добре зробили, що розповіли... Для мене добре. Ну, до побачення.

І похалливо стиснувши йому руку, хутко вийшла.

IX.

Гроші Таня віддала до емігрантської каси і почала шукати роботи. По довгих і невтомних пошукуваннях їй вдалося одержати посаду *femme de ménage* в одній великій жи-дівській родині. Робота не зовсім приємна, — мити посуд і прибирати в кімнатах, — але неприємніш за все було цікаве співчуття господарів. Вони так наївно й настирливо розпитували її, що не раз хотілося накрити мокрою ганчіркою товсте обличчя *madame* і піти, ні слова більше не сказавши.

Дома теж було невесело. Феня чомусь хмурилась, нервувалась, Аркадій і Адольф гризлися, Шурка... Шурка ходив прибитий, принижений, стежив за нею жалібними, благаючими очима і всміхався так, що серце переверталось. Але вона не піддавалась, не згадувала про минуле. Їй було соромно... Не заговорювала з ним не від того, що була скривджена ним, а через малодушну боязнь жалості. Він

же пояснив її мовчання обидою, — се видно було з усмішок очей, покірливо благаючих, винуватих.

І крім всього опанувала її дивна задума. Часто увечорі, прийшовши з роботи, вона сідала в куток канали і довго сиділа з заплющеними очима. Сиділа й слухала. В грудях, десь дуже глибоко зовсім мимо її волі й відому, відбувався якийсь дивний тривожний процес. То сум не зрозумілий, безпричинний задзвенить і не знати, чи плакати треба, чи піти й притиснути до грудей круглу похмуру голову Фені. То неспокій, теж без усякого приводу невідомий, тремтючий серце.

Іноді раптом одягалася й виходила з хати. Заходила до Косоротових, слухала скарги Оксани на чоловіка, йшла до Остапа; але все не те, все немов чогось не зробила. Була у Мері. З Мері щось трапилось, — змінилася вона: щось попристиме, відразливе зявилося в голосі і мові.

Тільки до Хоми не зайшла пі разу. І чомусь, наптовхуючись на бажання зайти до нього, відчувала як палає лице її. Соромно було? І спішила перейти до иньшого.

Іноді ж безпредметове роздратовання так і закіпало в грудях. То Аркадій здавався незносним своїм кривлянням: то пиха і гордовитись, безпричинна безглузда, то хихикаюче смирення і роблена приниженість.

Феня теж робилася нестерпною. Говорить дурниці, що вуха ріжтуть; носиться зі студентським рухом, як дурень з писаною торбою...

Одного разу перед вечером Таня зайшла до Мері. У неї був Олександр. Коли він підніс на зустріч її своє величезне, гарне тіло і Таня подала йому руку, то так було, наче вона поклала її на високу полицю.

Мері напівлежала на своїм улюбленім chaise-long'u в сірім шовковім пенюарі. На щоках грав дуже яскравий рум'янець, — говорила про щось хвилююче, або гірше себе почувала.

— Я вам може перешкодила? — запитала Таня. — Кажіть, я так собі зайшла, можу піти...

— О, ні... — усміхнувся їй Олександр, — ми тут трошки філософуємо... Ну, як же ся маєте? Все на фабриці?

— Ні фабрику я вже тяжків два як кинула... Тепер так працюю... За femme de ménage...

Вона усміхнулася, але глянувши на Мері, почервоніла: Мері дивлячись в стелю ледви всміхалася тонко, насмішувато й неприємно.

Олександр по свому звичаю іронічно-смутно, якось дуже прямо дивився в обличчя. Завсігди здається, що він чогось чекає від бесідника, але в той час йому вже давно відоме все, що скаже співбесідник, і від сього він всміхається так сумовито-насмішувато.

То, що він труївся, нічим не відбивалося ні на його обличчі, як і раніше вродливому і трохи «оперному», як говорила Мері, по давньому злетка втомленому або помнятому. Ні в руках, ні в словах, ні в чім. Як би говорила не Мері, Таня мала б сумнів що до правдивості її слів.

Розмова велася далі. Мері поводитилася дуже дивно, якось вульгарно і грубо. Олександр силкувався помічати сього, але часом мимохіть червонів і довго дивився на Мері уважним здивовано-сумним поглядом. Тані було болюче й ніяково дивитися на них. Вона ніби чула сей погляд Олександра, що говорив: «Ну чогож тобі треба? Як що тобі важко від моєї присутності, скажи, — і я піду. Я ж нічого від тебе не хочу, ти сама знавш.»

Але Мері, очевидно, ся німа розмова тільки ще більше нервувала. Вона зробилася ще більш нетерпелива, більш груба. Ні з того ні з сього почала розповідати якийсь пошлий жидівський анекдот і важко було слухати і бачити її отверте бажання зачепити жидівське походження Олександра.

В сю хвилю в кімнату, не постукавши, увійшла покоївка.

— Mademoiselle! — покликала вона.

Мері замовкла, хутко обернулася і обличчя її зліною скривилося:

— Чого вам? Чому входите не постукавши? Що се таке? Забирайтеся геть, дура!

— Mais mademoiselle! — обурено спалахнула покоївка.

— Забирайтеся геть, говорю вам, ідіотка!

Покоївка круто повернулася й мовчки вийшла.

— Погань!... кинула Мері... — Чого очі вилупили, Таня? Не похваляете? Е, що мені... різні там... З кожним сміттям буду церемонитися. Вона кожного разу не стукавши лізе... Та чого їй там треба?

І не дивлячись на здивованих Таню й Олександра, Мері хутко вийшла в ідальню. Там стояли покоївка, вся червона і змішана. Мері підійшла до неї і зазирнувши в обличчя, усміхаючись прошептала:

— Моя бідна дівчинка! Дуже неприємно було?

— Так, mademoiselle, я не чекала, що се так неприємно.

— Ну, вибачте, дорога, але я вам дуже-дуже дякую... За се я вам зроблю тепер приємність.

Покоївка стрепенулась.

— О mademoiselle, я зовсім не для сього! Я для вас все готова зробити... Я тільки не думала, що се так... бентежить. Але у вас в Росії пани так завжди поводяться з прислугою?

Мері засміялася.

— Еге, буває й так. Ну, спасибі, Жулето, мені треба йти. Ідіть до себе... Спасибі...

Вона раптом поцілувала її і злегка відпихнувши оторопілу дівчину, вийшла з ідальні.

Коли вона повернулася, Олександр сидів закривши лице руками і схиливши голову. Таня хмуро перегортала журнал.

— Ідіотка, розуміється, дурниця й нічого більше.

Таня одклала журнал і зустріла Мері гострим, допитливим поглядом.

Мері се помітила.

— Чого дивитесь, Таня? Кажіть, що хочете сказати... Я розмов очима не люблю. Не подобається поведження з прислугою?

— Я не розумію вас... — тихо сказала Таня.

— Дуже шкодує. Незрозумілого нічого нема: отвертійше ніж завжди, от і все. А не подобається... що ж робити...? Ті, що здихають — завжди люті, ось і просте пояснення. А здоровим легше удавати. Мені ж се набридло. Яка в, така й буду.

Олександр підняв голову.

— На що ти це все, Марусю? — з боязким докором вимовив він.

— Що саме? — роздратовано настрожила Мері.

— Та і з Жулетою і... з собою...

— І з собою? Що ж з собою? Ну? Що ж з собою?

— Ти сама знаєш... що...

Мері обурилася.

— Ти вибач мені, — крикливо й грубо перебила вона його, — сьогодні ти рішуче незносний. Рішуче! Якись дурні філософування, уваги... Се ванадто. Се, знаєш, переходить вже межі всякої приязні... Приязнь зовсім не для того, щоб вислухувати цілими вечорами якусь ерунду. Тобі ще сорок років жити, а мені й сорок місяців за багато... Я хочу їх приємніше прожити...

— Може мені піти? — сумно вставив Олександр.

— Так, се найкраще.

— В такім разі... — став підводитись Олександр.

— Так, тепер він іде... Попсував вечір і йде... Почекай... Ти мені будеш потрібний.

Олександр покірливо сів анов.

Таня не зводила з Мері очей. «Що се? Гра чи серйозно? Діч гри дуже правдиво, дуже щиро звучить голос і блищать очі. А для правди — дуже все неподібне, несподіване, дуже не підходить до Мері.»

Тані важко було вставатися тут довше, але й піти бракувало відваги.

Мері умостилась на каналі.

— Та, говоріть, панове, про щось... Або йдіть... Тільки будь ласка, без різких уваг і співчуття... Мені вже досить надокучили всі ці зітхання моїх приятелів, ахи, охи, паточна обережність, квасеньке співчуття. К чорту! Хочу бути хоч на останок собою! Сама собою і більше нічого. Подобається Гломбінський? Чудесно! Візму й женю з собою. Звіччасмося навіть, се певніше... Годі мені сантименти розводити, ніколи!

Вона шпурнула ногою вишивану подушку на підлогу. Таня підняла й поклала на стілець. Мері замовкла і витягнувши руки, звиклим жестом сильно заломила їх.

Сей жест холодом сповнив груди Тані: ні, се не комедія.

Олександр про щось їй говорив, вона відповідала машинально. Потім вслухалась і стала відповідати розумніше, але кожний рух Мері бачила і чула з надзвичайно чутливістю.

— А чому ви на зібраннях групи рідко буваєте? Га? — запитав Олександр.

— Ніколи... На роботі завжди... Втомляюся.

— А ви не робіть.

Таня підозріло глянула на нього: пасмішкувато — сумно всміхається.

— Треба працювати, нема з чого жити...

— Ну, як нема з чого? Ви ж маєте масток.

— Се — не мій, матері, — сухо кипула Таня.

— Хм! — голосно сказала Мері.

— А ви напишіть матері, щоб прислала вам. — казав далі тим самим топом Олександр. — Працювати ще будете, будете вільні. А ми вам кориснішу працю знайдемо. Що з матір'ю зробиться, як яких сто рублів на місяць вишле... Нічого ж не зробиться? Правда? Га? Як ви маєте?

— Я сього не можу... Кожний сам себе повинен утримувати.

Тані неприємна була ця розмова. Але Олександр все так само сумно усміхався і ласкаво дивився на неї.

— Се — правильно. Але ви й будете ж себе утримувати, тільки з іншої праці. Ось наприклад в багато робітників, що хочуть вчитися. А вчити нема кому. Чому б вам не взятися за се? Га? Як ви думаєте?

Таня серйозніше подивилася на нього.

— Вірно. Зараз я вам дам цілу купу «алчущих і жаждущих». Га? Чого там! Мамаші вашій нічого не станеться, а ви вільніші будете... А то ще більше ніж сто... Виписуйте та давайте нам, ми вже знайдемо місце вашим грошикам. Що ж фабрика...? Се — гарно. Але не будете ви весь вік так. В Росію поїдете, на фабрику не поступите...

— Я вчителькою зроблюся...

Мері знов голосно усміхнулася. Таня почервоніла.

— Ну от! — підхопив Олександр. — Чому ж тут не можете бути вчителькою?

— Вірно! — обізвалася Мері.

— Гаразд! — раптом спалахнувши, згодилася Таня. — Я згожуюсь. Ви маєте рацію. Сьогодні ж пішлю матері телеграму, нехай вишле двісті рублів. Ви, Мері, не можете позичити мені тепер франків сто?.

Мері поволі повернула до неї лице і з насмішкою відповіла:

— Ні, не можу...

— Дуже шкода... Ну, це все одно... То коли ж можна почати?

І раптом їй соромно стало: через усмішку роздратованої жінки так і постанови.

А проте, се треба ще обміркувати, — додала вона похмуро. — Се — дуже серйозно. Так не можна....

— Та що ж тут обмірковувати? — підхопила Мері. — Шлях до соціалістичних святців... Дивно... Дивуюсь вам. Перед вами відразу розкриваються ворота царства Божого, а ви... обміркувати...

Таня не стерпіла і глянула їй в обличчя: очі лихі, усмішка недобра.

— А я все таки хочу обміркувати, вимовила вона відвертаючись і знов звертаючись до Олександра.

І Олександрові й Тані всіма силами хотілося говорити про щось таке, що не має відношення до того, що сталося. Піти тепер же, не загладивши хоч трохи важкого вражіння, було неможливо. Обов почували се і старалися говорити про гурток по змозі щиро й захоплено. Зпочатку се змагання було помірне, але потім Таня серйозно захопилася і забула про Мері, яка чомусь лежала зовсім тихо.

Нарешті у них склалося навіть кілька плянів. Мету було осягнуто, легше почувалося.

Таня зовсім оживлена, скочила й сказала:

— Чудесно! Зараз біжу на пошту... Ми притягнемо ще публіку... Ви Хому знаєте? Як ви думаєте? Він здатний?

— Еге, він колись добрим пропагандистом був. Тільки ледви чи згодиться він.

— Згодиться! — Хитнула Таня головою і чомусь почервопіла, силкуючись відвернутися від Мері.

Але та з насмішуватим виглядом розглядала ліпного амура на стелі і похитувала носком чепурного високого черевика.

— Слухай, Олександр! — раптом підвелася вона і втомлено потяглася. — Чи не можеш ти зробити мені одну послугу...

Таня і Олександр замовкли.

— Я до вас зайду поговорити ще! — живо, швидко кинула Таня Олександрові й простягла руку Мері.

— До побачення, я йду...

— Поспішайте на пошту? — недбало кинула Мері.

— Так. На пошту.

— Посидьте трошки... Маю до вас невеличку справу... Будь ласка... Дві хвилини. Спасибі... Слухай, Олександр: не вслужбу, а дружбу — поїдь зараз до Гломбінського і попроси його сьогодні не приїздити. Нехай завтра в сю пору... Скажи, що дуже вибачаюсь, але я дуже втомлена... Маючи такий вигляд, я не можу приймати людей, які... Ну, все одно... Поїдеш?

Вона виглядала справді дуже втомленою, але Таня все-таки не розуміла: таке доручення давати Олександрові.

Але Олександр бачив тільки одну її втому.

— Так тобі слід дягти... А я застану його, як ти думаєш? Га?

— Застанеш, він в сю пору дома. Тільки будь ласка не забудь перепросити і скажи, що завтра...

— Так, так, не забуду... Завтра в сю пору... Зараз йду... Візьму візника, щоб швидче... Ти ляжеш? Еге?

— Еге! — грубо відказала Мері, ледви ховаючи нетерплячку. — Ну до побачення, йди швидче.

— Іду, йду...

Олександр на швидку попрощався і майже вибіг до виходу.

— То ви заходьте, — оглянувшись коло порогу, гукнув він Тані. — Завтра ж. Чекайму вас.

— Добре, — хитнула Таня головою.

Що-ино Олександр вийшов, Мері знесилено опустилася на канапу і ніжно притягла до себе Таню.

— Сідайте, Танюк... — сказала вона і, бачачи здивування Тані, розсміялася.

Таня одвела її руку.

— Се все була гра, Мері?!

— Ну, розуміється, дівчинко ви дурненька. Дуже образилися на мене? А покоївку бідну як обробилі!

— Як, теж... удано?!

— Еге... Навіть за її згодою... Ось на які штуки пускаємось... Ну, скажіть, по совісти, як ви думаєте, чи повірив він чи ні?

— Господи! — з мимовольним болем досади скрикнула Таня. — Та навіщо вам се?

— Віднадити... — коротко сказала Мері і засміялася. Таня мовчала, пригадуючи все поведіння Мері.

— Ну, як ви думаєте, повірив? «Га, як ви думаєте?»

Було зовсім похоже на Олександра, але Таня навіть не усміхнулася. Було в голосі Мері щось таке, що сміх був би кощунством.

— Не знаю Мері, чи він повірив чи ні, а йому було дуже важко... І він вас дуже любить, а ви його... А з Гломбінським зовсім негарно...

Мері, здавалося, не слухала її. Взяла з столику портмоне, вийняла зімняту стофранкову асігнацію і подала Тані.

— Се для робітників. Тільки не кажіть поки Олександрові... Я знаю, що він мені не вірить, а все таки треба спробувати довести гру до чого-небудь... Ах, Танюк, порадьте мені щось радикальне! Вже що я не робила, мало не на очах його цілувалася з іншими, ось послала його

до цього паскудного полячка. Вже за одне те, що ся погань може подобатися, мені б гидко стало. А йому як з гуся вода... Навіть з самогубства його сміялася, в симуляції обвинувачувала. Нічого. Що робити Таню, га? «Як ви думаєте?»

— Не знаю, Мері... — тихо сказала Таня, машинально розгладжуючи асігнацію. Потім стріпнулася, встала і вимовила:

— Ну, я піду... Ви б лягли, Мері, ви втомились... Засніть трохи.

Мері приклала руки до висків.

— Ні, спати не буду... Голова трошки болять... Піду грати... Музика тим гарна, що під неї не можна льогічно думати... Ну, до побачення... Приходьте ж повідомити як з гуртком. Дуже радію, що ви сю апахропічну фабрику і «заробітки» залишили... Се так завжди дряпало в вас... Я розумію, розумію, Танюк! Але тут теж тільки рівновага: сил багато, рвуться, вимагають виходу; ну і давай що важче... Бо і я ж колись мріяла, розумієте мріяла про те, як мене посадять навіки у Шлісельбург! Здавалося, тисячоліття витримаю. А як сил менше стало та пішла кров горлом, то й два роки відалися нестерпучими. Для рівноваги груз легче давай, а то й шиякого не треба... Як би я не дохла була і то хіба здавалося б мені, що я не люблю Олександра? Га? Хіба... Ну, все одно! А ви все так думаєте, що в вас чесноти говорять? Га?

І Мері пестливо притягла до себе Таню. Та засміялася, — тепер се було можна.

— Недобра ви, Мері! Страшенно вам хочеться зруйнувати мої чесноти. Ну, нехай рівновага, що ж з цього, аби завжди хотілося важчого груза!

— Вірно, Танюк!... Та я, бачите, тому руйную, що з «грузом» справа яснійше ніж з «чеснотами». «Чесноти» — річ пурхлива, невловима. Сьогодні на одного, завтра на

иншого. Вередлива, лицемірна, фальшива. А «груз» — є «грузом». Зміряв, одміряв, зазначив, додав, відняв. Ясно, просто, зрозуміло і потішаюче. Ось, припустимо, — я сьогодні не бажаю, а тільки припускаю, — припустимо, що ви собі набули катарчик, попсували, нерви, поволочилися грошки з мужчинами, — що ви думаєте, будете й тоді такі повні чеснот, що просвіщатимете ближніх з палаючими очима? Не дуже-е-то... Так само як і сі «бувші люди», як ви називаєте, всміхатиметесь квасненько, іронічно і говоритимете: «коли я була соціалдемократкою». І теж будете «індивідуалісткою, аристократкою духа», теж ловитимете моменти кохання... Тепер ось ви мрієте про таке кохання, щоб просто «по гроб життя», а тоді се буде «міщанство й наївність». Вірно, Танюк! А чому? Чесноти втратили? «Подлюю» зробилися? Се незрозуміле й тому не можна вибачити. А груз зрозумілий і тому його можна вибачити. Зрозуміти — вибачити. Вибачити і... хотіла сказати «і пожаліти». Та чи варто жаліти?... Ну, в кожному разі більш зрозуміло і втішно для себе. Правду я говорю? Га? «Як ви думаєте»?

Обидві засміялися. Таня раптом підсіла до Мері, міцно обняла її й довгим гарячим поцілунком притулилася до її щоки.

— Ви гарна, а більше я нічого не знаю, — вимовила вона соромливим шопотом і хутко встала.

Мері була очевидно, зворушена, але не хотіла виявити цього і пасмішкувато сказала:

— Ось і закінчилася наша сварка повною згодою. Ну, тепер ідіть швидше, а то кашляти почну, все попсую. До побачення!

Таня неспокійно подивилася на неї. Під очима зявилися сині смуги, лихе осіло, недобре палав рум'янець.

— Вам би лягти...

— Ну, ну! Нема чого. Зараз поради, уваги. До побачення...

Таня мовчки стиснула її руку. Рука була холодна й липка.

X.

До Хоми ще рано було йти, він ще в майстерні. Таня пройшла в Люксембургський сад і сіла на лаві біля фонтану Медічі. Як і шість місяців тому, умліваючи від пестошів під скелею лежали мармурові любовники. Втомлені й безжурні, вони й не підозрівають, що в скелі дивиться на них велетень. Ось, здається, він заревне, стрибне до них схопить по одному в руку і шпурне їх до басейну, де в мутно-зеленій воді плавають червопі рибки. Але велетень не стрибає, немов очей не може одвести від юної парочки. Тому горобці не боляться його і сідають йому на могутні плечі, на голову і на всі місця, де може уміститися кожний жвавий, недурний горобець.

Велетень такий захоплений спостереженням любовників, що не помічає нічого. І горобці, як і шість місяців тому, коли Таня уперше дивилася на сей фонтан, з велетня стрибали на любовників, з любовників на бордюру фонтану і починали купатися. Здавалося це все ті самі ненаситні купальщики. В роздутих мокрих пірлячках те саме упоювання, той самий захват в обтрушуванні. Соліднійші, сидючи в ванні так, само непохваляюче косяться на доганяє тріпання дуже жвавих і невгамонних.

І все так само ходили парочки по алеях біля штахет басейну; і на тому самому місці сидів хтось з скринькою з фарбами і писав мутно-зелену воду, любовників і велетня. На лавах сиділи французькі студенти з своїми amies і з млосним спокоєм цілувалися на очах у всіх.

День згасав, мов покинуте багаття, і старий палац гидливо оповивався сірими вохкими сутінками.

Таня раптом хутко підвелась і пішла з саду.

В душі була плутанина, в якій не можна було знайти ні початку ні кінця, але від якої чомусь хотілось сміятися дрібненьким, схвильованим сміхом. Хотілось комусь задирливо показати язика і посварити кулаком. Хотілось обняти дурну, товсту консержку з панчохою в руді.

Хома, розуміється, зустрине її сухо й холодно. Нехай. Від цього її постанова не/зміниться, а він в респі респі зрозумів, що його відношення до людей просто дурне й більш нічого.

Але Хома зустрів її не сухо і холодно, а з ворожим здивуванням. Він навіть не запросив її пройти з кухні в кімнату. «Ах, так он як?!»

І Таня раптом відчула, як в голову їй вдарило гаряче, пiane «буїство», кров на щоках загорілась.

— Що? Не чекали? — закинувши трошки голову назад, весело запитала вона, — і без запрошення пройшла в кімнату. Хома мусів уступитися.

Він, очевидно, працював і ще літала дрібна жовта курява опилків, в варстаті був затиснутий довгастий шматок дерева. Похмуро, сумно, дивилися голі стіпи; ліжко по старому понуро надималося в кутку. Таня озирнулась...

— А у вас все так само затишно й привабно? Ну я до вас у гості. Можете дивитися на мене скільки хочете лютими очима, я хочу, щоб ви мене розважали. Подайте стільця!

Хома стояв з закачаними рукавами і чудно, важко дивився на неї.

— Що вам тут треба? — просто й роздільно запитав він.

— Я вам вже сказала: прийшла в гості. От і все. І зовсім не хочу «дурня удавати», як каже наша Феня. Я все

чудово пам'ятаю, що ви говорили, маю певне відношення до цього і... як хочете, багато про се думала і відчула.

І кажучи се, Таня встигла зауважити, що власне тільки зараз, в сю хвилину вона почула, що багато про се думала і відчувала. Несвідомо, а якось инакше. Але це все одно.

— А що то мене обходить? — грубо й зло кинув Хома. — Пастор я німецький чи що, що сповідатися прийшли? Таня засміялась, взяла стільця і сіла, витягнувши ноги.

— Еге, ви — пастор. Хочу сповідатися. Будьте ласкаві, спустіть свої рукави, одягніть піджак і приберіть відповідний вашому санові вигляд. І сідайте, розмова буде довга.

Хома мовчки дивився на неї. «І з якою справжньою, гострою ненавистю! Ну, що ж? Тим краще!»

— Кажу вам, лютих поглядів не боюся! — майже скрикнула Таня. — Сідайте і слухайте. Я вас не з'їм, як що поговорю дві хвилини.

— Я ні одної хвилини не хочу.

— А я хочу! От хочу і баста! І дивіться на мене з якою вгодно ненавистю, — мені рішучо наплювать.

— Ви розумієте, що ваше поводження... смішне і... і...

— І нахабне? Дуже розумію. Проте ні, не розумію. Я — член товариства «розвитку любові». І, знаєте, чого я прийшла до вас? Агітувати вас вступити до цього товариства... Ха-ха-ха! Який погляд! Ви думаєте, що я трошечки випила? Еге, я трошечки випила. Ви... вгадали. Я випила... Проте я не можу сказати, що я випила. Ну, бажаєте вислухати вступні відомости про се товариство?

Хома мовчки пішов до парстату і приготувався взятись знов за роботу.

Таня прижмурила очі і гарячо почервоніла. Але «буїство» все таки кружило голову, і хвилювало груди.

Вона скочила і підбігла до Хоми.

— Не дам робити! Слухайте, як би ви знали, як я до вас шла і з чим, — ви б не поводитися так.

— Я нічого не хочу знати! Розумієте ви се чи ні?! — з злобною мукою вигукнув Хома. — Та се ж нахабство на-решті. Чорт зна що таке!

Таня зблідла від сорому, але відійти не могла, немов навмисне хтось штовхав її до Хоми.

— А я все таки скажу! — тихо, але уперто сказала вона. — Можете лаятися, мені все одно. Я вам може ніколи сього не прошу, але проте не піду. Лайтесь. І вже бачу, що з моєї пропозиції нічого не вийде, а проте скажу! І опріч сорому за себе в мені вже нема зараз нічого, а проте скажу! Розумієте? Я уперта й люта. А йшла я до вас для того, щоб запросити вас взяти участь в гуртку... заняття з робітниками... Тому що ви можете і крім того... крім того огидливо живете, а се підняло б вас... розворушило.

Хома здивовано здвигнув плечима.

— Та яке вам діло до мене? Чому на мене впала ваша благосклонна увага?

— Тому, що ви мені одній розповіли в се.

— Дуже добре, се значить всі, кому я розповідаю якусь дурницю, спасатимуть мене?...

Таня сильно закусила губу.

— Неправда: ви мені одній розповіли. І за це мене одну ненавидите. І я дуже з сього вдоволена. Так! Ви хотіли «полной неуживимости», як говорив один тиш, а я вас зранила... Ви ненавидите, а се вже почування... І значить в се брехня. І стружки сі ваші, і сей дурацький обрубок і ваша груба ланка і ви самі — недоречний і фальшивий. Да-с! Ви думаєте, що образили мене тим, що нібито не мені одній розповіли? Ви мене тільки розсердили. Я до вас йшла зовсім не така. А піду ще гіршою... А

ви зостанетесь тут і будете ричати з люті. Я дуже вдоволе-на. Принаймні зробила користну річ. Хочете зацікавитися з робітниками? Кажіть!

Хома не відповідаючи одійшов до столу.

— Ні? Чудово. Більше нічого. До побачення.

Таня, не подаючи руки, повернулася і хутко пішла до виходу. «Невже так і випустить, більше ні слова не скаже?»

І всіма силами здержуючись, щоби не озирнутись, вона напружено, якось всею спиною чекала хоч найменшого знаку з його боку. Ні звука.

Таня не оглянулася і вийшла. І тут же за дверима на півтемних сходах груди їй стиснув гострий, ниючий біль. Хотілось схилитись головою до поручнів і тихо заплакати.

«Яка дурниця?! Чому? Се ж зрозуміло, він инакше і не міг зустрінути. Треба було самій не так по дурному поводитися.»

Але біль нив. В грудях вже не було свіжої легкості, «буїство» теж ураз зникло.

Замість двохсот Таня поставила в телеграмі до матері триста рублів.

Але неспокійний гнітючий біль все-таки стояв у грудях.

З ним і до дому прийшла. Почула ще на сходах перед дверима раздратоване контральто Фені і скривилася, — спокійно посидити і подумати не можна буде.

Але сдена в кімнаті здивувала її і відвела від болю, ніби навіть прогнала його.

Навколо столу стояли Фені, Стамескін, Фаддей і Аркадій. На канапі недбало розлігся Адольф, простягнувши ноги до самого столу, а поруч з ним сиділа Ладл.

Облича в тих, що стояли, були схвильовані, сердиті, пронизливі очі її уїдливі усмішки. Здавалося, як би сим очам і усмішкам надати прикмети блискавки, то всі суперечники вмить попадали би мертвими під стіл.

Навіть Адольф, не вважаючи на недбалу позу і певну поблажливість усмішки, не був позбавлений схвильовання і люті.

Одна Ладя, мов загнана в куток кишечка, перелякано вирівнявшись, сиділа за Адольфом і переводила тривожні круглі очі з одного на другого.

Але те, що почула Таня, було цікавіше за все.

Сперечались з приводу студентського руху і славнозвісного листу 66-ти. Феня скажено нападала на студентів за те, що вони не висували загально-народніх домагань. Се синки буржуїв, яким перешкоджають скінчити університет. Папаші образились за синків і надруковали дурний, без усякого значіння лист. Фаддєві, як робітникові, як жертві сих 66-ти, слід було-б инакше поставитися до сього. Як же він ставиться не так, то тому, що він ганчірка, напів-інтелігент, який роспустивсь під впливом парижських шинків і бабських спідниць!

Слова «клясовий», «буржуазний», «пролетаріят» так і лилися з її уст.

Але Фаддєй відповідав не їй. Він відповідав Стамескіну, бо Стамескін був цілком згоден з Фенею або ж Феня цілком згоджувалась з Стамескіним. Таня сього ще не зрозуміла, але відчула, що останнє вірніше.

Всі троє на Ладю не дивляться, — їх рішуче вона не обходить: ні Фаддєя, ні Феню, ні Стамескіна. Зато Адольф вноді многозначно поглядає на неї. Аркадій, очевидно, неречить усім, але його репліками не цікавляться і се його сердить.

Але Феня ж, Феня!

— Так, притончики робітників засмоктують, Фаддєй. Засмоктують! Ви вже готові згодитися і на те, щоб вас прийняли на фабрику нагаїв в Росії. Правда? Розуміється!

Фаддєй їй не одповідав. Повернувшись до Стамескіна, який безпереривно нервово корчився, він майже кричав йому в лице:

— І буду обстоювати! І буду! Хто сам пішов від народу, той не лізь рішати! Годі... Дозвольте нам рішити тепер... Вам чого треба? Хто ви такий? Ні, позвольте, хто ви такий, щоб критикувати те, що люди роблять для свободи? Вам навіщо вона? Ви не свободні? А ото ж то. Ні, се вже вибачте... в. Буржуї! А ви хто?

Стамескін силкувався усміхнутися хоч і погордливо, аби тим показати, що він дуже добре розуміє, які нерівні їх сили, як він, Стамескін, себе понижує заходячи в суперечку з Фаддєєм і яке все це смішне й безглузде.

Феню зовсім розлютили останні слова Фаддєя:

— Та що то вас обходить, хто ми? Ми маємо таке саме право судити про все, як і ті, хто називає себе пролетарями! Подумавш!

— Правильно! — скочив Адольф, моргнувши по дорозі зі Тани. — Я ось сам пролетарій, алегорічно кажучи, але судити про все дозволяю кожному. Пане Стамескін! Я всею душою дивуюсь вам! Ви аристократ, живете в горних верхівнях і не можете як слід відбити грубих пасоків сього парія. Дивіться, дама ваша стежить за турширом. Сором лицарю.

— Адольф... — гидливо зморщився в його бік Стамескін, — з вами сидять в одній кімнаті, — і будьте вдоволені.

— Я невимовно вдоволений! — захоплено підхопив Адольф. — Я безмежно вдоволений! Я невимовно щасливий сим щастям — дихати з вами одним повітрям! Але я... що я? Я — мікроскоп, як висловила одна поважана

дама, я — негативна величина... Але ви... Дивіться, дама ваша...

Стамескін різко повернувся до нього, обличчя його так погрозово скривилося, що Адольф збентеживсь.

— Я жартів не люблю! — просипів Стамескін.

Всі замовкли, ніби зразу зрозумівши, що зайшли дуже далеко.

— Ладю, ходім до дому! — покликав Стамескін, перово натягаючи рукавички.

Ладя нерішуче глянула на Фаддея.

— Ладя обіцяла піти зо мною на співку, — похмуро кинув Фаддей.

— Так? — повернувся до неї Стамескін.

Ладя встала і збентежено боязко усміхнулась.

— Що ж ви? — грубо сказала їй Феня. — Обіцяли тому й тому і тепер не знаєте, як бути?

Таня спустила очі. Се вже занадто. Хоч би себе пожаліла.

— Я обіцяла Фаддеві... — трохи ображено вимовила Ладя.

— Ну, то й ідіть з ним, чого ж ви мнетесь!

Адольф фальшиво і з уїдлигим натяком заспівав:

Десять любила, десять розлюбила
А одного полюбить не могла...

— Адольф! Покиньте ваше ревіння, надокучило! — раздратовано сказав Аркадій.

— Винуватий, — зараз же покинув співати Адольф.

І се, що він послухавсь Аркадія, теж було незрозуміле Тані: Мабуть в якійсь залежності від Аркадія.

Ладя пішла таки з Стамескіним. Він раптом згадав про запрошення Аннет, про якусь обіцянку Ладі зайти, з сміхом і твердою пестливістю взяв Ладю під руку і на

очах у всіх вивів її. На Фаддея вони не дивилися, а Ладя, адавалося, була навіть в розпучі.

Тані нікогда було їх усіх, але вмішуватися не хотілось. Не хотілось і про гурток говорити. Коли йшла, думала про те, як збере усіх і розповість, як Феня почне грубо іронізувати і се буде приємно, бо »грубовата іронія» у Фені ознака найбільшого вдоволення. Укупі з усіма і Шурку можна було б покликати. І не заходячи в більш інтимні розмови, можна було б пропонувати йому взяти участь. Тепер все це здавалося неможливим.

— Де Шурка, не знаєте? — запитала Адольфа.

— Шурка? Алегорічно говорячи, високоповажана товаришко Тетяно, але вульгарно, — Таня, — не знаю. Voilà!

— Він у себе! — кинула Феня.

Фаддей вийшов з понурої задуми.

— До побачення! — муркнув він всім і надівши картуз зовсім на чоло, прутко вийшов з кімнати.

— Ех, друг Аркаша! Цікаво постежити за сим хлопчиком. Га?

— Ідіть к чорту! — злісно сказав Аркадій і пішов до себе.

Таня пройшла до Шурки.

На стук її почувся тихий, ледви чутий голос:

— Увійдіть.

Таня розчинила двері трошки хвилюючись. Що се? В кімнаті дивна пільма. Лямпа стоїть в самому далекому кутку на стільці, покрита чорною сорочкою. Пахне ладаном. Шурка, довгий та темний лежить на ліжку. Тільки обличчя ледви видно над подушкою. Підвівся.

— Чого ти так? — в ніяковістю в голосі і сердито запитала Таня. — На що знов лямпа там?

Шурка ще ближче присунув до неї лице. Розпатляний, очі жахливо неприродно блищать, — фу, як дивно всміхається.

— Се ти... Розуміється... — як би стверджуючи щось, вдоволено і з полекшенням вимовив Шурка. — Сідай... Я щойно думав про тебе і знав, що ти мусиш в сю хвилину прийти...

Чи то тривога, чи то страх пройняв Таню. На ліжку біля ніг його вона не зважилась сісти, — ся усмішка і очі! Здається, — вони тільки і є на всім обличчі.

— Можна лампу поставити на стіл?

Шурка поволі похитав головою.

— Не треба... Се заважатиме...

— Чому? Які ти дурниці говориш!...

Вона навмисне силкувалася говорити голосно і сердито. Але Шурка не чув ні слів її, ні тону.

— Сідай, Таню... Ти повинна була прийти раніше, але тебе затримали. Я чув твої кроки в коридорі...

Ладап солодко й неприємно чути було увесь час.

— Для чого ти сим дурацьким ладаном накурив тут? Як тобі, їй Богу, не соромно. Чого ти комедії строиш! Фу, як гидко!

Шурка і сього не чув.

— Я що йно бачив у сні... Себ-то не щойно, а рапійше... Мама приснилася мені... Я був в великій, кругліт і глибокій камері, мов крипиця... Навіть каміннями так само вистелено... Тільки ширше, ніж крипиця... І я паче одні в сій камері. Ні, і не один... Немов ще хтось є... І ні як не можу зрозуміти, де він...

— Шурка, я до тебе в справі прийшла!...

— Чекай, Таню... Ти слухай. І раптом я бачу, що се, властиво, не кам'яні стіни навколо мене, а сустані великих, величезних лап... Розумієш, сустані... І всі вони порушуються і видно, як поволі присуваються до мене... Знаєш

як черви повзуть... Надмуться, штовхнуться від себе ж і ближче... Ось і сустані ці... І бачу вже, що се лапи павука, з сірим таким пухом... Я його не бачу, а з н а ю розумієш, знаю, що він позаду мене. Знаю навіть, яке в нього черевце. — З чорними значками, немов гієрогліфи і біле все, себ то біло молочно... А очі не поземо, а впоперек вузкі щілипки... Але я його не бачу! Мені тільки уявляється, що бачу. Ось що головне! І не можу чомусь бачити... Хочу подивитися і знаю, що не можу... І від сього ще більш страшно мені. Хочу крикнути й не можу... Нема сил, не виходить крик... І ось в цей час... Слухай, Таню! Ти тільки слухай! В цей час, дивлюся, йде якась жінка. Немов... звідкись з гори... І страшенно поспішає. Я ось і зараз бачу, як вона весь час дбайливо підбирає спідниці... а вони їй заважають. Мені хочеться бігти їй назустріч, але хтось міцно тримає мене ззаду за груди, я рву руками груди, хочу вирватися і нічого нема. А все таки тримає. І я почуваю, що ось ось трапиться щось страшне... Але в сей час... Ти слухай, Таню... в сей час жінка підбігає вже до мене. І я бачу, що це мати... В руках у неї хусточка, червона з жовтими квітками, селянська, як зараз бачу. А в хусточці яблука й бублики... «Ох, втомілась, Шураша! Ось тобі яблучка й бублички... Дивись, не розгуби, любий»... І зараз ще згучать ці слова її. І тут мені відразу легко робиться... Позаду нічого нема... «Дивись же, Шурашо, будь хороший», — чомусь наказує мати. — І починає пестити мене. І ось тут... дивлюсь я, — се вже не мати, а ти... Біле твоє обличчя, суворе, а очі ніжні-ніжні. І ти кажеш: «Не бійся, Шурашо... (теж ніби не «Шурка» говориш, а «Шураша») не бійся, Шурашо, ми поїдемо разом... і ти береш мене на руки й починаєш пести... І знав вже, що ти сьогодні прийдеш...

Весь сон Таня слухала з неприємним почуттям жахлого неспокою. Але коли Шурка скінчив, в неї мимохіть

завмерло серце, як в дитинстві, коли слухала оповідання про щось надприродне й таємниче.

— Ну, що ж тут особливого? — байдужісінько сказала вона. — Один з твоїх «сизих снів».

Шурка, значучо, заперечаючи похитав головою.

— Ні, се не сизий сон... Се може і не сон був... Хто знає? Хто може мені з певністю сказати, що тут не була мати? Що її зараз її тут немає?

Тані дуже завмерло серце.

— Дурниці говориш! — різко сказала вона. — Перестань... Я в справі прийшла до тебе...

— Я це знаю... — так само тихо й ніби мрійно сказав Шурка. — Знаю, в якій справі ти прийшла... В тій, з якою тебе послала моя мати... Правда ж?

Холодок пробіг Тані по спині. Хиба, справді вона не прийшла до нього з тим, щоб урятувати його?

— Які дурниці говориш! — мало не закричала вона. — Яка мати? Залиши ти свої хоробливі сни... Я прийшла до тебе... — вона зупинилась.

«А може, не говорити йому? Але чому? Які дурниці!»

— Я прийшла в справі... в партійній справі...

Очі Шурці блищали по давньому і особливої уваги він не виявив, ніби задалегідь знав все, що вона йому скаже. А вона сказати йому нічого не може більш того, що він знає.

— Так... — підтвержуючи хитнув він головою.

— В справі гуртка... заняті з робітниками.

— З робітниками? — перепитав Шурка наче перевіряючи, чи можуть бути тут робітники. — Що ж, добре...

Таню все більш, та більш охоплювало жахне, холодне почуття надзвичайного, таємничого. Сей приємок, ладан, яскраво-блискучі очі — немов вдивляються в щось невидне їй, сей дивний збіг сна з дійсністю.

— Ти згожуєшся? — нерішуче спитала вона.

— Робітники? — розмірковуючи, повторив знов Шурка. — Значить, се? Так, може бути... Все може бути... Я не розумію тільки, чому хусточка з яблуками й бубликами? Не розумію!

В голосі чути було покірливе непорозуміння.

— Але що ж? Це все одно... Гурток, кажеш?... Добре...

Таня почувала, що ще трошки і вона вже не буде відчувати нічого дивного ні в його словах, ні в тоні. Їй самій видалося незрозумілим участь хусточки з яблуками.

— Ну, знаєш, се нудно! — раптом схопилась вона і хутко, пішла до лампи.

— Таня! Не треба! Не треба! — злякано й трівожно закричав Шурка, зрозумівши її намір.

Таня зупинилась.

— Я лампу поставлю на стіл.

— Не треба! Ради Бога!... Вона тут ще... Залиши...

Але Таня ще пруткіше метнулась до лампи, стягла сорочку і шпурнула її на підлогу. Лампу поставила на стіл.

Кімната відразу зробилася звичайною, нудною і неохайною. Здавалося, вона свідомо такою зробилася.

Але коли Таня підійшла до ліжка й глянула на Шурку, її охопив жах. Він лежав мертвенно-блідий з заплющеними очима; баньки їх опукло й виразно випинались під опущеними повіками. Сухий, горбатий нос загострився.

— Шурка! — скрикнула Таня.

Шурка поволі напівроплющив очі.

— Не треба було сього робити, — прошепотів він з докором.

Таня полекшено зітхнула й розсердилась.

— Ну, дурниці! Яка це справді погань! Ти й няших заражаєш... своєю хоробою! Не треба!

— Я не хорий...

Таня здивовано глянула на нього.

— Які се ще фокуси?

— Я не хорий! — уперто повторив Шурка.

— Покинь, Шурка, — роздратовано присунула вона стільця. — Я з тобою хочу говорити...

— Тепер я не хорий...

Таня спалахнула.

— Ти хорий! І більш нічого.

— Ні, се — помилка була...

— І те, що ти до... Аннети бігаєш, теж нехорий?

— Ні... се...

— Ні, се вже не хвороба, а нахабство. Ти знаєш, як твоя хвороба називається. Знаєш?...

Таня зробила зусилля й викинула з себе гидке слово. І що йно вимовила його, як Шурка весь підвівся і мов припятій ним, ще поворухнувся.

І раптом збенкетжено, жалібно усміхнувшись, впав лицем в подушку й закрився рукою.

Пекущий, гострий, доймаючий біль пройняв Таню.

— Шурік! Дорогий мій, ясний, любий! — кинулась вона до нього і припала до руки, якою він захищав голову. — Вибач мені. Вибач, мій бідний, нещасний, вибач мені поганій, лихій, гидкій... Шурочко, Шурік, Шураша!...

І сказавши це слово, вона мимоволі замовкла. Шурка зняв руку і повернувся до неї обличчя.

— Бачиш? — сказав він, повертаючи значучо до неї обличчя.

І зараз же знов сховав обличчя. Таня притиснулась до нього знов.

— Ну, годі, Шурка, годі... Вибач... Пехайт все буде як хочеш... Вибач мені і забудь, що я сказала... Відний мій, змучений... А я, погана, ще більше... Але більше сього не буде... Не буде, мій любий... Я урятую тебе, врятую від усіх павуків, страхіть. Так, так, я врятую тебе!...

Не треба більше, не треба... Тепер все піде по іншому... Чуєш, Шурік? Чуєш? Ми все тепер пнякше влаштуємо... Обіцяю тобі всім для мене святим... Чуєш? Ну, годі, мій бідний, годі. Вставай, ходім зо мною... Ходім до нас. Я маю гроці, ми зробимо вечерю... Ти певне й не обідав весь цей час... Але більше сього не буде... Вставай, любий, вставай...

XI.

Від сього вечора для Тані настав період хронічного, безперервного «буйства», але буйства визначеного, зосередженого, направленого до певної мети. Неспокою, драгування, незадоволення попередніх днів не було. Вони тільки з'являлись і зараз же розпускались в неперестанній, горячій «буйства».

Шурка весь підпав під владу її весело владного голосу. Шурка ходив «прозоро ясний» і променисто всміхався. Шурка знов смішив Феню анекдотами, мирив Адольфа з Аркадієм. Шурка без сумніву змінився на краще.

Се помічали всі. Але «буйство» Тані не зменьшалось, — вона помічала те, чого не помічали всі. Всі бачили, що Шурка цілми днями сидить над книгами, робить вибірки, конспекти, складає лекції для школи; всі знали, що Шурка нікуди не ходить; ось вже два тижні, як він ні разу не був в кафе, ні у Аннет і Аннет вже два рази прислала йому міською поштою телеграмки. І всім було відомо, що Шурка благодушно телеграмки сі дер і викидав в кухню. Всі бачили і знали це.

Але ніхто не бачив, як вечорами Шурка лежав у себе в ліжку, довгий і узький. Як в кутку на стільці, накрита чорною сорочкою слабо-світлою плімою стояла лампа. Ширяли тіні і ворухились в кутках. А Шурка лежав з розкритими очима, в яких світилось жахливе раювання.

Сього ніхто не знав. Не знали снів його, — ні «снів», ні тих, що жахом стискали, — але так само жахних через своє раювання. Не чув ніхто розмов Шурки з Танею, ні молитов його.

І ніхто не повинен був знати. Все мусіло зникнути, відійти непомітно й поволі.

Одна Мері знала. Але «буйства» Таніного вона не хвалила:

— На що се? Для чого?

— Не можу инакше... Так треба... Мушу... От і все!...

Мері, сумно всміхаючись, скидала й надягала перстень, що вільно ходив на схудлїм пальці.

— Все подвигів шукаєте?

— Еге, шукаю подвигів!... Хочу їх...

— Але доки ж се буде?

— Як доки? Назавжди.

Як би Таня сказала це з тим самим весело-буйним, задирливим хитанням голови, Мері тільки всміхалася б і далі. Але Таня не хитнула головою, а навіть ніби з мукою це сказала. І Мері трівожно підвелась.

— Таня, се не жарти!

— Я знаю...

Так, вона, очевидно, думала над сим і багато думала. Вона знає, — що се, — не жарти.

— Але ви ж не любите його!

— Що ж з сього? Я відмовлюся від кохання. Як що йому треба буде, буду його жінкою...

— І станете родити дітей з його спадковістю?

— Ні, в нас дітей не буде.

Вона і про се вже думала. Вона і материнства зрікається.

— Таня! Ви збожеволіли? Нащо? На віщо се потрібне?

— Не знаю. Я мушу урятувати його і урятую за яку-будь ціну! Так, Мері, я се твердо постановила.

Мері так не могла сього залишити. Кілько разів вона починала змагатися з нею і кожного разу натрапляла на завзяте, напружене «буйство».

— Та се безглуздя, моя ви дівчинко! Безглуздя і сього не треба! Ви себе занепащуєте, щоб урятувати одного каліку. Ви можете багатьох здорових, які знеслились, урятувати, а рятуєте те, що гниє саме в собі. Це все одно, що мене рятувати.

Таня усміхалась. не задирливо, не з викликом — в тім то й лихо! — а мовчки, уперто, немов з сумом, немов з мукою.

Вислухувала, всміхалася і починала розмову про инше. Школа вже налажувалась рішуче. Постановили все-таки в центральні органи партії поки нічого не сповіщати, нехай все влаштоване буде як слід. А то вмішаються, навляжуть свою програму, контроль, зруйнують все.

— Так, се прекрасно... Нема краще... Але при чому тут Шурка?

— Шурка заімається. Як би ви бачили, як його люблять робітники. Знаєте, Мері, навіть обрааливо: Олександр й Шурку вони обожають, а мене ніби соромляться. Олександр говорить, що я дуже серйозно ставлюся до всього. Але я не розумію: вони, наприклад пропускають уроки, приходять на підпитку. Я, розуміється, роблю уваги...

— І «мути» не буває у Шурки?

— Ні трошечки. Ніколи... Я за сим стежу, як... Ну, все одно. Потім, наприклад, заснували ми собі самий фонд школи. Вони по правилу самі ще повинні приносити в нього...

— Се фонд для транспорту в Рообу тих, хто бажає працювати там?

— Еге... А вони починають брати з нього... Олександр сміється... Я теж сміюсь, а все-таки се не порядок. Розуміється, все це наладиться...

— І ви думаєте, що Шурка так і не піде вже до Аннет? Таня глянула собі під ноги.

— Не знаю... Але я і це знищу.

— Як?

— Я влаштую герць з Аннет.

Мері широко розплющила очі.

— Себ-то?

— Себ-то, я зроблю так, що вона запросить Шурку до себе. Він піде. А я піду з ним. І там при всіх і головне при ньому знищу її.

— Себ-то?!

— Себ-то, поміряюсь з нею впливом на Шурку. Вона нехай... на хоробу — ляпанцями, а я иньшим...

— Чим?

— Я вже знаю... І побачимо...

Мері сіла знов на калапу й зітхнула.

— Дай Боже... Але сумніваюся...

— А я не сумніваюся.

— Ну, се зрозуміло. Инакше не варто було б і почина-ти. Коли ж сей герць відбудеться? Я хотіла б побачити...

— Се не зараз... Треба ще почекати...

— Зміцнити Шурку?

Таня не одновила. Вона раптом пригадала, що треба забігати ще до Косоротових. Ах, сі Косоротови! О, вже дійсно що пропаща людина: туберкульоз, а він пв, цілими ночами в карти, кожної неділі на скачках грас. Дома їсти Біг дасть, діти босі, голодні, жінка виснажена. І ще сей недужий Остап у них. Як раз квартирант...

— А скільки їх, Мері, ось таких, як він! Знаєте, Мері, я тільки недавно помітила їх... Ви розумієте? Раніше, бувало, вони мене тільки сердили, плювати хотілося... А

тепер, бачу, йдуть вулицею росіяне, сподні в них обшарпані, облича виснажені, кричать, ревуть, махають руками. Раніше се лютило. А тепер шкода... Або сі франтихи наші, що під кокоток одягаються. Раніше я їх бачити не могла, а тепер як побачу сей шикарний капелюх, ходу «паблукову», шарф який-небудь запаморочливий, і шкода її так, що й не сказати... Просто диво, що зо мною! Розкисаю, мабуть. Ось на зібраннях, наприклад. Лютилась було так, що ходити боялася, щоб не дати кому по пиці. А тепер бачу, що се просто змучені, знервовані, голодні люди. І сі інтриги, плётки, пиха, розумованість їх, все це вже не так сердить. Що зо мною, йй Богу не знаю. Знесилююсь я, чи що? Але я сього не почувую. Иноді стільки сил чую... Ах, Мері, иноді здається, всю душу маленькими шматочками або всю відразу — все одню — віддала б, щоб хоч трохи допомогти комубудь... Подвигів хочу!

Вона розсміялась, але Мері по палаючих очах, по рум'янцю бачила, що йй не до сміху.

— Ні, оправді, Мері, я не можу так, я не можу дивитися на них. Ну, чого вони сидять тут, в сім Парижі, в сім болоті? Чому хоч здихати додому не йдуть? Господи! Не розумію сього. Ну, вязниця, каторга... Але хиба тут краще?

— А ви чому не йдете? — лукаво кинула Мері.

— Я? О, Господи! Та як тільки побачу, що я тут ні до чого, моментально поїду. Нехай вязниця, що-хоч...

— Що ж вас затримує тепер? Париж, весела столиця?

— Що? Багато де чого. А тепер... Хоч би Шурка. Я не можу тепер поїхати.

— А звідки ж ви знаєте, що в кожного тут нема свого Шурки?

Таня хвилинку помовчала.

— Так, правда... В кожного може бути. Ну, а як, а Олександром у вас?

Мері тихо засміялась...

— Себ-то хочете сказати; «як з вашим Шуркою?» Що ж, з моїм Шуркою по старому. Тягну почату історію. Нудно. Швидко кину. Гломбінський дуже гидкий, гра не варта свічок... Ну, та й взагалі, час вже справжній кінець зробити!

Мері всміхаючись потяглася, простягла руки і по звичаю, заломила їх. Потім розціпила і сказала:

— А ви тягніть!... Вірно, Таню, — беру всі свої слова назад... Воюйте, рятуйте... Се — для вас добре... Дуже, дівчинко, добре. Бачу, що дурниці плела... А як підете до Аннет, мене обов'язково сповістіть. Разом і підемо. І ви все-таки... певніше почуватимете. «Га? як ви думаєте?» Гаразд?

— Гаразд... — згодилась Таня.

— Ну, а тепер біжіть, куди зібрались... Та частіше заходьте... Ну, поцілую...

І після сеї розмови з Мері «буйство» ще більше зміцнилося в Тані. Часом здавалося, що се вже не «буйство», а природний, необхідний стан.

Але для нормального, спокійного стану дуже багато витрачувано сил. Се непастанне, складне спостереження над Шуркою; се хитре й тонке маневрування між суворістю й ніжністю. Се витопчене полювання за «муттю», яка, розуміється, не зникла вповні і часто висувала свої блискучі, полохливі очі в найбільш несподіваному місці. Цілі дні минали за сим і за сею роботою в кімнаті Шурки. Навіть вночі вона вставала иподі, підходила до його дверей і слухала. І як не спав, примушувала або упрохувала лягти. В самої сон був неспокійний, короткий.

Так, се було «буйство». Ну і що ж? Нехай «буйство». Тільки нехай не опускає, не тікає. Нехай навіть росте.

Але як бути з молитвами? Нічого не впливало, ні хитропці, ні насильство, ні пестощі, ні прохання. А поки є молитви «блаженств», в й «муть».

І Таня все більш та більш покладала надії на «герць». Хто знає, що ховається в нього за молитвою, від чого він біжить. Він сам може не знати.

«Так, герць необхідний. Але рано ще, треба зміцнити.»

І зміцнення провадилось терпеливо, завзяте, уперто. Кожне слово, рух, погляд, усмішку Шурки зараз же аналізовано, й, або опір їх зустрівав або похвалення. Се була захоплююча, приваблива боротьба. Правда всі казали, що Таня зблідла, змарніла, що вигляд в неї не зовсім здоровий, але нічого, це все прийде «потім». Все «потім».

Вона нічого не боялась, вона вповні вдоволена була з того, що робила... опріч... «казкування». Кожного вечора вона засипала з «казкою». А в казці був герой, який завжди чомусь був подібний до Хоми. І це сердило, се обурювало і робило болюче. З якої речі? Але иншого героя не могла придумати, від инших ставало нудно, а потім вони самі непомітно перетворювались в подібних до Хоми.

З сього Таня була незадоволена. Сього розуміється, ніхто не знав навіть Мері, але це справи не міняло. Сього не можна тепер, це по дитячи!

І про Хому ж майже не думала ніколи, не бачилась з ним, не говорила про нього! А у вечері, в казці неодмінно це сухе, сжатє обличчя, наче міцно патягнене на мязи, сі руки великі й жиливі. «Що знайшла гарібго?»

Нічого розуміється з казок цих і раніше не могло б вийти, — просто дитяча звичка. А тепер тим більш треба залишити. І ось не залишала, жорстко було без казки, незатишно і образливо, неначе відібрали заслужену нагороду. З усього цього Таня була незадоволена. Але особливо незадоволеність ця побільшилась після останньої, несподіваної зустрічі з Хомою.

Раз увечорі, повертаючись з занять з гуртком, Таня зайшла на хвилинку до Косоротових. У них був «карт-тьож». З ідальпі крізь напівпричинені двері чути було глуливий піднесенний гомін, брязкіт грошей і ляскання карт.

— Знов? — запитала Таня Оксану, вказуючи головою на сусідню кімнату.

Оксана грузно й апатично сиділа біля ліжка Костика.

Жовте, нездорове обличчя її ще більш до низу осіло, очі мляво переходили з предмету на предмет.

— Еге, грають... — байдуже відповіла вона.

Чомусь в кімнаті така порожнеча. Ліжка Костика, ліжка Оксани, де сплять Оля й Женя, комод... два стільці... і більше нічого. Далі забавки, скрині якісь.

— А де ж шафа й стіл? — оглядаючи хату, знов запитала Таня.

І знов Оксана тупо й байдуже відповіла:

— Продали...

В цей мент двері розчинились і в кімнату хутко увійшов Косоротов.

— Слухай, Оксано!... — почав було він, але побачивши Таню, зупинився й привітався.

Таня з хмуро зсунутими бровами оглянула його. Очі блищать, запале обличчя горять, на рідкій борідці краплини якоїсь плинності.

— Граємо, Таню! — безжурно моргнув він. — Карт-тьож перший сорт, то ось Оксана грошей не дає. Чула, Оксано, дай десять франків... От чудна, їй Богу! Даю тобі слово, що завтра двадцять віддам... Завтра педіля, па скачках одіграюсь... А то й сьогодні ще... Ну, не дуріт, давай...

— Не дам... — апатично підвела на нього втомлені, зляпані очі Оксана.

— Ну от, гарна відповідь! — жартливо, але вже трохи роздратовано сказав Косоротов. — Та чому не даси?

— Костик недужий. Іди, Василю, не кричи, розбудш...

Василь знизив голос, але не пішов.

— Чула, Оксано, не можна, їй Богу не можна. Ніяково перед людьми... Давай десять франків... Цілих же пятьдесят франків, бестія має... Давай, давай!...

І він підійшов до ліжка і простяг руку під подушку Костика.

Оксана раптом вся змінилася. Обличчя в мент зашарилось, очі блиснули.

— Не смій! — сильно відштовхнула вона його руку від ліжка. — Іди, а то, даю слово, погано буде! Ні сантима не дам! Хоч заріж нас усіх.

— Фу, фу! — підняв руки і плечі Василь. Вже трагіам... Убив, зарізає, занастив! Дай десять франків і піду.

— Не дам!

— Ну се, брешеш, даси... їй Богу даси. Се, брат, ти співаєш...

І раптом, змінивши тон, серйозно, суворо й поважно вимовив:

— Ну, годі Ксаню, все це дурниці, давай гроші, люди чекають... Будь ласка хоч сьогодні втримайся від скандалу...

Оксана наче згасла. Знов апатично й грузно сіла на табуреті і ніби нічого не трапилось, вяло сказала:

— Не дам, Василю... Іди, грай...

Косоротов обурено розвів руками і повернувся до Тані.

— Ось вам!... Будьте ласкаві, дивіться... Та з чим же я, дурна ти жінко, гратиму, коли грошею пома?! Дай гроші, — піду... Ну, Ксаночко, покинь!... Давай десять фран-

ків... От завзята жінка... Де вони? Під подушкою у Костика? От примушуєш Костика турбовати...

І з цими словами він раптом схилився над ліжком і похопливо засунув руку під подушку. Костик неспокійно заворушився і голосно заплакав.

Оксана не спалахнула знов, наче всі сили витратила на попередній запал. Вона тільки мовчки й сильно скопила руку чоловіка і стала тягнути назад. Косоротов мичав, виривався й тягнувся до подушки, але був менш дужий, ніж жінка.

— Оксано, пусти... Я тільки десять франків... Даю слово... Оксано...

Оксана мовчки, але міцно держала і відтягала його від ліжка.

Таня непорунно дивилася на цю боротьбу.

— Ксаню!... От ідіотка!... Ти чорт... Пусти, кажуть тобі... Ну, п'ять дай! Чула, п'ять всього...

Оксана не відповідала і важко дихаючи, тягла його до дверей. Він опирався, але маленький, висхлий, коротконогий, справляв жалке вражіння.

— Ну, пусти! — раптом залишивши опиратися, гостро сказав він. — Пусти, кажу, я більше не буду. Ідіотка!

І увільнившись з її мовчазних обіймів, розлючений, роздратований, кутко вийшов до ідальні.

Оксана сіла знов на осліп. Ніщо, крім прискороного дихання не свідчило, що тут був «скандал».

Костик під час боротьби затих і заснув, — звук мабуть до сього.

— Часто так буває? — кинула Таня.

— Завжди... Коли хорий лежить, тоді не буває...

З ідальні доходив гомін сварливих голосів.

Чути було роздратований, верескливий фальцет Косоротова.

— А що ж з Костиком?

— Не знаю... Горячка пропасниці. Застудився; Шум в ідальні збільшився.

— Як Остапові?

Оксана не зразу одповіла, — прислухуючись до шуму.

— Гірше... Там Хома з ним...

— Хома?! — вихопилось у Тані.

Оксана мляво глянула на неї. В стомлених очах — на хвилику проявилась цікавість.

— Що ви так? Боїтеся його чи що?

Таня не одповіла нічого. Оксана одвернулась і помовчала.

— Якби інші були, як Хома, ще можна б жити... Не вважаючи на те, що чудне витворює... Се він дав п'ятьдесять франків... Більше давав, не взяла, зараз була б така бійка, що...

Вона не докінчила й замовкла.

Таня раптом відчула, що ні за що не піде тепер до Остапа. Куди вродно, тільки не туди! Але він дав п'ятьдесять франків!

Шум в ідальні все чути було. Часом розлягався дружний регіт і потім знов фальцет Косоротова, який щось вигукував.

— Що вони там? Піду подивлюся! — рішила Таня і постукавши увійшла у ідальню.

Хмари тютюнового диму; багато очей, встромлених в неї з неприязною цікавістю; розкидані купки грошей на столі, карти, пляшки. Тут же якісь книги.

Таня привіталася.

Косоротов, що стояв перед Трубадуром з грубою книгою в руках, спочатку невдоволено нахмурився, коли Таня з'явилася, а потім закричав їй:

— От Таню, чи не хочете прилучитися? Ця жінка заможна, соціалдемократка, правопірна, купуйте Маркса. Ось продаю за п'ять франків всі три томи. Сей индик не

хоче... Пять франків, одоробало ви. Подумайте! Берете? Кажіть!

— Та на що він мені? — здивовано стиснув плечима Трубадур.

Косоротов обурено повернувся до Тані.

— Ні, ви чуєте? І се каже завзятий більшовик...

Косматий сонний дядько, що сидів поруч з Трубадуrom, ліниво взяв книгу, перегорнув і позіхнув:

— Еге, нічого... Але проте, панове, кідчайте справи швидче, треба грати.

— Чотири франка даєте? — рішучо і на сей раз ніби зовсім прощаючись з книгами, запитав Косоротов.

Трубадур з тим самим невдоволеним, здивованим виглядом повів бровами. Брови його подібні були на букву S, положену на бік. Від цього було було щось неприємне в жорстоке в обличчі.

— Дасте? кажіть.

Четвертий партнер, молодий хлопець, «многонадійний поет», як звали його, очевидно почував себе ніяково в присутності Тані. Він іноді поглядав на неї, зустрічав її нахмурено — увалкливі очі й червонів.

— Та беріть, Трубадур, чого там! — порадив він останньому.

Трубадур розсердився.

— Та чому я мушу брати?! Дивна річ, панове! Як що я виграв, то це не значить, що я мушу купувати старі речі. Не треба мені Маркса, — нащо він мені?

— Ну, Історію німецької соціалдемократії? — пропонував Косоротов. — За три франки даю!

— Косоротов, візьміть у мене в позику пять франків, — вимовив юнак.

Косоротов розлютився.

— Та не хочу я позичати! Сказали вам? Знаєте ж, що не поверну... Чого ж ще... З милостинею...

Косматий засміявся.

— Ну, чорт з вами, — неприємно усміхнувшись, згодився Трубадур, — давайте Маркса... За чотири?

— За чотири... Здавайте поет!...

Трубадур одрагував чотири франки і гра провадилася далі. Тані вони наче не помічали і навмисне, чи справді не зважали на неї.

Вона постояла ще трохи і тихо вийшла. Один тільки юнак глянув їй у слід.

Оксана зустріла Таню запитливим млявим поглядом.

— Продав Маркса за чотири франки, — сказала Таня.

Оксана байдуже позіхнула.

— Останні продає... Зайдете до Остапа?

— Еге, зайдіть...

Таня поволі вийшла. Перед дверима Остапової кімнати вона зупинилась. «Чи входить? Чи не досить на сьогодні?»

Але в грудях щось холодно замірало і штовхало постукає.

«Які дурниці! Розуміється, постукає. Можна подумати, що справді Хома має якусь значіння.»

Вона рішуче і твердо постукала.

— Entrez! — почувся голос Остапа.

Таня увійшла. І перше, що кинулось їй в очі, се те, що Хома, побачивши її, хутко встав наче переляканий. І від цього чомусь стало приємно.

Остап лежав все в тій самій позі. Ще більш змарнів, кучерів вже була ціла шапка; шия наче подовжилась. Але в обличчі — вираз радісного захоплення.

— Надрукували, Таня! Дивіться! Надрукували! — Зараз же замість привітання, простяг він книжку журналу. — Уявіть собі, надрукували. Такі коміки! І без правок... Йй Богу!...

На обличчі Тані зараз же відбилась його радість. Ця-віть дуже швидко відбилась, немов Таня хапалась за неї.

— Так? Ну ось бачите! От і добре! В тому ж журналі? Бачите, а ви зневірялися!

— Ого! Я тепер... Лікар каже, що як буду добре поводитися, тижнів через два можна встати. Моментально їду в Росію. Якого біса сидіти тут? Дістану паспорт, залізу в село і заживу... Я вже вирішив: займусь кооперацією. Йй богу! Що? Ні? Чому всміхаєтесь?

— А вірші?

— І вірші писатиму! Ви подумайте: в нашім селі? Га? Та я такі поеми встругну, що держись... Хома, чому ви втікли туди в куток? Ідіть ближче... Сідайте, панове! Я, знаєте, цілий день просто місця не знахожу на ліжку! А тут лежи...

Таня весь час почувала Хому позад себе, і нестримано хотілось оглянутися і уважно-уважно подивитись в обличчя йому: почувалось, що по ньому вона неодмінно щось вяснить собі.

Хома на запрошення Остапа мовчки підійшов і сів на стільця, другий присунув Тані. Вона злегка почервоніла, хитнула головою і сіла, але не подивилась на нього.

— А вам не шкодить так багато хвилюватися? — стурбовано запитала вона Остапа.

— Де там в біса не шкодить! Ворухнутися не можна, от яка річ! — захоплено підхопив він. — Лежати й не а місця. Ха-ха-ха! Я вже цілий том віршів обміркував... А сі, знаєте, якось дивно виглядають в друку... Немов і не мої... Але, здається, нічого...

Таня хапаючись взяла книгу, їй соромно стало, що вона зразу ж не прочитала їх і примусила його патякати.

У Остапа забігали очі. Йому хотілось і говорити, і боявся перешкодити читанню і не хотілось, щоб думали, немов це все таке вже значне для нього.

Хома поглядав на нього і відводив очі на бік. Але не в бік Таніного смуглявого обличчя, що схилилося над книгою.

— Дуже гарно! — щиро сказала Таня, піднявши голову. — Справді, немов і не ваші.

Остап не витримав і засяв. І така беззахистна, довірлива була його радість, що Таня мимохіть і хутко глянула на Хому. Він спокійно і наче розуміючи її, зустрів її погляд. І Таня зараз же побачила, що нема чого боятися: ні шорсткості в очах, — чи м'який сум, чи безмежна втома.

Таня хутко одвернулась. Остап її про щось запитав.

— Вибачте, голубчику, я не дочула... — збентежилась вона.

— Я кажу, чи не знаходите ви їх трохи довгими?

— О, ні, ні! Саме добре. Дуже добре! Головне — надзвичайно м'яко й ніжно. І не химерно... Не модерне...

— О, так! Я — не модерніст... Знаєте, терпіти не можу сих кривлянь. Ну, кажи просто, чого тобі треба. Правда? А то і так і сяк, і туди і сюди... І не розуміш, до чого це все...

— Вам подобаються вірші Остапа? — раптом повернулася Таня до Хоми.

— Так, подобаються.

А в очах промайнула м'яка насмішка: над Остапом, над нею, чи над собою?

— Е, я Хомі не вірю! — засміявся Остап, якій очевидно зараз же і щиро повірив йому. — Він вирішив не любити. А хто чого не любить, той і не розуміє. Треба любити! — жартовливо — навчаючи додав він Хомі.

— Можна і так зрозуміти...

І знов Тані видалося, що промигнуло щось в очах.

— Ну, ні! З сим я не згоджуюсь! З сим я ні за що не згоджуюсь. Як що любови нема, скажемо до поезії, нічого не вийде. Абсолютно нічого! Як, наприклад...

І раптом обличчя Остапове змінилось: очі жвакло розширились, рот розкривсь. Блевота, судорожно вириваючись, прутким струмком полилась на ковдру, на книгу, на підлогу.

Таня метнулася було допомогти йому, але він, мукаючи, в розпучі замавав руками на неї і перегнувся з ліжка до підлоги. Удливий, смердячий запах розливсь по кімнаті.

Хома відійшов до столу і похмуро, зсунувши брови, дивився звідти на Остапа.

Остап затих. Потім підвівсь, глянув на Таню й Хому сльозливими очима, подививсь на книгу, залиту слизькою кривавою блевотою і, кинувшись головою в подушку, гірко розпачливо заплакав.

— Остап! Остапчику, любий, заспокойтесь, — підійшла було до нього Таня, але він злякано підвівсь, замавав руками і закричав:

— Не підходьте! Не підходьте! Ідіть собі! Ідіть зовсім. На Бога, ідіть обов. Та йдіть же швидше!

Таня й Хома мовчки, похалливо вийшли з кімнати.

— До побачення! — муркнув Хома в коридорі і хутко пішов до виходу.

І от, не вважючи на все те, що Таня зараз бачила, коли Хома сказав це понуре «до побачення» і поспішно пішов, наче боячись лишатися з нею, в ній поворухнулася і радість якась і біль незрозумілий.

І от се було гірш за все, — з сього найбільше Таня була невдоволена.

Багато думала вона про це. Ні, з сим треба покінчити — се безсилість і дитинство. А переживаннячка сі ви-

коренити немилосерно, — ганебний отруйний вплив Парижа і більше ніщо.

Після сеї зустрічі заняття в кімнаті Шурки набрали ще більш енергійного характеру. Ніжність і увага до Шурки побільшилися. Сон зменьшився. Замість казок Таня читала й ходила по кімнаті, поки цілковита втома не опанувала її.

І в усій квартирі усталився серйозний, суворий, робочий тон. Аркадій і Адольф з ранку йшли на роботу, — вони мили шибі в магазинах — і приходили тільки у вечорі. Феня проводила дні в університеті і бібліотеках. Гості вечорами не засижувалися. Один Фаддей зоставався іноді довше, але і він останнього часу почав рідше приходити, то на співку треба поспішати, то на заняття гуртка, то просто втомлявся на роботі і лягав раніше спати. Феня перестала допікати його, але за те майже не звертала уваги на нього. Та він більше говорив з Танею й Шуркою. Іноді співали, але і в піснях переважали настрої поважні і суворі та енергійні...

Шурка рідше молився. Так, він став спокійніший, рівніший. Але Таня боялася над сим бастановлятися боялася радіти. І на «герць» ще не аважалася. Нехай ще трошки, нехай нове зміцніє в ньому, нехай звикне він до нього і сам відчує огиду до старого. Сам, без стороннього товчка, без силування

ХІІ.

Але трапилося так, що довелося герць прискорити.

Таня сиділа на карачках і роздувала огонь в печі, а повз неї ходив в своїх коротеньких штаних і обгризеному піджачку з кутка в куток Аркадій. Він іноді силувано

всміхався, ставав перед Танею і знов ходив, очевидно дуже хвилюючись.

Таня не помічала його, дмухала на вмираючий огонь і не переставала думати: «Чого приходить Хома до Олександра? Чого йому треба? Приходить, сяде, мовчить. Олександр йому не заважає; всміхається, коли говорить з Танею про Хому, щось розумів. Що він розумів! В кому? В одному Хомі чи ще в кому небудь? Очі у Хоми інші. Так, інші, зовсім інші. Чого йому треба у Олександра?... І чому він сказав їй сьогодні прощаючись: «Ви змарніли і сувора така наче черничка?» І чому так болоче, так важко зараз?

А там, у себе, схилившись над столом, сидить Шурка. Втовлено зігнулась довга, худа спина. Ось як що зараз прийти до нього, — оглянеться він і трохи злякано несміливо, чекаюче стане дивитись їй в очі. Все немов боїться, все чогось чекає від неї. А всміхнеться вона і весь променисто радісно засяє і як дитина візьме її руку, притулить до серця і, видно не, лячно йому нічого, гарно йому, затишно. І в очі зазирне віддано, ніжно, побожно. О, любий, бідний!

— Таню!

Таня здригнулась і хутко повернулась: розв'язно і змушено всміхаючись, стояв Аркадій з якимсь конвертом в руці.

— Що вам, Аркадію? — підвелась Таня, догадуючись, що він їй зараз простягне сей конверт.

— Як що вам не трудно, прочитайте сей лист. Власиво в сім пакеті уривок останній з мого дневника і лист до вас... Хе!

Таня мовчки й серйозно взяла пакет з його рук.

— Напевне, відповіді треба буде?

— Так... Се-б то, як хочете... Хе!

— Добре...

Тані нестерпно було бачити сю усмішку, се болоче бажання заховати своє змішання й сором.

Вона повернулась і пішла до себе.

— Лист раніше прочитайте! — так само змушено, роблено усміхаючись розв'язно прокричав їй наздогін Аркадій.

Таня прочитала раніше «лист».

«Товариш — Таня! Та ні: просто Таня. Не хочу брехати, хоч вам не хочу брехати. Вас, розуміється, здивує сей лист. Ви чекаєте, розуміється, признання в коханні і вже суворо сціпили уста. Але не сердьтесь, сього не буде. Пишу вам просто для того... Ось знов хотів збрехати. Пишу тому, що більше з вами не говорю. Останнього часу навіть мало бачу вас. О, я ні на що не претендую, на Бога не думайте сього, мені тільки хочеться сказати вам, що мені тяжко. З уривка щоденника Ви переконаєтесь в сьому. Мені хочеться сказати се кому-небудь, просто сказати і більше нічого. Але в мене нема нікого, кому б я міг сказати це. Я — самітний. Се — дивно, я, бувший соціаліст, людина соціальних звичок, я — самітний. Так, се вірно, се так. Я знаю, словом «бувний» я настроюю вас проти себе, але, думаю, виграю тим, що буду щирий. Все життя мове я брехав і брехатиму, удаватиму не те, що я є, а вам не хочу. Чому? — запитаєте. Не бійтесь, се — не признання в коханні. Просто тому, що ви — жива, чула, молода. От і все. Не сердьтесь і не обовлазуйте себе ні до чого. Щоденник і лист поверніть мені. Аркадій.»

Таня глибоко зітхнула, обережно згорнула лист і взялась за листи щоденника, очевидно, вирвані із зшитка.

«Субота. І сьогодні мив шиби. Цілий день бігав від одного магазину до другого і цілий день аплятий був тим, чи встигну скінчити свій урок, щоб мене не прогнали і щоб могли і завтра і позатра, і багато-багато ще днів мити вікна крамниць. Вчора опанував мене сміх. Я лежав в

темноті на своєму матраці і беззвучно, нестримано роговав. Три роки я просидів у в'язниці, пережив два роки заслання, витратив десятилітній запас першої енергії — і все для того, щоб спати на матраці і бігати з галчіркою вулицями Парижа. Як що це не смішне, то не знаю, що може бути смішніше.

Коли я розповідаю се французам, вони причмокують язиком і нічого не розуміють. Та й як їм зрозуміти? Кожний з них урядник, — робітник, купець, поліцаїт. А ми що? Що я? Якесь непорозуміння, парадокс, безглуздя; коли в мені нема і краплини крамоли, коли я всею душою жадаю мирного спокійного життя, коли я сам годен хапати й садити до в'язниці всіх, хто ламає спокій, — в сей час я десь в Парижі лежу на горіщі і тремтю з холоду в ім'я... в ім'я чого? Не знаю. І що смішніш за все: не день, не два, не місяць і не рік мерзнутиму я на горіщах і митиму від світання до смеркання розкішні вікна магазинів!

«Ні, ся перспектива губиться рівним, безконечним, жахним коридором в невідомо як далекій будучині... І подумати, що виною всього цього... справедливість, суворість, чесна, непідкупна, проклята справедливість мого татуся! Як би я народився сином урядовця, попа, а не вчителя гімназії, не був би я такий недоречний і неможливий. Але я був «син вчителя». Коли мене школярі товариші били, я не смів скаржитися, бо я — «син вчителя». Коли я відповідав на «чотири», мені ставив татусь «три», щоб його не вважали за несправедливого. І я теж звик удавати справедливого. Я звик взагалі показувати себе не таким, яким я є. Ось зараз; один націвбожевільний пропонує мені п'ятьсот франків за мою картину з умовою при всіх пошматкувати її. І я удаю, що се мені образляє, що я самою не зроблю, що відмовлюся прожити по людськи широкую во ім'я... во ім'я того, чого в мене нема. Хиба мені не все одно, чи повісить буржуї мою роботу в спальні і ніхто ніколи

не бачитиме її, навіть сам буржуї, чи знищити її відразу? Се все одно. Але як я згожуся, я удаватиму, що мені соромно, болюче... Я вже удаю перед Адольфом, який весь час намовляє мене згодитися. Він сподівається, що я поділюсь з ним «заробітком». А я удаю ображеного.

«Але хиба я художник? Я удаю художника. Але ж хто я? Революціонер. Ні, я удавав революціонера, бо був «син вчителя», син справедливого, чесного батька. І я тільки всього «син вчителя». Хиба се не смішно?

«О, який я самотній! Мені не віриться, що я живу в столиці Європи. Я сумніваюсь, чи живу я на планеті, населеній ще якимись живими істотами. Ось хиба ще Адольф. Адольф і в очі і по-за очі глузує з мене, Адольф брудний і грубий, Адольф випотрошений, але я ціную його дорого, бо в мене більше нема нікого. — Я часто дивлюся на Шурку. Чому він світлий? Чому робить те, що говорить і говорить те, що думає? Чому природі треба було дати одному все і одібрати все у другого? Як що в сім є змісл, то він нелюдський. І чому я сам з собою, хоч би в сім щоденнику, кращий ніж з людьми? Чому я не можу бути гармонійним красивим, чистим як Шурка? Я чомусь одкусую собі шматки пальців, щоб біль не давав мені забуватися — удавати і не вважаючи на се, я дратую всіх, бачу це і роблю все, щоб ще більш вселити до себе відразу. Чому? Бо я, — «син вчителя», тільки усього.

«О, який я самотній! Я бачу, як вона цілими днями сидить з ним, як дбайливо і ніжно піклується ним, як віддано й глибоко любить його, — і моя самотність, моя туга гризуть мене, мов голодні пси. Як-би «вони» знали, що під боком у них живе таке заздрісне створіння, вони стараніше ховали б своє щастя. Але як би я міг одірвати хоч шматочок її тепла і вкрити ним свою змерзлу душу! Який багатий би я був! Що треба для цього? Чому цього нема? Чому Шурка, а не я? Бо у Шурки душа світла й м'яка,

а в мене гримаслива й брудна? Ні! Бо в Шурки м'яжке шовкове волосся і очі променясті, гарні. Бо Шурка стрункий, вродливий і привабний. Так, в цьому вся суть. Люди можуть вибачити людині які хоч бридкі гнойові нарости на душі, а на обличчі ніколи. З наростами на душі, — він негідник, цинік, падлюка, а взагалі навіть «цікавий, оригінальний»; з наростами на душі він матиме купи коханок, друзів і наслідувачів. Але з наростом на лиці він — парія, ні одна жінка йому не всміхнеться... У мене паростів на лиці немає, але я й без них досягаю тих самих наслідків»...

На сім кінчався щоденник.

Таня опустила руки на коліна і думала: на що він дав їй це? Розуміється; і тут удає, бреше. Сказати тільки, що йому важко, — ні, се не те. Розбудити жалість до себе? Але з жалостю він розбудить інші негарні почування. Упередити, що він згодиться на пропозицію Хоми? Чи може...

Таня навіть підвелась.

Ні, се неможливо! Вже тому неможливо, що він так уявляє собі Шурку і її відношення до нього... Але чого ж йому треба?!

Вона хутко пройшла до Аркадія.

Він сидів, поставивши лікті, на стіл і сумно схилив голову на руку. Поза видалася Тані приготовленою для неї, хоч він зараз же змінив її, прибравши колишній розв'язний вигляд.

Вона простягла йому конверт і тихо сказала:

— Я прочитала.

Аркадій засміявся.

— Не хвалите, розуміється?

— Хвалити чи не хвалити тут нема чого... Нащо ви дали мені се?

Аркадій глянув на неї рухливими але запитливими, чекаючими очима, не перестаючи несприродно всміхатися.

— Щоб пококетувати... Хе!

Таня подумала: як що взяти зараз його голову, погладити її, пожаліти, приголубити, — він розплачеться мов маленький хлопчик.

— Ви неправду говорите... — сказала вони тим самим тихим і серйозним тоном.

— Удаю?... Дуже можливо... Ну в такому разі в коханню признатися хотів... Се правдоподібніше? Правда? У Тані на хвилюшку промайнула думка сказати йому, що він трохи помиляється що до відношення її до Шурки, але вона зараз відкинула її. Се могло б йому здатися натяком.

— На що ви таке говорите, Аркадію? Будьте таким, як в щоденнику... Самі собі псуєте життя... І без цього є багато важкого... Правда, Аркадію...

Аркадій ще ніби чекав чогось. Потім поволі роздер конверт і відмовив:

— Я і в щоденнику удавав. Навіть ніякого щоденника нема в мене... Навмисне написав сі картки... з цікавості...

— Тоді се негарно для вас же...

— О, је m'ep fiche! — погордливо скривив він уста і широким театральним жестом шпурнув шматки листків в куток.

Тані стало ніяково, і вона не сказавши більше ні слова, вийшла.

В сей час в коридорі Шурка читав лист від Аннет, який щойно принесла консьержка.

— Лист — від Аннет, — спокійно та трохи гумористично всміхаючись сказав він, подаючи лист Тані.

Вона посупившись прочитала:

«Лихий, поганий Шурка! Як що Ви і на сій лист відповісте мовчанням, я прийду до Вас сама і потягну Вас в *Moulin Rouge!* Чуєте? Приходьте до мене позавтра і суботу... В мене буде невеличке ебірнате, моїх приятелів.

Буде трошки літературне *soirée*. Неодмінно приходьте і не бійтеся я не зім Вас.

Коли ж хто небудь боїться за Вас, то той може провжати і на місці оберігати Вас від лихих моїх намірів.
Annette.

Таня повернула до Шурки обличчя.

— Підеш?

— Ну, що ти... Нащо вона мені?

Нахиливши голову Таня мовчки пройшла в Шуркину кімнату. Взяла олівець з столу і задумано почала рисувати по аркушу промокательного паперу. Так, все за те, щоб кінчати: Хома, Аркадій, ся записка.

Шурка в тривожним непорозумінням стежив за нею. Ось кинула олівець, дивно глянула на нього, тужливо й нерішуче.

— Що з тобою, Таню? Ти невдовблена?

Таня заперечливо похитала головою. Заплющила очі і сиділа бліда, непорушна.

— Таню! Я тебе образив чим небудь?

Таня розкрила очі, глибоко зітхнула і наче щось вирішила.

— Ні, Шурік, нічим ти мене не образив. Я думаю про запрошення Аннет. Ми підемо до неї.

Шурка здивовано підвівся.

— Ми!... До неї?... І ти?...

— І я, і ти і Мері... Підемо всі троє...

— Але для чого?!

— Подивимся, як у неї...

Таня уважно і тепло вдивлялася в Шурку. Але не вважаючи на теплоту в голосі, чути було непохитну твердість.

Шурка теж запитливо поглядав на неї силкувшись відгадати таємні мотиви її візиту.

— На що се, Таню?

— Треба, Шурік...

— Але на що?!

— Не можу сказати... Потім. Нічого особливого... Так просто... Ти не турбуйся.

Шурка замовкнув, але не розумів дивного її бажання. Не зрозуміла й Феня. Довідавшись про майбутню візиту до Аннет, вона з погордливою насмішкою сціпила губи і нічого не казала.

Таня всміхнулася на се й запитала:

— Вам не подобається, Феню?

— Ні, я в захопленю!

— Чому ж ви так кисло всміхнулися?

— Заздрю вам.

— Чого ж ви заздрите?

— Усього. Того що у вас така гнучка і згідлива вдача; того, що ви матимете щастя записатися в «арістократи духа»... Того, що ви маєте очевидно чудесну здатність одне говорити, а иньше робити.

Феня при сім чогось шукала в себе на столику і так перекладала книги, наче вона їх мала зараз же викинути за пікно, щоб не заважали.

— Одначе! — тихо засміялася Таня. — Поворіт думок зовсім несподіваний для мене... Ви це серйозно думаєте?

— А на що вам йти? Що вам там треба? Ах, знаю!

— Цікавість. Але цікавість відомо чим закінчується.

Таня всміхнулася і більш нічого не сказала. І тут же послала Мері записку з повідомленням, що в суботу зайде до неї, щоб іти до Аннет.

Аркадій, довідавшись про візиту, теж дивно поставився до сього й почав щось казати про моральні упередження, що заважають людям жити; про більших, що переступають через різні перегородки і т. д. При сім чомусь

хвилювався, раздратовано й злісно сміявся над «духовністю» Фені і її «анакронічним есерством», поглядав на Таню.

Таня нічого не зрозуміла, але слухати його їй було важко й ніяково.

Цілі два дні Таня не розлучалась з Шуркою. «Буйство» її прибрало форму якоїсь урочистої ніжності. Вона ні разу не крикнула на Шурку, ні одного руху невдоволення не зробила, не сказала ні одного слова, в яким не відчувалось би її дбайливості, уваги, ласки. Шурка, весь осяяний її коханням, мимоволі урочистий, тихий, не порушував її настрою.

Коли вони зайшли до Мері і та глянула на них, в очах її промайнула любовна насмішка.

— Ідемо, значить? — злегка обняла вона Таню і заглянула в її особливе сьогодні лице. Таня одповіла їй легкою, привітною усмішкою.

— Знаєте, Танюк, — шепнула Мері, — ви схожі на наречену, що іде до вінця в урочистім, побожнім настрою.

— Дуже можливо, що і до вінця, — твердо глянула їй в очі Таня.

— Так? Ну що ж... Як се співають в якомусь романсі: «Нас вінчали не в церкві, не в вінцях, не з свічками.» Ну, дай Боже... Ідемо!

Всю дорогу їхали майже мовчки, иподі перекидаючись уривчатими, пезначними фразами. Шурка боязко косився на Таню, яка суворо й рівно сиділа і обережно стискав їй руку. Таня відповідала міцним довгим потиском.

Мері задумливо дивилась своїми розумними прекрасними очима в вікно автомобіля і иподі зажмурювала їх, сумовито, ніжно всміхаючись. Перед входом в квартиру Аннет вона повернула до світла обличчя Тані і подивилася на нього: бліда, але спокійна і щось велике в очах. Усміхну-

лась. Вона знає, що робить. Так, може вона робить саме те, чого треба.

Мері мовчки поцілувала її й подзвонила. Чи від сеї коротенької сцени, чи від чого иньшого Шурка, очевидно, схвилювався: нервово витяг хустку, обтер обличчя, засунув її в одну кишеню, потім в другу. Обидві непомітно поглядали на нього.

Відчипила їм сама Аннет. Вона була «стильна» з голови до піг. Все було вузьке, довге, стиснуте й строге. Волосся лежало гладко, щільно стискаючи довге обличчя двома серпоподібними пасмами. Сукня з темно-сірого шовку фіялковим відтінком стягала стегна і закінчувалась внизу довгим вузьким треном. Ніс видавався сьогодні довшим і ужчим ніж завжди.

Але очі, побачивши таких гостей, розширились і округлились. Таня і Мері з Шуркою?!

Та це тяглося усього одну хвилину. Вона зараз же здивувалась по инакшому, — приємно, оживлено:

— Мері Таня! Яка несподіванка!... Заходьте, панове! Яка я вдоволена!... Роздягайтесь... Се дуже мило з вашого боку.. Панове! — підбігла вона до дверей в кімнату, з якої чути було гомін розмов і сміх. — До нас іде гості... Стамескін, ще хвилиночку почекайте...

Таня роздягалась не поспішаючи, поглядаючи на Аннет. Так, се гарно, ворожнечі до Аннет немає. Ого дня нічого такого не повинно бути. Се зменшить сили.

І вона просто й привітно запитала Аннет:

— Ми може, перешкодили?

Аннет кинула швидкий проникливий погляд на Таню і, ніби образившись навіть скрикнула:

— О, що ви! Ми вам дуже раді! Се так гарно з вашого боку.

Дивна річ: Таня не була збентежена, згадуючись в гостями Аннет. Здавалось, їх короткі, але гострі, цікаві по-

гляди зовсім не дотикались її, наче обкутана була грубим шаром вати. Не бентежила її її обстановка, незвичка, чужа: се червоне світло, що лилося з великого червоного іриса — ліхтаря на стелі; червоний на цілу кімнату килим, червоні софи, пальми в кутках; довгі й узькі гравюри на стінах; пудний теплий аромат пахощів — все це не дотикалось до неї, все поглиналось шаром вати.

Аннет червоною фіялковою тією безшумно рухалася ледви дотикаючись килиму. Посадила пових гостей під пальмою, підставила легкий столик, принесла чаю, тісточки, фруктів, усміхалась їм, відповідала щось Стамескіну, Крестоносцеві, пишній красуні в чорному і не переставала встромляти в Таню запитливих коротких поглядів. В руках була якась нерівність, зайва похапливість, що не гармоніювало з довгим плавним тренем. З Шуркою вона поводилася перішуче, обережно, як з предметом, від якого усього можно чекати.

Мері тонко, ледве помітно всміхалася з вдоволенням стежачи за її поглядами й шушуканням гостей.

Нарешті Стамескін, що ходив неначе в задумі по кімнаті стріснувся і підійшов до столика, на якому стояла електрична лампочка, яка освітлювала графін з водою, склянку й рукопись

— Можна починати, панове? — запитав він, нервово кашляючи.

Так, так... Будь ласка! Починайте...

Стамескін рішуче сів, енергійним рухом розкрив рукопись і почав читати.

Се була надзвичайна історія. Називалась вона — «Полумя Мрака». Одного вечора Ранковський, колишній соціалдемократ, потім анархіст і нарешті людина «нового полумя», повертаючись з оргії мефістів, зустрівся в жілкою в широкім плащі. Вона звернула на себе його увагу своїми очима, — вони горіли надзвичайним огнем... Іскри-

лися... Палали полумям. Були мов уголя. Мов уголя, вихоплені з багата.

Він пішов за нею. Він знав, що се вона. Виявилось, що се справді була вона, бо зайшла в шипочок, вказала йому на стілець коло себе і хвилині десяти говорила йому про таємниці світа, хранителем яких являється Ро.

Могутній. Пануючий над мраком. Палаючий гріхом. Великий Ро.

Після сього Ранковський починає ходити кожен ніч вулицями і говорити сам собі монотонно про Ро і мрак. Він страждає, він знемігся цілком, але ще бореться, — в ньому сильна ще наївна віра в цяцьки, що звуться народом, соціалізмом, анархізмом, жалкі лахміття Великої Таємниці Мрака, вони заважають йому.

Тісне лахміття. Погордливі плювки Ро, підхоплені наукою.

На поміч Ранковському приходять вона. Вона веде його за собою, веде довго, далеко й приводить в місце, де похмуро й мертво стоять кіпариси, де таємничі химерні квітки ллють запахну отруту. Червоні і Чорні стовбури. Улюбленці палаючого Ро.

Вони спускаються в підземелля. Як в кожному підземелю, тут вохко, страшно і похмурі тіни скорботно носять-ся над ними. Тіни співають. Прощання з світом.

На сім Стамескін пропонував зробити персву. Всі мовчали. І з сеї мовчанки Стамескін побачив, що Полумя Мрака справило сильне вражіння. Він підвівся і встав, витер чоло хусткою.

Перша отямилася Аннет. Вона урочисто й серйозно підійшла до нього, мовчки й міцно стиснула йому руку і сіла знов на місце. Вигляд її ніби кавав: «У мене влада проста, рішуча і маломовна в пропленню почуття. Нехай говорять иньші.»

І інші заговорили.

— Танюк! — зашептала Мері. — Не можна задумуватися, треба слухати. Се не кожного дня почуєте... Слушайте. Зараз говорить Крестonosець. Бачите, як він під Англіїця одягнений? Се поет-богоборець. Він же — суворий стоїк. Визначується своєю жінкою і філософією. Жінка, он та маленька шатиночка з наївним дитячим обличчям. Бачите? З патлатим юнаком? Вона мріє мати за коханка зулуса, готентота та ескімоса. Мурич з Замбезі в неї вже був... А філософія в нього теж цікава: у всякому становищу можна себе почувати добре, коли дуже хочеш цього. Треба тільки вміти бажати. Розуміється? Тепер слухайте.

Таня з неуважною усмішкою слухала Мері і розглядала Крестonosця. Рівний, чопорний, обличчя жовчне, але розумне. Що він говорить?

— ... Я порадив би авторові підкреслити трохи думку про Ро. — Ро — це центр поеми...

— Про се буде... — втомлено й сумовито сказав Стамескін. — В другій половині се буде.

— Буде? Гарзд. Потім трохи туманне місце, де виясняється відношення Ралковського до народу, до соціалізму. Треба було підкреслити, що нарід, революція були його богом, що російський інтелігент властиво ніколи й не думав про Бога, не знав його, а все втіляв в сім народі. Ось що треба, на мою скромну думку, особливо підкреслити...

— І про се буде, — все так само сумовито й втомлено всміхаючись, сказав Стамескін.

Крестonosець мовчки вклонився і спокійно глянув в бік жінки, яка щось шепотіла на ухо патлатому юнакові.

— Ні, я чую, ся річ зачне нову епоху в російській літературі! — гукнула Аннет. — Сей образ Ро... Mademoiselle Таня, подобається вам ся річ?

Вона встала з свого місця і така привітна, уважлива перейшла до Тані.

— Правда, як від сього віє чимсь свіжим, новим після сього еротизму, пошлости нашої літератури... Сей образ Ро...

Стамескін чекаючи, з ледви помітною насмішкою дивився на Таню.

— Ні, мені не подобається ця річ... — спокійно, навіть привітно всміхаючись, відповіла Таня.

«Молодець, Танюк!» — усміхнулась Мері.

Аннет здивовано підняла брови.

— Невже не подобається? Але чому? Форма не подобається?

— Та, й форма. Чомусь всі дієслова на кінці фрази... Потім уривчатість... манерність... Не подобається...

— Mademoiselle Таня, Аннет, має за собою всю російську літературу, — іронічно обізвався Стамескін. — Вона вас зараз же дідуганами закидає. Стережіться!

— О, кожний може боронити свої гадки, — дуже серйозно відповіла йому Аннет, як відповідають нетактовному дорослому, що не вміє розмовляти з дитиною. — То вам не подобається, що дієслова на кінцях? Так, се відхилення від старої форми... А ідея?

Шурка весь час, як підійшла Аннет, надто уважливо розглядав журнал.

— Ідея теж не подобається, — сказала Таня так само спокійно.

— А чому? — з надзвичайною цікавістю підняла по черпені рівні брови Аннет.

Таня блідо усміхнулась: «Ось початок. Що ж, початок так початок!»

І вона голосно, з усмішкою оклякла.

— Хіба ви не розумієте? Мого владителя, не так ясно для вас, що й питатися не треба. Я... соціалістка.

— Ну, то що ж з цього? Хіба соціаліст не може цікавитися питанням про Бога? Тепер соціалдемократи теж шукають Бога. Ну ось месьє Шурка, наприклад, людина релігійна. А він же — наречений ваш.

Шурка підняв голову і нілково, змішано усміхнувся. Таня відчула, як щоким її злетка зашарілись.

— Так, але я маю иньшу гадку — вже не так спокійно відповіла вона.

Очі присутніх звернені були в їх бік. На обличчях — ледви помітний усміх. Де хто шептався. Красуня в чорному навела на Таню льорпет і серйозно розглядала її.

Аннет хотіла продовжати, але в сю хвилину почувся томний голос Стамескіна, що пропонував читати далі, і вона відійшла, привітно хитнувши Тані головою.

Ранковський, опинившись, був приголомшений. Він не знав, як прийняти все це. Марішня? Сон? Галюціпація? Дійсність? Але те, що було далі, перевиспало сон і марішня, і було тому дійсностю.

Неспекливою — яка холодила. Животворною — яка омивала.

Очам Ранковського уявилась величезна сталактитна зала. Дивними, потворними й привабно-прекрасними істотами була наповнена. На руках, в лапах, в лапах, на стіпах святині людськості. Несли. Кричали. Вили. Стогнали. Скрегіт зубів. Брязкіт залізних лап печеру гігантську сповняв. А посередині на тропі, в полумі, — великий Ро.

Святині людства: добро, правда, радість, любов та иньше без жалю кидав у полум'я Ро, де горіло воно сумрачним криваво-червоним огнем. В сей час палаючий Ро казав промову, в якій дієслови були на кінці речень, а в реченнях часто не було особистих заіменників. Від усього цього Ранковського опанував священний трепет і він рішив, що в святинях людства тепер без ворота скінчено. З цього часу — він син Ро, син Полум'я Мрака.

Як він вибрався з печери. — Стамескін не повідомляв. Ранковський сам не розумів. Жінка з палаючими уголями очей зникла. Хто вона? Він почав ходити вулицями.

Під капелюхи, хустки заглядав. Поглядами привабними, усмішуватими клипами вабили. Всміхався. Вієва, сліпі, нічні, понуро дивилися. Щось знали.

Але Ранковський знайшов її. Се була жінка його приятеля. Вона була колись жрицею Народу, бога смішного і наївного, мов дитяча казка. Але пізнала бога Мрака, палаючого Ро. Довго в печалі тримали, довго тінями хитаючи в душі його ворущила. І коли земля сльозами розчулений паситилась небо хмарами зітхань благосних обтяжилось, йому священне «Saffara!» сказала. Пізнав її. Пішов з нею. В полум'я Мраку. До великого Ро.

Стамескін закрив рукопис і знесилений одкинувся на спинку стільця. Мовчалька, ще довша за першу, панувала в червоній кімнаті. Чорнява красуня, схрестивши руки, суворо й неможливо дивилась перед себе. Вона бачила палкого Ро, що поглинув святині людкості. Бачила неминучу загибель старих богів, наївних і сумних, як дитяча казка. Але так призначено.

Хрестоносець зітхнув.

— Так, річ значна... — з якимсь піби сумом вимовив він.

Мері раптом закашлялась. Вона погризла хусточку, стримуючись від сміху.

Се вже було занадто.

Але Таня сиділа з щирим дивуванням в обличчі. «Се жарт? Ні, обличчя серйозні, в очах і коротких фразах правдивий інтерес».

Вона глянула на Мері. Та обтиралась хусткою, а очі нестримано сміялись і блищали.

— Я давно вже такої втіхи не зазнавала! Я захоплена, Танюк! — прошептала вона.

— Що се, Мері? Він це серйозно? — мало не з переляком запитала Таня.

— Ну, розуміється! дівчина ви!

Стамескіна окружили. Чути було вигуки не зовсім щирого захоплення, ділові запитання, вітання. Стамескіна втомлено й сумно усміхався.

До Мері й Тані знов підійшла Аннет.

— Ну, а тепер як? — звернулася вона до останньої.

— Тепер дуже подобається, — усміхнулася Таня.

Аннет зорко глянула на неї.

— Ось бачте, — ніби зраділа, вона, — Я дуже радію, що ми зішлись нарешті. А вам Шурка, теж подобалося? Я думаю, так, — се в вашім дусі... Можна біля вас сісти? Та правда, мені треба ще кілька слів вам по секрету сказати... Pardon, я на дві хвилики візьму вашого кавалера... Шурка, ходім...

Шурка змішавсь, знехотя встав і пішов з нею в сусідню кімнату.

Мері скося уважно оглянула Таню. Та помітила її погляд, усміхнулася і вказавши очима в напрямку сусідньої хати, сказала:

— Се добре... Я вдоволена...

І зараз же одвернулася від Мері.

Мері зрозуміла її.

Гомін розмов зростав. В кутку знялася суперечка, хтось награвав на піаніно, чорна красуня ніжно шепталась з маленькою блондинкою, що коло неї сиділа. Мері, щоб не звертати на себе багато уваги, покликала до себе Стамескіна й почала з ним пусту балачку.

Аннет і Шурка не з'являлись. На кожне шамотіня з боку сусідньої кімнати Таня й Мері притихали й мимо-

хить переглядалися. Таня навіть в червоних проміннях освітлення видавалася дуже блідою.

Нарешті двері за ними розкрилися і з'явилася Аннет. За нею, трохи згорбившись, як звичайно, йшов Шурка. І що кипулось зараз в очі Тані й Мері, се те, що він не дивився в їх бік і всміхався ражкою негарною усмішкою. Очі блищали давнім, хоробливим блиском. Мері й Таня скинулися очима.

Аннет усміхалась, але теж не оглядалась в бік Тані й Мері.

— Панове! Дозвольте поділитися з вами одним цікавим фактом! — раптом голосно вимовила вона.

Всі замовкли й повернули до неї обличчя з блискучими червоними искрами очей. Шурка збентежено, силкуючись удавати незалежного, щипав ус, очевидно знаючи в чім річ. Аннет ніби жартовливо — урочисто взяла його за руку і сказала:

— Ось, панове, людина, яку дивно бачити в наші часи! Непохитність його переконань — вражаюча. Як відомо вам, панове, Александр Петрович — соціалдемократ і одночасово — людина релігійна. N'est-ce-pas?

Шурка усміхнувся безвольною, хоробливою усмішкою і хотів взяти руку. Але Аннет міцно держала і казала далі:

— Але цікавіше за все, панове, що як знов, всім відомо, його наречена, високошановна гостя наша...

Тут Аннет з дуже привітною і теж ніби жартовливою усмішкою повернулася до Тані і злетка вклонила її... що наречена Олександра Петровича тримається інших поглядів (се відбилося на думці її про поему Хведора Семеновича). І ось панове, вияючи м'яку вдачу Олександра Петровича не можна не дивуватися непохитності його переконань. Ми врані сиділи в моєму будуарі і говорили про поему Хведора Семеновича, Олександр Петрович

висловив такі глибокі й оригінальні гадки, що я не могла не поділитися з вами... От погано тільки, що Олександр Петрович не може стати вище своєї скромності...

Промайнули усмішки. Обличчя ближче присунулися, погляди перелітали з Шурки на Таню й назад. З усмішок і поглядів видно було, що багатьом де що відоме.

Таня сиділа дуже рівно й непорушно. Мері ніби не чуючи нічого, намотувала на пальці тоненький ланцюжок від годинника. Але позираючи непомітно на Таню, бачила, як мірно, важко підіймалися її груди: — буде буря.

— ...Здається мені, панове, що для повного оцінювання роботи Хведора Семеновича дуже бажано було б вислухати противників. Як що mademoiselle Таня буде така мила і висловить свою думку, ми будемо дуже вдоволені... Як вам здається, панове?

Гості заворошилися. З різних кінців почулося:

— О, так!... Се дуже цікаво... Просимо! будь ласка.

Стамескін перово підвівся і, підійшовши до Аннет, щось невдоволено прошепотів їй. Аннет засміялася й у голос одповіла:

— Ви дуже славолюбий, друже мій... Не турбуйтеся... Олександр Петрович, просіть же свою наречену... Викликайте її таку-сяку на герць! Що ж справді!

І не випускаючи все-таки його руки, вона повернула його обличчям до Тані. Видко, міцно тиснула вона йому руку, бо Шурка весь час якось здригався і щулився. Але на устах була та сама безвольна відсутня усмішка.

Мері гостро глянула на Шурку, на Аннет і на їх злучені руки.

— Mademoiselle Аннет, будь ласка, па два слова! — голосно покликкала вона.

— Вибачте, дорога, зараз прийду... Ну-с, Олександр Петрович, просіть mademoiselle Таню взяти участь в наших дебатах.

Шурка здригнувся від стиску і силкуючись опанувати себе, глянув на Таню. Вона сиділа все так само рівно, дивлячись на нього дивним непорушним поглядом. Не гнів, не обурення, не здивовання було в ньому, а страждання і надзвичайна лагідність. Здавалося, в кімнаті опріч неї і Шурки нікого не було.

Ось вона встане зараз і як у себе підійде до нього, покладе руку на плече, другою ніжно проведе по обличчю і скаже: «Ну, Шурик, а нам час до роботи».

В кімнаті тихо було. Мері пильно обмотувала пальці ланцюжком.

— Що ж, Таню, давай трошки посперечасомсь... — якось надто голосно й напружено вимовив Шурка.

Але Таня замість відповіді підійшла до нього і м'яко всміхаючись, взяла за другу руку.

— Підеш, Шурік; до дому... Вже пора...

Аннет просунулась ближче до Шурки і не даючи йому відповіді, жартовливо всміхаючись, гукнула:

— А! А!... Злякалась! злякалась... Ні, ми Шурку не пустимо... По перше, ми вже умовились їхати від мене на Молмартр... Шурка обіцяв. А потім ми ще читатимемо, гратимемо, співатимемо... Ні, ми не пустимо... Се-деспотизм...

І Аннет навіть потягла до себе Шурку. Той перестав всміхатися. Як тільки Таня підійшла ближче він насупився і кілька разів силкувався увільнути свою руку. Коли ж Таня доторкнулась до нього і зустрілась з ним очима, він густо почервонів і дуже сильно потягнув руку. Але Аннет наче не помічала сього.

Таня повернулась до Аннет і сказала:

— Мені здається, власне ви деспотично поводитесь з нашим гостем... Пустіть його руку і ми підемо... Нам пора вже...

Аннет засміялась:

— О ні! Ні за що не пущу. Навпаки. Ось поведу його з собою! Ха-ха-ха! Крадіжка нареченого! Месьє Стамескін, опишіть! Шурка! Не противтесь! Я вас викрадаю.

І міцно стискаючи руку Шурки, вона потягла його до себе. Шурка хитнувся, мало не впав на неї і... знов безвільно, змішало всміхнувся.

Але Таня, все так само спокійно і не помічаючи ні усмішок, ні гострих поглядів з усіх кінців кімнати, зробила крок до Шурки і голосно сказала:

— Ш у р а ш а! Ходім... Вже час...

Шурка вмить виривпаявся. Усмішка зникла з уст, очі тривожно, перелякано зупинились на Тані, потім перестрибнули на гостей, на Аннет. Він ніби тільки в сю хвилину побачив все в справжнім виді:

— Пустіть, Аннет! Мені треба йти! — холодно й невдоволено сказав він силкуючись видерти свою руку.

В очах Аннет промайнуло здивовання. Але зараз же лютий виклик блиснув і закрити їй очі.

— Що?! — закричала вона сміючись. — То он як? Я вас тут так розписала, а ви мені ось... Покараю! Чуєте? Жорстоко покараю! Битиму, в Moulin Rouge повезу! Чуєте?!

І вона все тягла його далі й далі. Шурка опирався, хмурився, соромлячись дивився на гостей, що жадібно стежили за сею сценою, і одночасово наче весь здрігався від її слів.

— Ш у р а ш а! — голосно повторила Таня.

Ходім же... Негарно ж так...

Але в сю хвилю розлягся голосний, довгий дзвінок в прихожій.

Всі наче отямились. Стамескін хутко вийшов. Хтось густим басом питав Таню й Мері.

Мері підвелася й прутко пішла в прихожу. Але в дверях вже з'явився Стамескін, а за ним Адольф з брилем в руці, величезний, трохи змішаний; очі його зацікавлено

й прутко бігали по кімнаті. Побачивши Таню й Мері, він зробив крок до них і заговорив.

— Товариш Таня! Щиро прошу вибачити се сказати-б вдерання, але випадок вимагає цього. Річ у тім, що відомий вам Аркадій в сей час ліодає свою «жовту жінку» Хомі. І дуже бажає, щоб ви при сім були присутні... Дуже прошу вибачити, панове. Але випадок, алегорично кажучи, надприродний і цікавий.

Як тільки увійшов Адольф, Аннет випустила руку Шурки. Шурка понуривши голову відійшов від неї і, не помічаючи ні Адольфа, ні цікавих поглядів, попростував до прихожї. Таня слухаючи Адольфа, одночасово стежила за Шуркою. Звістка не зробила на неї особливого враження. Вона неуважно спитала:

— На що я йому потрібна?

— Не знаю... не можу знати... Для гордості, мабуть...

— Чому для гордості? Якої гордості?

— Не знаю... І вас, товариш Мері... Обовязково.

Мері взяла за руку Таню.

— Ходім, Таню... До побачення, панове, нам треба йти...

Аннет почувши повідомлення Адольфа, насторожилась і захвилювалась.

— Панове! — раптом запропонувала вона. — Ходім і ми! Се дуже цікаво... Хто хоче?

— Я, я, я!... — посипалися голоси.

— Панове, хто не хоче, пехай чекає тут. Ми незабаром повернемося. Де се? — звернулась вона до Адольфа.

— В Café du Panthéon...

— Панове! Се — зовсім недалеко. Вони вже там, як вам здається?

Адольф галлянтно повів брилем.

— Не можу сказати. Хомі там, я сам привів, а Аркадій зостався дома... Можє, вже і він там...

— То йдемо, панове? Так? Одягайтеся... Виходьте, хто йде... А ті, що лишаються, займайте себе.

З Аннет пішли Стамескін, Крестоносець і дві панночки, що мовчазно сиділи в кутку; та на вулиці вони попрощалися і пішли в иньший бік.

Пішли групами: попереду Аннет, Стамескін і Крестоносець, за ними Мері й Адольф, а позаду всіх Таня з Шуркою. Аннет з моменту появи Адольфа про Шурку ніби зразу забула і віддала його Тані.

Таня й Шурка йшли мовчки. Попереду чути було бас Адольфа і часом голос Мері, який про щось запитував. Адольф все згинав свою недоладну постать і схилявся до голови Мері, як звичайно гордо й наче гоноровито піднесеної.

Шурка щулився, піднімав ковнір пальта, застібався, знов розтібався.

Таня скося поглядала на нього. Вона почувала надзвичайну втому й незрозумілу тугу. Чому? Він же все одно пішов був би з нею з Танею, хоч би навіть не перешкодив Адольф. Навпевне пішов би.

— Не треба було йти, Таня... — з легким докором раптом вимовив Шурка.

Таня не відразу відповіла:

— Ні, треба було, Шурік... Так, треба...

Вона зітхнула й замовкла.

Йти треба було. Але що ж вийшло? Чому так тоскно? Чому померхло щось? Втома?

А в кафе сидить тепер Хома; значить в нього все те саме, як що йому треба сього Аркадія? Втома, втома. Хочеться спати.

І що далі, то втома все більш та більш опаповувала її. Коли прийшли в кафе, їй було вже все байдуже: і Хома,

який по инакшому, похмуро й сердито зустрів їх; і Аннет, що підсіла до нього з кокетливим, приятельським виглядом; і Мері що з цікавістю спостерегала усіх; і навіть Шурка, що заліз у куток і, очевидно, не розумів на що він тут, в сій игорній залі кафе. Хотілось тільки лягти й заплющити очі.

На біліярдах грали люди без піджаків, з засученими рукавами, смішно й кумедно викручуючи при вдарах лікті. Сновигали гарсони; ходили кокотки туди й сюди. Під стелею синіми хвилями плавав дим. Про щось голосно та весело говорили Стамескін, Адольф та Аннет. Таня байдуже дивилася на них.

Раптом Адольф хитнув в гору руками і закричав:

— А-а! Нарешті! Друже Аркадію, сюди!

До столу підходив Аркадій в пальті і помнятім чорнім брилі. Під рукою в нього видно було якусь дудку, загорнуту в газету.

Побачивши Таню, Аркадій ще вище підняв голву і з чванькуватим погордливим виглядом підійшов до самого Хоми. Той сумно й похмуро дивився на нього.

Всі посунулися і замовкли. Аркадій раптом поволі обдивився всіх і усміхнувся.

— Друже Аркадію! — проліз до нього Адольф. — Позвольте мені ваш коштований малюночок! Для експертизи, мовляв.

Аркадій гидливо одштовхнув його.

— Адольф! Ви свої двадцять п'ять франків в свій час одержите. Дайте мені зараз спокій. Добродію Хома, я згоден на ваші умови!

— Бачу... — сказав поволі Хома.

На згуки його голоса Таня повернула в їх бік обличчя. Її очі зустрілися з зміненим негарним поглядом Хоми. Вона машинально встала і підійшла до Мері. Та нахилилась і пошепки запитала її.

— Що за тип, сей Хома? Ви його давно знаєте?

Історію з Аркадієм їм розповів Адольф.

Таня з здивованням відчула, що від чогось червонів.

— Ні, не дуже давно...

— Цікавий, видно, субект...

— Еге...

Аннет поглядала на Таню й Мері. І зараз же знов дивилася на Хому.

— Ну, ми, значить, можемо почати нашу комедію... — казав далі Аркадій і почав розгортати свою дудочку. Руки йому червоно тремтіли і тому Адольф ніжно й дбайливо піддержував сувій, одночасово фаміліярно підморгуючи Аннет.

Кинувши газету на підлогу, Аркадій міцно сціпив губи і розгорнув полотно. Жовта жінка, муралник-гора і дерево, схоже на щітку для чищення лямп, закивали глядачам.

— Жовта шостигруда жінка! — тоном директора цирку, який показує публиці новинку, виголосив Адольф.

— Адольф! — спалахнув Аркадій, повернувши до нього обличчя з блідими губами. — Як що ви скажете ще слово, я вам по пиці дам! Чуєте?!

— Слухаю! — байдужісенько взяв під козирьок Адольф.

— Добродію Хома! Чи хочете ви різати мою іграцю?

Хома мовчки простяг руку за полотном. Аркадій теж мовчки подав його Хомі.

Хома витягнув бумажник, взяв п'ять стофранкових паперів і звернувся до Адольфа:

— Скільки він працював над сим?

— П'ять місяців, добродію Хома, — скончуючи очі на паперчики, охоче вимовив Адольф.

— Ви, Аркадію пам'ятаєте, як ви ставили штуку вище від «усяких революцій і соціалізмів?»

Аркадій весь шарпнувся-

— Про се я не обов'язаний з вами говорити! Виконуйте умову.

— Так? — важко всміхнувся Хома і взявши паперчики, простяг їх Аркадієви:

— Будь ласка.

Той з погордливою гримасою взяв гроші і недбало сунув їх зімнятими в кишеню штанів; при цьому якимось похитував головою, ніби щось веселе й жартовливе наспівуючи про себе.

А Хома взяв малюнок обома руками і, ліниво роздерши його, шпурнув до плювальниці. Всі мимохідь глянули у слід кольоровим шматкам полотна.

— Ну, до побачення, панове... Комедію скінчено... — вяло підвівся Хома й хотів піти.

Але Аркадій метнувся і перегородив йому шлях.

Губи його тремтіли від люті, невеличкі очі палали, руки трусились.

— Ви негідник! — верескливо і несподівано закричав він. — Чуєте се?

Хома, неміняючись зовсім зупинився і наче чекав чогось такого, бо з цікавістю запитав:

— Через що?

— В умові не було шпурляння! Так-с! Не було! Ви — паскудник... Я не дозволю...

В кутках губ його виступила слина і ніби нитками зв'язувала обидві половини розкритого рота.

— Не треба кричати... — спокійно сказав Хома. — Он гарсоні біжать...

— Плювати мені на них і на вас... Ви гірші від усякого гарсона!!

— Що ж ви хочете? Щоб я вам ще заплатив і за шпурляння? Будь ласка...

І Хома поліз був по бумажник. Але Аркадії раптом кинувся усім тілом і, розмахнувшись з усієї сили, вдарив його по обличчі. Удар був такий сильний, що чути було, як цокнули зуби Хоми.

Всі на хвилю скамяніли від несподіванки. Сам Аркадії, витверезений своїм ударом, машинально подався назад і широко дивився на Хому.

І раптом всі заворушилися, скочили, заговорили.

Таня завмерла, але тут же метнулась наперед і підмавши рух Хоми, перелякано закричала:

— Хома! Не треба!

Раптом хтось сильно сіпнув її назад. Вона обернулася і побачила обличчя Мері з палаючими очима.

— Мовчіть! — потягла та її до себе.

Таня нічого їй не відповіла і повернулася знов до Хоми.

Хома ж хитнувшись від удару, схопився рукою за стіл і паче впився в нього пальцями. Кілька секунд він дико дивився на Аркадія, ніби вибираючи місце куди б вдарити.

В сю хвилину і закричала Таня. Але Хома раптом усміхнувся і зняв руку з столу. Потерши щоку він ще раз змушено усміхнувся і сказав Аркадієві:

— Се властиво з усього сьогоднішнього самий пристойний вчинок... За нього навіть попросити вибачення можна...

Він озирнувся, поволі пішов до полотна, підняв його і приніс Аркадієві. На устах його була чи-насмішкувата чи ніякова усмішка.

— Пропу вибачення Аркадії... І ось вам ваше полотно...

І зараз же ні на кого не дивлячись повернувся й вийшов.

— Хома! — раптом скрикнула Аннет, і підхопивши спідниці, хутко побігла за ним. Таня бліда й похолоділа дивилася їм у слід.

XIII.

З часу герця і сцени в кафе проминуло півтора тижня.

Аркадії зник з того вечора і ніхто, навіть Адольф, не знав що з ним сталося. Адольфові він прислав поштою двадцять п'ять франків, але про себе не написав ні словечка.

— А майно, значить, мені в спадщину? — зауважив Адольф. — Ça va bien! Фарбочки можна продати, білизну... Правда, він нічого не мав. Їх, незабутній, благородний друже.

І Адольф один зажив в спільній кімнаті.

Шурка з того дня ще більш затих.

Фені часом до сліз болюче було дивитися на його рабське упадання коло Тані.

— Не можу бачити! — сердито виговорювала вона Тані. Не можу бачити його упадання коло вас! Ганчірка! Інтелігент жалкий... А ви чого пишастесь? Чи кепкуєте з нього?

Таня мовчки обнімала Феню, цілувала її в чоло або в щоку і йшла до себе. А у себе довго ходила з кутка в куток і думала. Потім ішла до Шурки, і вони працювали як раніше, Таня дбайливо і ніжно стежила за ним вислухувала його, пестила, але серед пестощів, бувало, задумувалась і не помічала, як Шурка випувато й жалко дивлячись на неї, тихо увільнявся і відходив на бік.

А сидючи у Мері, Таня часто говорила:

— Ваша правда, Мері... вносилилась я, втомилась...

Мері ні про що її не розпитувала, тільки мовчки цілувала і почицала говорити про иньше.

— Так, Мері, минулось моє буйство, — говорила з сумною усмішкою Таня иньшим разом.

Мері уважно оглядала її й нічого не відповідала.

— Ах! Як би хоч мати певність, що перемога буде за мною! — тужливо стискала Таня руки.

— Правда ваша, Мері... Раніше я сього не сказала б. Сил стільки було, що ніяких сумнівів не могло б бути!... А тепер...

А за дві — три хвилини з палким обуренням знов:

— Ні! Не вірно... Тоді я була певна. Не пробувала ще... Хоч... Ах, я нічого не знаю!... Що ж мовчите, Мері? Порадьте.

Мері сумовито дивилася на неї.

— Не можу, Танюк, радити... Робіть як самі з собою вирішите... як сили говорять... Тільки не накладайте непосильного грузу... Витратите рівновагу і... полетите догори ногами. Негарно і неприродно вийде...

І Таня продовжувала дбайливо і ніжно стежити за Шуркою. Але туга й задума не минали.

— Слухай, Шурік... А як би ти пішов до Аннет, чи могла б вона тепер тебе... образити?

Шурка червонів і тихо відповідав:

— Не треба про се питати, Таню.

— Чому ж не треба? Ну, чому?

Шурка замість відповіді болоче всміхнувся і дивився на неї очима побитої собаки.

О, ся усмішка і погляд! Бували хвили, коли Таня з пристрасною ніжністю, з болем, з риданієм хапала його за голову, пригортала до себе і цілувала, голубила, просила щось вибачити, щось обіцяла. Але бувало погляд сей і усмішка сповняли її потоком бурного, скаженого гніву, протесту, обурення. Вона зривалася, бігла до себе, падала лицем в подушку і кусала її до болю в щелепах.

Потім цілий день ходила задумана, а прийшовши до Мері, лежала й мовчала.

Мері й сама затихла і теж завжди лежала або грала. Як що був тут Олександр, вона не сперечалася з ним, не кричала. Іноді підходила до нього і з ніяковою усмішкою гладила його по голові.

Олександр нахилився і сидів непорушно не моргаючи очима. А коли Мері відходила і він піднімав голову, то на обличчі його було таке світле, променясте сяйво радості, що Таня соромливо одверталася.

З «пробою» і Гломбінським було скінчено.

— Нудно і наївно, — коротко пояснила Мері.

— Значить? — несміливо запитала її Таня.

— О, нічого не значить... — засміялася Мері. — Це не кінець... Хоч би й хотіла, пізно вже вірити... Кінчать треба инакше...

Таня трівожно глянула на неї. Але Мері так ласкаво, просто усміхалась їй, що про що-небудь страшне не можна було думати. Таня більше не розпитувала, а Мері сама нічого не говорила.

З Олександром про Мері Таня ніколи не починала розмови, — чи соромно було, ніяково показувати, що нічого не знає про них, знаючи все, — чи просто не було що казати. А Олександр теж не заговорював.

Так часто, сидючи втрюх, вони мовчали. Іноді Олександр сідав за піаніно і тихо грав. Руки його були гарні, з довгим пальцями, що захоплювали мало не дві октави.

Мері закликала пальцем до себе Таню, вмощувала її побіч себе і заплющивши очі лежала непорушно, ледви дихаючи. Таня в такі хвили дивилася на її змарніле прекрасне обличчя з плямами сухотного рум'янця й її обхоплювала болюча, гостра жалість.

— Що ви? — несподівано розкривала очі Мері і почервонівши, закривала їх знов. І лежучи так ледви чутно говорила:

— Танька! Як що ревіти думаєте, не облийте сльозами моєї сукні. Вона двіста франків коштує...

Але все таки єдиним місцем де Таня по давньому почувала себе, був гурток. Робітники поволі звикли до неї і стали простійші, щирійші. Часто підчас вчення або після завязувалася розмова «так про життя взагалі». Бачачи щиру і трохи наївну увагу Тані, вони наввипередки розповідали їй про свої «голодухи», про такі роди праці, про які вона ніколи і не підозривала. Тут були: і митя собак, і закоркування пляшок, і фарба фальсифікованих яєць, і праця «покупця», себ то роля особи, що заохочує до азарту коло уличних рулеток.

Таня виходила від них бадьора й оживлена. Але дома знов задумувалась.

І одного дня, прийшовши до дому, застала в себе Оксану. Вмер Остап. Трапилося се зовсім несподівано. Правда, він почував себе останніми днями гірше, але ніхто не думав, що може трапитися що небудь серйозне. Ранком в нього був напад блювоти, — йому приніс Василь номер революційного журналу, де уміщено було його вірші, він схвилювався, хотів навіть застрибати і «розстроївся». А перед обідом йому стало зовсім погано. З'явилися болі, зпочатку стогнав, а потім так кричав, корчився й завивав, що всі діти підняли плач і в страху залізли в кухню. Перед шостою годиною він помер. Лікарь поясняє, що трапилася якась кровотеча в середині, розірвалася якась артерія. І ось треба його ховати, а засобів ніяких нема.

— Добре, ми се влаштуємо, — сказала Таня і одягшись пішла зараз же до Мері. Мері лежала в ліжку, — вона трошки простудилася, але се дрібниця...

Гроші знайшлися, і Таня укупі з Олександром і Коротовим занялися улаштуванням похорону.

В день похорону Мері стало гірше, Олександр і Таня весь ранок лишались біля неї. Мері сердилася, гнала їх від себе, гнала до «особи, що вповні визначалася», до мертвого, але вони не йшли.

— Там все вже пороблено, Марусю... — лагідно відповідав Олександр. — Ми поїдемо просто на кладовище... Ти не турбуйся...

— Ну гаразд... А на мітинг підете?

У-вечорі мав відбутися мітинг російської еміграції з приводу непорядків в каторжних в'язницях.

Олександр завагався.

— Олександр! — сердито скрикнула Мері. — Як що ти надумавшся прийти сюди, я одягнуся і пішки піду на мітинг. Чуєш? Ви, Танька, теж... Майте се на увазі. До живих ідіть, а не до дохлих. Сі й без вас зуміють... урядитися.

— Добре, ми підемо на мітинг, Мері, — сказала Таня. — А тепер ми посидимо у вас до четвертої години. Похорон у пятій.

— Чому ж так пізно? Пху, які дурні!

— Пізно, Марусечко, бо черга... Сьогодні багато мертвих...

— Ну гаразд... Публіка буде?

— Мабуть...

Чверть до четвертої Мері прогнала їх.

Але Таня і Олександр все таки опізналися. Коли вони мало не бігцем дійшли до невеличкої юрби росіян, що оточали яму з свіжо-виритою землею, трупу вже піднімали, щоб опустити.

Олександр протиснувся вперед, а Таня зупинилася біля залізної огорожі якихсь могилоч і отала дивитися. Чотири міцних робітники похоронного бюро вігнувшись по-

волі підносили труну до ями. Кожний обома руками тримався за кінець широкої пасми й одиш з них неголосно робив розпоряження.

Непокриті голови присутніх з хмурою і суворою цікавостю тяглися до блакитного шостигранного ящика, який поволі і плавно поринав у землю. Ніхто не плакав, не ридав; з шамотінням і гулким дзвоном грудок землі, які на віко падали, труна спускалася все нижче й нижче. Серйозно, похмурі облича посувалися ближче до ями і мовчки провозжали блакитний ящик.

Рідкі дерева і кущі в огорожах могил стояли непорушно, наче і вони були тільки мертвими надгробними пам'ятниками. З навислого сірого неба сіявся дощик, подібний на водяний пил фонтана. Срібною ніжною росою він сідав на голови і тонкими струмочками збігав по обличах. Але ніхто не витирався. В багатьох були зонтики, але більшість не розкривали їх.

— Готово... — сказав Косоротову робітник, що керував. Косоротов мовчки взяв в руку землю і кинув в яму. Розсипчато й гулко впала земля на віко. Хтось глибоко зітхнув, звідкись простяглися ще руки і теж кинули в яму грудочки вохкої землі. З задніх лав раптом розлягся неголосний чистий і сумний тенор:

Замучен тяжолою неволею,
Ти славною смертю почил...

— Панове! Хто не вмів співати, той нехай мовчить! — наче прохаючи вибачення, сказав чийсь голос.

І чи тому, що було се упередження чи хотілося слухати приємний, впевнений голос, що звуками душу ворушув, спочатку ніхто не підтримував його.

Але потроху, по одному, голоси прилучалися і під грохот землі, що кидали в яму, доволі гармонійно поцілилася сумовита, сувора мелодія:

Вокруг тебе билі свої,
і ми тебе самі закрилі
Орлініє очі твої...

Таня почувала, що вона може зараз сісти на землю, обхопити голову руками і ридать. Над Остапом? Над собою? Над сими втомленими серйозними обличами покинутих, загнаних кудись людей? Ось Василь Косоротов... Яка зворушлива і жалка урочиста збентеженість на його виснаженім, хворім обличі. Недалеко той час, коли і його холодного, закованого засипатимуть мокрою землею і «навколо його будуть свої». Як дивно й болюче образливо: далекі, туманні громади чужого міста, чужі могили, чуже небо купка своїх, загублена, втомлена, чекає своєї черги.

«Гломбінський? На що сей тут?»

Гломбінський обережно продирався крізь юрбу до Тані. Таня одвернулася в инший бік, недалеко стояли Феня, Ладя і Фаддей. Феня серйозно хитнула головою Тані і одвернулася. Любе, кругле обличчє! Вона стоїть разом з ним. Робітники обтіраючи рукавами спітнілі облича поволі і байдужє розходилися, обережно продираючись крізь юрбу.

— Драстуйте, панно Таню! — несподівано почувся над її ухом голос Гломбінського.

— Ах, се ви? Ви теж на похорони прийшли?

— Ні, я з ним не був знайомий. Я до Хоми...

— Ви шукаєте Хому? Він там...

— В мене з ним є справа... Його ніде не можна спіймати. Що? Як сова ховає себе... Погода сьогодні набридлива... Пхе!...

— Ви хочете мені щось сказати? — нетерпляче запитала Таня, почувавши себе ніяково поруч з сим франтом. — Як що справа, кажіть швидко, а розмовляти не добра... Ми заважаємо...

Гломбінський трохи збентеживсь і похапливо вимовив:

— Так, я маю невеличку справу..., Себ-то справа стара. Що? Я хочу просити панну Таню позувати мені... трошки... Я маю написати одну важку працю, то панна Таня стала б мені в поміч. Що? Се недовго...

— Я не маю часу, Гломбінський...

— Але се недовго! Я вас благаю... Ну, всього один раз... Що?

— Я не знаю... І тут незручно говорити про се... Ну, добре, зайдіть до мене завтра, ми поговоримо... До побачення...

— Дуже спасибі вам! До побачення!

Гломбінський з пошаною скинув капелюх і відійшов від неї.

Таня не дивлячись в його бік, бачила, як він продерся до тої огорожі, біля якої стояв Хома. Вона ледве повернулася в тім напрямку і непомітно стала дивитися на Хому. Втолене, сіре, змучене лице. Сидить там в своїй труні і ховає себе кожний день поволі. На підлозі стружки і холод самотності, завзятої, ображеної, закостенілої.

Ось він всміхнувся, дивиться в її бік, виймає той самий бумажник, з якого виймав того вечора гроші Аркадіви. Дає щось Гломбінському. Теж гроші і теж може за якийсь малюнок?

— Товариші! — раптом почувся знайомий, низький баритон.

Таня живо повернулася. Підносячись непокритою головою над усіма, стояв Олександр. Мокре волосся падало на чоло йому, а очі сумно-ласкаво всміхалися.

Розмови затихли, голови повернулася до нього, як соняшники до сонця.

— Товариші! Ось і ще одного з нас ми засипали землею...

Олександр на хвильку замовк. Настала цілковита тиша. Таня зпочатку боялася, що він візьме такий тон, який звичайно буває в надгробних промовах, — зайвочистий, плаксивий і тому нещирий. Але Олександр заспокоїв її. Про Остапа він говорив наче про свого молодшого брата, який вмер дуже давно, а слухачі його — наче рідня, яка досі нічого про сього юнака не знала. Так, з Остапом втрачено може велику силу. Справді, в нього було багато свіжости, простодумности.

Образливо й шкода так проважати товаришів з життя. Не в чеснім бою, а дець в чужій богадільні вони вмирають. Вмирають від ран, одержаних в давніх битвах. Слава Богови, хоч на кладовищі можна сказати сі слова, не боячись зустріти у відповідь насмішувато-погордливу усмішку. Колись ті, що всміхалися так, загоралися від слів, тепер вони їх бояться і сміються над ними. Але у багатьох, що всміхалися, облича стають серйозніші. Втолені, виснажені облича починають оживати. Ось на сім кладовищі усмішок вже нема. А хіба се не вища ознака пошани до вмерлого товариша? Так, в наші часи як що не регочуть і не танцюють на кістках тих, що загинули, — і то вже спасибі. А як нема усмішок, як що почувасться, що відійшов товариш, як що в в очах тінь суму й задуми, значить буде і гнів і боротьба.

Олександр вклонився і заховався в юрбі.

На обличах видно було ніякове зворушення і змішання від того, що його видно буде иншим. Всі неголосно, але оживлено заговорили і поволі почали розходитися. Не було вже похмурої серйозности і суворої стриманости, від чого повставав якийсь офіційльний траур; вираз очей змякчався, став обшительний, несподівано почали розмовляти вільніше, не шулячись і косячюнь, а ніби почували

своє право з кожним заговорити, всміхнутися і одержати у відповідь таку ж усмішку і привітність.

Таня йшла одна. Їй не хотілося підходити до Фені, з якою йшли тепер тепер Шурка і Гломбінський. Вона з охотою пішла б з Олександром. Але Олександр йшов далеко позаду в гурті кількох робітників з гуртка і двох дівчат, які віддано заглядали йому в лице.

— Здрастуйте! — хтось стиха сказав збоку.

Таня повернулася. На неї із спідлоба дивилися темно-сірі, углублені очі Хоми.

Таня густо почервоніла і похалцем подала йому руку.

— Можна з вами йти?

— Будь ласка... — уривчато і від схвилювання гостро сказала вона.

Хома зупинився.

— Можє, вам неприємно? Ви скажіть просто.

Таня мовчки і серйозно обвела його очима, наче говорячи: «Нащо говорити зайве?»

— Як би мені було неприємно, я б сказала... — хрипло вимовила вона, розкриваючи парасоль. Дощу між иншим, вже не було і всі, навпаки, парасолі закривали. Але ні Таня, ні Хома сього не помітили.

Попереду йшли невеличким групами росіяне, займаючи цілу алею кладовища. Французи з цікавістю проводили очима сих недбало і бідно одитих людей.

Дерева часом шумливо зітхали і струхували з себе краплі, які падали як широкій, рідкий туш. Над ними до неясних зарисів Парижа втомлено сунулися хмари. Здавалося, вони прийшли разом з росіянами і тепер поперталися з ними, несучи в собі важкий сум.

— Ви бачили Остапа останніми часами? — дивлячись собі під ноги, запитала Таня.

— Еге бачив... Несподівана смерть...

— Так...

І знов замовкли. Гломбінський зиркнувся і побачивши їх, довго дивився назад.

День хилився до вечора. Гробниці і хрести затиглися павутиною присмерків. Білі, непорушні, вони викликали холодну тугу в душі. І хотілося швидче залишити їх позаду.

— Вам подобалася промова Олександра? — знов щоб не мовчати, запитала Таня.

Хома прогав з відповіддю.

— Т-так... більше подобалася, аніж ні.

«Який придушений, уривчатий голос. Він хвилюється?»

І Таня при сім відчула, що її обхоплює незрозуміле хвилювання. Вона більш нічого не сказала, — хотілось запитати, що не подобалося, і не запитала.

Нарешті, алея скінчилася. Біля брами кладовища стояли візники. На вулиці вже засвітлювано ліхтарні, які відкидали від себе на мокрий брук блідо-жовті, довгасті плями.

— Поїдемо? — несміло запропонував Хома, киваючи на автомобіль.

Тані не хотілося з ним їхати, але ся несміливість і щось ще зовсім нове в ній, зворушили її.

— Як хочете...

Хома кивнув шоферові, сказав адресу і відчинив дверці екіпажу.

Таня чомусь з внутрішнім тремтінням і соромливістю увійшла і сіла, щільно притулившись до стіни.

Автомобіль зашипів, затремтів мов від сильного раптового холоду і метнув наперед. Промаячили знайомі постаті, які поволі пленталися. А ось і Феня з Шуркою та

Гломбінським. Шурка зігнутий, понурий. Щось безпаді-
не, гірке у цілій постаті.

Тані знов чомусь стало соромно її болоче. Була хви-
ля — вона хотіла зупинити автомобіль, вийти і піти з Шур-
кою. Але автомобіль ніби вгадуючи її пастрій, з горячко-
вим поспіхом ніс її вперед.

Хома не ворухився в кутку. Ось вже не маячать по-
статі росіяни. Вони там, позаду, а ще далі могили, хрести
і Остап в блакитній труні. Три дні тому він читав вірші
і радісно-соромливо похитував шапкою кучерів.

Хома мовчав. При хитаннях і поривчатих рухах авто-
мобіля він кивав головою, наче потвержуючи і сердито від-
повідав комусь і знов дивився у вікно.

— Як ідуть у вас заняття? — раптом запитав він, від-
вертаючись від вікна, але не дивлячись на Таню. В голосі
його Таня почувала насмішку.

— Вас се не цікавить... — більш сухо, аніж хотіла,
сказала вона.

Хома не заперечив ні слова. Тані від своєї різкості
стало ніяково.

— Важко робітникам вчитися, — втомляються на
роботі...

Хома мовчав.

«Він мене карає», подумала Таня і чомусь замерло
серце.

— А крім того, нема людей, які б зацікавилися. Нас
усього четверо, — я, Олександр, Шурка і Соломов,

— Шпікоман?

— Еге... Чудний такий... Він зпочатку, не хотів гово-
рити зо мною, думав, що я провокаторка... Але він дуже
освічений... А взагалі все, розуміється не те, що в Росії...

Таня замовкла. Цифри таксометра затремтіли і пересу-
нулися, замінившись новими. Передмістя скінчилося і
їхали вулицями, які нічим не відрізнялися від вулиць

Латиського кварталу — такі самі кавярні, бруки, такі са-
мі люди в котелках з парасолями, такі самі магазини, трам-
ваї, електричність. А їхати ще не менше трьох — чоти-
рьох верст.

— Який великий Париж... — сказала Таня.

— Еге... — глухо відповів Хома.

Чомусь серце билосся все дужче і дужче і хотілося
вистрибнути з автомобіля.

— Що Аркадій поробляє? — несподівано запитав
Хома.

— Аркадій вже не живе з нами. З того вечора він
зник.

— Ви, розуміється, дуже тоді обурені були проти
мене?

І знов Тані чулося насмішку.

— Ні, навпаки... Ваш вчинок... ваше поводження по-
добалося мені... Взагалі мені здається, Хома, ви прибіль-
шуєте... мов відношення до вас...

— В чім же я прибільшував?

Таня докладно не могла сказати, але їй здавалося, що
вони дуже часто і подовгу говорили між себе і що завжди
він думав про неї несправедливо.

— В чім же я прибільшував? — повторив він.

— Не знаю... Але взагалі після тої розмови, я певна,
ви погано про мене думаете.

— Се — невірно... — глухо сказав він.

У Тані застукотіло серце. «Від чого? Боже, як се по-
дурному! Що ж такого сказав він?»

— Ні, вірно... Ви зустрічаєте мене завжди такими
очами, що мені стає ніяково.

«Ах, які дурниці! Що я говорю? На віщо се?» в той
же час холодючи, думала Таня.

Хома мовчав.

— Памятаєте, як ми були один раз у Остапа? Вам так неприємно було лишатися зо мною, що ви поспішили втікти...

І Таня навіть насмішкувато усміхнулася в темноті. А десь в середині хтось инший, справжній, обурено, здивовано протестував, закривав від сорому лице руками і... був безпорадний.

— А ви знаєте, чом я побіг і... дивлюся «такими очами?» — раптом різко і грубо сказав Хома, повертаючись до неї.

Таня похолола і мовчки дивилася в схилене до неї лице Хоми.

— Знаєте? Хотите знати?

Таня безпомічно, перелякано мов зачарована не одривала від нього своїх очей.

— І взагалі, ви розумієте, помічаєте, що я вже вийшов з «барлога», як ви сказали колись? Бачите, як я ось хвилююся, і голос мені тремтить, як у гімназіста?... І от дивлюся на ваші перелякані очі і в моїй барлозі... стільки ніжності, що як би хтось, хоч би я сам, зробив вам лихо, то я міг би забити його... От, значить, перелякано так не дивіться. Тепер ви розумієте, чому я втікав і дивився «такими очами»?...

Таня боялась сказати слово, боялась поворхнутися, але серце билось з солодким болем і хотілось, щоб він не переставав говорити, щоб схилив все ближче та ближче змінене обличчя, скривлене стражданням і ніжною насмішкою.

Таня раптом закрила руками лице. Автомобіль мов сердитий звір, ричав на проложих на його шляху і покитуючись нісся між ліній ліхтарів.

— Таню!... Що з вами? — здавлено вимовив Хома.

Таня не ворушилась, не приймала рук від обличчя.

— Таню!...

Він обережно з грубою ніжною спробував одірвати одгу руку. Рука тепла, тремтяча, покірливо відділилася від обличчя і лишилась в його руці.

В грудях Тані був солодкий холод, хаос, туман і гостре пекуче почуття його руки навколо своєї.

Обоє мовчали. Хома взяв другу руку і одвів її від обличчя. На нього в темноті глянули великі, так само перелякані, але покірливі, благаючі очі, які віддавалися.

А усмішка була винувата, безвольна, мало не мученича.

Автомобіль звертаючи мабуть в другу вулицю, сильно нахилив Таню до Хоми. І не дивуючись, не міркуючи ні про що він обняв її притиснув до себе.

Раптом хтось постукав у вікно. Вони розірвались і одскочили одне від одного.

Автомобіль давно стояв біля під'їзду Таніного дому. У вікно заглядало лице шофера у кепі.

— О, Господи!! — раптом з жахом і соромом сказала Таня.

— Почекайте! — сильно схопив її за руку Хома і відчинивши дверці, крикнув шоферови нову адресу.

— Хома! Я не хочу... Пустіть мене!... — одштовхуючи його від дверей крикнула Таня.

Але Хома мовчки зачинив дверці і сказав:

— Я дав йому адресу, мітіца. Ми поїдемо туди. Хіба ви не збиралися?

Таня мовчки опустила ся й сіла, притулившись до стіни і підгорнувши спідниці, щоб вони не торкалися його.

Автомобіль знов затремтів всім дерев'яним тілом своїм, заричав і м'яко полетів далі.

Хома одсунувся в инший куток і мовчав.

— Що се було, Таню? — пароніт амитав він.

Таня мовчала. Так, що се було? Нічого подібного ніколи з нею не було. Ось воно що її вара щемить і горить

по цілому тілі. Ось ще й зараз крізь сором і переляк продирається, це «щось», що крутить голову, туманить, виповнює серце невимовно болючою ніжністю до цього худого обличчя. Що ж воно?

— Не знаю... — тихо відповіла вона.

— Цікавість?

Таня вся затремтіла з обурення й гніву.

— Хома!... Як ви смієте? При чім тут цікавість?

Пху!

— Вибачайте...

Таня мовчала. Хома не ворушився.

— Що у вас з Аннет? — раптом різко вихопилось у неї. — Роман? Так?

— Вона колись була моєю коханкою... — рівно й глухо сказав Хома.

— А тепер?

— Ніщо...

Хома почекав ще кілька секунд і присунувся до Тані.

— Хома, не треба.

Але Таня сама почувала, що се в неї виїшло безсило, непевно, покірливо. Знов серце летіло кудись в безодню і вся кров палко тягнулась до шорсткої, великої руки, що стискала її пальці.

— Се коханіє?... Так? — прошептав Хома над самим її ухом.

І Таня сама не знаючи, що каже, тихо, покірливо відповіла:

— Так...

Хома більш нічого не говорив. Він навіть одсулувся і не випускаючи руки її, мовчки сидів, наче думав над тим, що трапилося.

Коли автомобіль зупинився, Таня вже не накрила

обличчя руками соромливо й перелякано, тихо увільнила руку, і наче в забуті вийшла з автомобіля.

Дві великі круглі ліхтарні горіли біля широкого під'їзду, в якому з обох боків вулиці вливалися потоки людей. І ліхтарі і під'їзд і люди видалися Тані надзвичайними, ніби розкривали перед нею те, що раніше ховали. В залі, де мав відбутися мітинг, вона вже бувала не раз, але коли вона увійшла туди, безперервно відчуваючи за собою Хому, стіни, вікна, висока естрада, рухлива гапша людських тіл видалися їй теж зміпеними. Якась то прозорість, якась гармонічна єдність була у людей з стінами, вікнами і нею самою. Їй здавалося дивним, як зрозумілі їй обличчя, вирази їх... Здавалося, вона сама переживала все те, що було в кожного. А вони — те, що в неї.

Ось милий товсток, в якою ковнір пальта на половину піднятий, турботливо й старанно прокладає шлях жінці в барашковім жакеті. Йому хочеться бути ближче до естради. Розуміється, там чутнійше, позаду, завжди чути тільки уривки.

Жінка його, пані в барашковім жакеті (се напевне жінка його) тривожно й сердито весь час оглядається назад. Їй мабуть обірвали оборку. Се неприємно, оборка дереться навколо цілої спідниці і плутається в ногах...

— Пху, гаряче стає! — чути голос ваду.

«Так, гаряче дуже гаряче! Народу, ж скільки.»

— Ну, нічого... Чого там гаряче... Принаймні нагріємося... Дома ж не жалієшся...

Се вже иньший голос. Але і з ним Таня згожується. Розуміється, дурниці. Хіба, справді, неприємно стояти ось так і хитатися укупі з усею гарницею, рухливою хвилею людських, милих тіл. У, як патискають ваду... Се й о г о рука торкнулася пальців.

— Душно, Таню?

Таня повертається. О, яке миле, надзвичайне, соромливе лице!

— Ні, не душно... Гарно... — шепоче вона і поволі одвертається.

Юрба росте, каша людських голів густішає. Гудіння тремтить в повітрі, як великій фабриці, де безперервно, ненастанно рухаються колеса, ремні, залізні і люди. Душно. Виразно чувається, як не повітря, а якась тепла гуща вливається в легені й душить їх.

Але Тані гарно; з розпаленого обличчя сповзають краплі поту, і смішно, що рук не можна витягти, щоб витерти піт, бо плечі руки мало не вдавлені в тіло сусідами.

— Ну, і народу сьогодні! — зітхає хтось, збоку. І який добродушний славний голос.

— Жорес буде сьогодні, — поясняє тенор з иншого боку.

— Еге, братця, народу сьогодні навалило... Ворушитися став народ... Бач, сволочі, так і пруть!... Нічого, умістимся, валяйте, братця!

Тані дуже хочеться оглянутися і подивитися на того, хто говорить, але майже неможливо.

— Тісно, Таню?

— О, ні... Гарно...

Але раптом гудіння стихає. І зараз по сім хвиля ззаду штовхає Таню вперед.

— Тихше, товариші! Це можна ж так...

— Тс... Тш! Тш!

На естраді кілька чоловіків. Вони щось говорять. В залі крик. Високий вклоняється. «Се — голова» — догадується Таня. І голова її дуже подобається, — розумне, енергічне обличчя.

Шикання стихає. Голова щось говорить, увесь час тонко і гумористично всміхаючись.

— Брраво!... Брраво! — раптом залунали спереду, оплески.

— Що він сказав? Що він сказав? — тривожно, в досадою залитують позаду.

Але Таня і сама здогадується, що він сказав.

— Пропонує післати телеграму з привитанням російському урядові з приводу численности мітинга, — каже хтось спереду.

Навколо Тані теж лунають захоплені вписки, сміх та крики. І вона з усіма кричить:

— Брраво! Брраво, голова!

Душать ще дужче, але так і повинно бути. Після голови говорить... милий товстюк, який так клопотливо прочищав жінці дорогу. О, любий! Шкода, що не зовсім добре чути. І хто він такий?

— Хто се говорить, товаришу? — залитує Таня червону спіднілу шия, що знаходиться перед самими її очима.

Шия робить зусилля повернутися, але збоку хтось відповідає:

Нікітський. Нікітський, есер...

Се добре, що першим говорить есер, вони дали ініціативу цього мітинга. Що він говорить? Товстюк балака дуже тихо і стоїть далеко. Долітають тільки уривки фраз і окремі слова. Але Таня знає все, що він говорить.

Далеко се. От в сю хвилю в о н и там сидять, в камерах... Мерехтять лампочки на довгих столах. В папівтмі на нарах лежать в о н и, знесилені і сповнені тупою безнадійністю. Брязкотять кайдани. Неясно на вікнах зарисовуються іржаві ґрати, за які трималися тисячі каторжних рук. От вона, Таня, піде до дому, залюга ходитиме вулицями, поїде в Росію, з Росії знов, може, на кородні; у знайомих пародяться діти, почнуть ходити в школу, — а ті все будуть в тих самих позах, на тих самих нарах; за ти-

ми самими ґратами лежати і дивитися в напівтемну стелю...

— Товариші! — піднімає голос товстюк і грізно махає короткою рукою. — Не забувайте товаришів на каторгах!

Він вклоняється і сходить з естради. Його провожає гомін оплесків і крики.

— Не забудемо, товаришу! — раптом позад Тані вигукує той самий добродушний голос. Оплески вже затихли і голос різко і виразно прорізав повітря від краю до краю залі.

— Браво!! загреміли знов оплески у відповідь на голос.

Таня вмить обернулася до Хоми. Очі йому блищали тим же, чим насичена була ціла зала.

— «Барлоги» нема? — раптом запитала вона з радісною піяковістю.

Хома почервонів. І се теж було незвичайно і радісно.

— Загтра ж і з усеї квартири її треба прогнати. Так?

— Так...

— Тільки варстат, а решту геть... Так?

— Так...

Вона теж почервоніла і відвернулася.

На естраді вже стояв новий оратор, анархіст Шемякин сухий, жиливий, похмурий і грізний. Голос його, різкий, важкий мов полосу вализа, розлягався у всіх кутках залі.

«Він сам, мабуть, був на каторзі», подумала Таня. І, справді він почав з упереження, що розповідатиме на підставі власного досвіду.

Слухаючи Шемякина, Таня вже нічого сама не уявляла. Вона тільки йшла за його словами, мов слідами, все нижче та нижче в самі таємні, підземні закутки страждань.

Дихати було важко, піт виступав на обличчях буйною теплою росою і котився по грудях, але в залі була тиша, як у храмі підчас виходу з св. Дарами.

Коли жиливий скінчив і схиливши голову зійшов з естради, за ним не чути було оплесків. Десь в кутку почали плескати, але по цілій залі пройшло тихе шикання. Оплески увірвались.

І серед мовчання палко-дихаючої юрби вийшов новий оратор. Се був Олександр. Таня притаїла дихання. Він почав тихо і змішано, ніби соромлячись порушити сю тишу. І його спочатку слухали не уважно.

Але поволі увага зявилася. Він говорив задушевно, просто і красиво. Іноді обережено вставляв влучне, гостре слово, і воно розбігалось хвилику усмішки по живому простору, піднесених облич. Наче вітер, ласкавий, свіжий, розігнаний темну хмару, любовно розглажував зморшки широкого озера.

Оплески вибухами вихоплювалися з юрби до естради і перепліталися з вигуками.

Таня не витримала, увільнила руки і ляскала над червоною спітнілою шиєю сусіди. Раз обернулася до Хоми: він всміхався тою самою усмішкою, що й Олександр на естраді, але від погляду Тані збентеживсь. Таня швидче відвернулася і ще в більшою радістю заляскала.

Але піднімаючись на вишпінки і силкуючись не зачепити руками шиї сусіда, вона глянула лгось у бік і раптом скамяніла: просто на неї дивилися дві пари очей, одні серйозні, понуро-жалібні, другі усміхнені, гарні — Шурка і Гломбінський.

Таня зпустила руки. Начо в та кутка хтось сильно приголомшив її ломакою. Як вона могла забути те?! Так дивоглядно легко, так безсердечно, — немов його ніколи не існувало на світі, немов не було ні того жаху, ні її присягання урятувати його, віддати себе йому... О, Господи,

що ж се таке?! Ні разу не згадати навіть... А сей стоїть позаду і нічого не знає...

Таня вмить обернулася до Хоми і сказала:

— Поможіть мені вийти... Я хочу піти...

Хома злякався її обличчя: бліде, змінене, в вигнутних униз устах незрозуміле страждання.

— Вам зле? Недобре?

— Ні... Але я не можу тут бути... Поможіть вийти...

Хома став прочищати їй дорогу. На їх шикали, лялися, не пускали, але Таня нічого не помічала.

— Спасибі... — простягла вона Хомі руку на вулиці. — До побачення...

Хома з тривожним і похмурим нерозумінням стиснув її холодні, байдужі пальці.

— Чому до побачення? Що з вами, Таня? Що трапилося?...

— Нічого... не можу сказати... Зараз не можу... Я сама нічого не розумію. Потім... Ідіть назад, я хочу сама піти... До побачення...

Вона хитнула головою і хутко пішла від нього.

XIV.

Шурка з'явивсь тільки о шостій ранку. Таня не лягала і чекала його. Прийшли Феня і Адольф з мітіша. Адольф наспівував марсельзу, розповідав щось Фені, яка оживлено і підвищено сміялася; підходили до дверей Таніної кімнати і стукали, — Таня не обзивалась.

— Спить соціалдемократка! — пизьким рокозучим басом говорив Адольф і, стукаючи в двері, фальшиво, але голосно співав:

«Вставай, подымайся, рабочий народ...»

Таня не порушилася і тільки переводила з умивальника на дворі задумливий погляд.

Все затихло. Феня хропла і бурмотіла щось у вісні, рідше і рідше цокали копита коней на вулиці.

Таня шпіді вставала і ходила по кімнаті, поволі, розмірено, твердо. Прислухалася і знов сідала в куток диванчика, схиляла голову на руку і з терпеливою сумрачною впертістю дивилася в одну точку.

Коли вікно зовсім посвітлішало, в сінях почувся брязкіт ключа якого всовувано в отвір замка.

Таня встала і навшпиньки вийшла з прихожу. Шурка щось бурмотів і хихикав в темноті, мацаючи руками стіну. Тані він не бачив.

— Сі двері розуміється перейшли в иньший бік... Але бажая... Хі-хі-хі... я все таки, дозвольте вам сказати, бажая їх знайти... Дуже просто... Бажая знайти, от і все...

Таня похолола: він п'яний! Сього ще ніколи не було. Шурка знайшов двері і ввалився до себе.

Таня хутко увійшла за ним. В кімнаті було вже майже зовсім ясно. Шурка стояв біля ліжка і похитуючись, задумано дивився на подушку.

— І дуже просто... Все мусить мати кінець! — раптом вимовив він і похитнувшись рішуче повернувся до дверей. Але, побачивши Таню, одхитнувся назад і поволі, п'яним рухом провів рукою по обличчю.

— Се ти? — похмуро запитав він.

— Так, се я, Шурік... — сказала Таня сикуючись удавати спокійну.

Шурка раптом засміявся.

— Хе! «Шурік»... Дійсно!... Шурка, може? Га? І се буває... Трапляється, що й блоха падається... «Шурік»... Хе! Ну ось він, цей самий Шурік... А Хомик де? Нема Хомика?... Так-с, ласкава пані, ми все розуміємо. Се все по дурному, розуміється, але я п'яний. Я п'яний і більше нічого. В сім я признаюся... Моно, Таня, напоїла Аннет... Вона хотіла, щоб...

Шурка зупинився ніби опам'ятавшись. Таня мовчки, не одводячи очей, дивилася на його бліде з синім кінчиком носа обличчя, з мутними, безглуздими очима, — жалке, але чуже, незнайоме їй обличчя.

— Лягай спати, Шурка... — підійшла вона ближче. Шурка щось напружено думав, поглядаючи на Таню.

— Почекай..., — одсунув він її. — Я ось що... Ти, Таня, не дивись, що я п'яний... Се треба... І нарешті... І взагалі треба кінець... Ти не думай, що злість яка в мене... Болюче було, се так, з сими не хочу сперечатися... Але нехай, так і слід... Але злості нема. Анкет дурниці каже... Се невірно... Але... кінець... Я — більше, Таня, не соціал-демократ, я сатаніст. Так... Се смішно, я розумію, але вірно... І заявлю!... Чого ж? Так, чесно й просто заявлю... Заявлю... Ось нехай Гриневич читає свій реферат, я йому і поясню при всіх. Релігія? Він знає, що таке релігія? Сатана сильніший, ти не думай... Чому страждання більші? Га? А, ось то то й воно... Релігія... Розуміють вони релігію...

Він хитнувся, опіткнувся на ліжку і безсило сів, звівши голову. І з схованим лицем став знов дорогим, до болю жалким, ображеним, самотнім Шуркою.

Таня підійшла, ніжно обняла його і почала роздягати. Він трохи упирався, але руки не слухались його і падали мов паралізовані. Від нього несло алькоголем і якимись пахощами, терпкими і неприємно-солодкуватими, але Таня не зморщилась.

— Лягай, любий, спи. Завтра... себ то коли виспиєся, будемо говорити. Спи!

Вона вклала його і накрила пальтом.

Шурка безглуздо збентежено хихикав, але вже не опирався. І як тільки поклав голову на подушку, зарив же залющив очі і заснув, косо всміхаючись. Таня суворо і довго дивилася на нього, зітхнула й тихо вийшла.

Але поговорити з Шуркою їй не довелося до самого вечора.

Прийшовши до себе, вона прилягла на канапу, щоб подумати, і несподівало міцно заснула. Прокинулася вона від чийхсь товчків. Над нею стояла Феня.

— Що? Що трапилось? — перелякано підвелася Таня. — Шурка? еге?

Але помітивши здивовання Фені, нахмурилась і спокійніше запитала:

— В чім річ, Феня?

— Річ у тім, що вже перша година. Се поперше. А по друге, обідатимете чи ні?...

— Ах Феня!... Ну, гаразд... Буду, розуміється... Феня образилась.

— Вибачте, що розбудила, але се цілком зрозуміло: Вчора стукали — ви не обізвалися; сьогодні дванадцята година, — ви не з'являєтесь... А там ще сей огидливий Гломбінський півгодини вже сидить, чекає вас...

— Вибачте, Феня, я ж нічого... А що Гломбінському треба?

— А я звідки знаю? Панну Таню йому треба!..

Таня пригадала вчорашню обіцянку поговорити з ним що до позування.

— Фу, ідіот... Ну, нехай ідо сюди... Гломбінський! — гукнула вона і додала: — Вибачте, Фенічка, я не хотіла вас образити...

— Та я нічого... — трохи холодно відповіла Феня і вийшла з кімнати.

В дверях з'явився Гломбінський.

«Чого він ухмилляється?» — подумала Таня, дивлячись на поляка, що розв'язав підходяв.

— Моє повалкання панні Тані.

Таня сухо кивнула головою.

— Сідайте. Ви про вчорашню вашу пропозицію? Позувати вам я не можу.

Гломбінський не здивувався. Він тільки потакуючо вклонився і всміхнувся, наче знав сю відповідь заздалегідь.

— А чому так? — з лукавою але лихою усмішкою зазирнув він їй в лице.

Таня почервоніла. «Який тон?!»

— Тому що не хочу... Ви більше нічого не маєте мені сказати? — підвелась вона.

Але Гломбінський не рушився. Нахабно й злісно всміхаючись їй в лице, він недбало закрив ногу за ногу і роздільно вимовив:

— Ні, маю...

Таня чкакала. Тут щось не так просто: сей незрозуміло-нахабний тон, усмішка, злісна впевненість чогось. Що сталося?

— Се, розуміється, Хома не бажає, щоб ви мені позували? — поволі запитав Гломбінський.

Таня не змінилася в лиці, але в грудях завмерло. Вона холодно й спокійно сказала:

— Се вас не обходить... Кажіть, в чім річ, або просто дайте мені спокій. Я не маю часу...

Гломбінський злов потакуючо кивнув головою і мстиво посміхнувся.

— О, панна Таня в сій хвилі матиме спокій... Се педиво...

І він наче простягаючи насолоду ефектом своїх слів, похляскав себе канцелюхом по коліні. Очі його з нахабною усмішкою розглядали Таню.

— Гломбінський! — виразно, але тихо сказала Таня, збліднувши і знесуючи брови. — Ви багато собі дозволяєте!

Гломбінський удав, що здивувався і злякався:

— Но-о! А що ж я собі дозволяю? Я тільки хочу щось цікаве розповісти. Що?

— Кажіть або забирайтесь!

— Но! Я і скажу і заберуся... Ха!... Ну, гаразд. А чи панна Таня знає, як ми заклалися з Хоמוю? Що? Ні? Се дуже цікаве парі. Пан Хома каже, що се не парі. Ну, я згодний, нехай се не буде парі. Один раз пан Хома сказав мені: «Я хочу, щоб Таня була вашою натурщицею»...

Він зупинився, любуючись широко розкритими очима Тані...

— ... Так ви спочатку зробите її натурщицею, а потім... а потім щоб вона була содержаночкою у вас... І за се він мені платив п'ятьсот франків.

Таня перелякано дивлялася в Гломбінського.

— Слухайте, ви здорові?

Гломбінський весело засміявся.

— Я?! О, так, я зовсім здоровий... Ха-ха-ха!... Се мені дуже подобається... А вчора ви, здається, бачили, як пан Хома давав мені гроші на кладовищі. Що? Се, щоб я вам платив за позування... Що?

Так, вона бачила: великий жовтий бумажник.

— Мені?? За позування?! Хома?... Содержанкою? Мене?

Таня навіть ткнула себе пальцем в груди, з диким здивованням дивлячись на Гломбінського.

— Так єсть, вас... — холоднокровно і злорадно кивнув він головою.

— Мене?! Хома?! Вам?... — все більш вражаючись, з переляком повторяла вона. — Він вам давав п'ятьсот франків, щоб... содержанкою... Учора?... Та який Хома? Про кого ви говорите?!

— Про Хома, ну, про того Хома, а яким панна Таня вчора була на мітингу!

Таня взялась за голову.

— Я нічого не розумію... Що се? Ви брешете, так?!
— раптом зірвала вона руки і люта ступила до нього, —
Кажіть негіднику! Брешете? Так?

Гломбінський, не хапаючись з самоповагою підвівся.

— Но, панно Таню, не треба лаятися... Як що ви не вірите, — запитайте Хому. Що? Се зовсім просто.

Таня вся затихла. «Так, він не бреше. Але який же се жах?!»

— Нащо се йому? — тихо запитала вона.

Гломбінський закрутив ус, поглянув вгору і жартовливо сказав:

— Ха!... Се дуже цікаве питання... Пан Хома, розуміється, має смак... Але не має успіху... А як би панна Таня згодилася бути зо мною приятелькою, то потім і з ним... Що?

Таня поволі підійшла до столу і опустила на стілець.

— Добре... Забирайтесь геть... — неголосно і мертво вимовила вона, заплющуючи очі.

Гломбінський не спшив. Надів капелюх, витяг жовті англійські рукавиці і став натягати на пальці, з злісним вдоволенням поглядаючи на Таню.

— Ви підете?

— Но! Мушу ж я...

Таня раптом взяла з столу ножиці, підвелася і зробила крок до нього. Гломбінський глянув на її мертвено-біде лице, в очі, що палали страшним огнем і перелякано посунувся до порогу.

— Геть! — важко витягнувши вільну руку до дверей, кришло і наче безстрастно вимовила Таня.

Почувалося, що, як він загає ще хвилику, як скаже одне зайве слово, вона, мов дика кицька, скокне на нього, встромить йому пожиці в лице і з скрегітом зубів шматкуватиме його.

І Гломбінський розуміючи се, не гаючись ні хвилики ащувився, наче чекаючи сього наскоку, і хутко вистрибнув за двері.

А Таня так само поволі, безстрастно поклати ножиці на стіл, одяглась і вийшла з дому. Феня мабуть з скромности, не бажаючи бути мимовольним свідком їх розмови, пішла в кухню.

Йшла Таня не поспішаючи, наче спокійно та рівно. Тільки мертва блідність не зникала з лица і очі світилися якимсь тмямим матовим світлом.

В квартирі Хоми хтось стукав, ніби забиваючи цвяхи в стіну.

Таня твердо й голосно постукала.

— Entrez! — почувся голос Хоми.

Крізь двері з кухні в кімнату видко було Хому, що стояв на табуреті з закачаними рукавами і молотком в руці. На вікні висіла гардіна, прибита одним кінцем.

Побачивши Таню, Хома похалцем скочив з табурета і хутко підійшов до неї. Але, глянувши на її очі, зупинився.

— Таня! Що з вами?! — стурбовано й голосно гукнув він.

Але Таня спокійно та рівно сказала:

— Заспокойтесь і не кричіть, я не хора...

І мимохіть, майже машинально обвела кімнату очима: якийся хаос, — стільці, ще обмотані соломкою: спинка кресла або дивана; ящики з виломаними покривками, ніжки стола, на який, як переможці після довгої боротьби, навалювались спинки ліжка. В кутку стояло довгасте чепурне дзеркало.

Повернувшись до зблідлого Хоми, що впився в неї тривожним поглядом, Таня з жахливим шорохом тихо запитала:

— Се правда, що ви пропонували Гломбінському п'ятьсот франків за те, щоб він зробив мене своєю содержанкою?? Правда??

Але почувалося що їй не треба його відповіді, що вона задалегідь знає її.

Хома зробив різкий рух і стримав себе.

— Се вам сказав Гломбінський? — тихо вимовив він.

Правда, чи ні? — повторила Таня.

— Правда... Але треба ж...

Ні з виразу закамянілого обличчя, ні з тону голосу не можна було помітити, щоб відповідь його справила на неї хоч яке-небудь вражіння.

Не давши йому скінчити, вона знов запитала:

— Нащо ви се робили.

— От я це і хочу вам сказати, — різко сказав Хома.

— Я винаймав його для того, щоб перевірити вас... Ви знаєте, чому я се робив... Я знав, що Гломбінський, розлютившись, розповість вам все. І сьогодні хотів сам розповісти. Вчора, як ви так пішли, в мене промайнула ся думка, що Гломбінський сказав вже вам...

— Так... — напівзаплющила очі Таня. — Ви так поясняєте, а Гломбінський каже, що ви після нього хотіли взяти мене на удержання.

Хома мовчав. Нарешті стримано й сумно запитав:

— Ви сьому більше вірите?

— Нічому я не вірю. Нащо ж ви вчора... вчора... давали йому гроші? Значить, ви ще вчора вірили, що з мене можна зробити содержанку?

Хома, не відповідаючи, тудо й поволі тер собі чоло.

— На що, Хома?

— Ви й сьому Таня не повірите...

— Кажіть.

— Дав, бо не вірив. Давав і раніше, бо не вірив... Його хотів принизити тими грошми... Тільки тому...

Хома бачив, що слова його не впливають зовсім. Скамятіле холодне лице і сей жахливий, мертвий, тманий погляд!

— Ви не вірите?

— Все може бути... — рівно відповіла Таня.

Хома раптом спалахнув і скажено шпурнув молотком у куток. Дзеркало з тріском відкинуло від себе блискучі шматки скла і відкрилося променястими тріщинами.

Таня сильно здригнулася, але й се прийняла як належне. Хома одійшов на бік, вернувся й запитав:

— Не вірите?

— Ні.

— Чудово. Так і мусить бути. Ідіть!

Таня машинально повернулася і вийшла з кімнати.

І так же машинально прийшла до Мері. Коли та глянула їй в лице і перелякано скрикнула, Таня трохи отямилася.

В кімнаті був Олександр. Останній час він проводив майже весь час у Мері: працював, читав. Тепер він встав з-за столу, на якому лежали записані аркуші якоїсь роботи.

Таня опустилася на диван і закривши очі глухо сказала:

— Олександр, вийдіть звідси...

Олександр зараз же хутко вийшов в другу кімнату.

Таня впала головою на подушку дивана і гірко пристрадно заридала.

Мері закусила губи, але не підійшла до Тані, не говорила ні слова, ніби чекаючи, поки мине перший вибух горя.

Але ридання не затихали, навпаки, — ставали сильніші, мов дощ з темної хмарі, що довго падималася й

висіла над землею. Вибух за вибухом. Плечі, голова, ціле тіло тремтіло й здригалося.

Мері ж все стояла, притихла, чекаючи. Потім підійшла до Тані, обережно сіла біля неї, обняла за плечі. Таня стала затихати.

— Ну, що трапилося, дитинко? — неголосно й схвильовано запитала Мері.

— Дайте хустку... — прошептала Таня.

Мері встала, знайшла хустку і дала їй. Таня раптом підвелася й сіла, обтираючи лице. Ніс і губи опухли, очі були червоні, ще повні сліз. Вона спробувала всміхнутися Мері, але знов мало не розридалася.

— Дати ще хустку?

— Ні, спасибі, — прошептала Таня і несподівано, подитячи, сильно схлипнула.

Мері закусила мимовільну усмішку й ніжно сказала:

— Ну, що ж трапилося, Танюк?

— Я зараз все розповім... — дивлячись в одну точку, тихим шепотом вимовила Таня.

І, помовчавши, почала оповідати. Розповідаючи, вона мимохіть дивувалася, як раптом змінилися малюнки пережитого, — якою ніжною тугою віє від них, які далекі й дорогі вони стали. Ось вона у Хоми. Він лихий і грубий.

Вона «допікла» його, і він злісно жене її від себе. Але болю нема вже, образи навіть нема. Вона розповідає стримано й сухо, але як хочеться взяти руку Мері, схилитися до неї і палким шепотом розповідати по иньшому.

Мері слухав дуже серйозно. Може, їй трохи обрааливо, що вона нічого раніше не знала.

Але ось Гломбінський. Ось п'ятьдесят франків. Тепер ясно, що послав їх Хома. Але нащо? Розуміється, сумнівався, що вона витримає, — щоб підтримати послава.

— Але він признався, що послав їх? — запитала Мері.

— Ні, я його не розчитувала.

Сцену в автомобілі і на мітингу Таня передала коротко, похмуро дивлячись на ніжку стільця. Потім... п'яний, страшний Шурка, його бурмотіння про сатанізм; потім Гломбінський і сей кошмар, Хома, молоток, прогнання.

Знов біль і сором горіли в грудях.

— Але що головне, що гірше за все, — раптом спалахнувши, злісно закінчила Таня, — се те, що я... нікчемна! Нікчемна, безсила, ні на що непридатна! Ось весь висновок.

— Чому? — здивувалася Мері.

— Тому що... де ж всі мої обіцянки урятувати Шурку? Де слова про... про «подвиги»? Мов мізерне пір'ячко підхопив вихор, закрутив, повертів і шпурнув в болото. Тепер свідомість єсть... Так, розуміється, тепер вона зявилася... Дуже треба...

Вона закрила лице руками і сиділа так хвилини дві.

— Але на віщо воно мені тепер?! — раптом тужливо пустила вона руки. — На що? Наробила паскудств і потім дивитися на них? Чим Шурка винний? З якої речі!.. Господи, се значить, що візьмуся я за яку небудь справу і раптом щось налетить і я все забуду? Горобець, дурний горобець і той летить куди хоче, на дерево, на статуї... А ти, мов пір'ячко сього горобця... Погань і більше нічого.

— Хто? — усміхнулася Мері.

— Все! Я і... тільки я.

Мері взяла за руку Таню і обережно почала:

— Слухайте, Танюк: а не приблизуйте ви усього? Та?

— Себ-то? — здивувалася Таня.

— Себ-то, все це важке, неприємне, болюче, навіть огидливе... але не так неоправне.

— Себ-то? — ще в більшим здивуванні подивилася на неї Таня.

— Себ-то: Шурку ви заспокойте, з Хомою... зійдіться...
Таня вихопила руку і здивовано всім тілом повернулася до Мері.

— Мері! Ви серйозно?!

— Вповні серйозно.

— Я вас не розумію... Рішуче не розумію! Се... Як же я можу заспокоїти Шурку?

Мері з дивовижною усмішкою поволі терла одною рукою другу.

— Дуже просто: йдіть до дому, поговоріть з ним і заспокойте! Скажіть, що нічого не трапилось, що йому видалося, навіть догану зробіть за таку підозрілість і... він заспокоїться...

Таня похмуро слухала Мері. Значить, вона не зрозуміла нічого, для неї в сім нема нічого серйозного.

— Значить, брехати? — сухо запитала вона.

— Розуміється, — з тою самою усмішкою згодилася Мері і спідлоба глянула на Таню.

Таня заперечуючи похитала головою.

— Ні, я цього не зроблю.

— Чому?

Таня почервоніла.

— Та хоч би тому, що се — свідомо брехня!

— Розуміється, свідомо — спокійно ствердила Мері...

— Ну от. А я досить вже брехала несвідомо. Годі. Навпаки, прийду і сказку Шурці все. Все як єсть. Не люблю, люблю нічого, до цього тільки... я не знаю що. І щоб він на мене не покладав ніяких надій, бо я нікчемна й безсила. От і все. І самій собі теж брехати не буду: значить, нездатна ні до чого і нема чого дурити себе й інших.

— Ви себе не дуріть... Нащо? А йому збрешіть...

— Ах, Мері!... Йй-Богу, болюче навіть, що й ви се говорите! — сумно й в досадою вигукнула Таня.

— Чому? — не переставала всміхатися Мері. — Я нічого виходу для вас, не бачу. Почекайте. А ви собі уявляєте, що буде як ви опарашите Шурку? Він же рішуче загине тоді.

Таня раптом уявила собі лице Шурки, коли вона казатиме йому се, і серце впало.

— Як ви думаєте? Гя?

— Не знаю... — ледве чутно відповіла Таня, дивлячись не моргаючи на ніжку стільця.

— Без сумніву буде так, Танюк.

«Розуміється, він піде до Аннет. Від сеї Аннет до другої, до третьої. Почне пити, зіпється, опуститься».

— Але що мені робити. Мері? — з мукою підвела Таня голову. — Не можу я тепер робити те, що раніше робила. Брехня, фальш се буде... Я не вірю в свої сили...

— Дуже вже важкий груз? — обережно і сумовито лукаво вставила Мері.

Таня зітхнула.

— Так, здається, дуже важкий...

Мері з ніжною жалостю погладила її руку, що безсило лежала.

— Ну, я піду, Мері, — підвелася Таня.

Мері не затримувала її. В прихвості вона запитала:

— А як же з Шуркою? Скажете правду?

— Скажу...

Мері адвигнула плечима й нічого не одповіла.

На вулиці Таня відчула себе бадьорійше та більш рішучою.

Прийшовши до дому, вона варав же пройшла до Шурки.

Шурка цілий день чекав її. Таня се зараз же помітила по тому виразу обличчя, яким він зустрів її. Він сидів біля столу і невміло зашивав роздертий під пахвами піджак.

Таня, побачивши піджак, нахмурилася. «Розжаліти хоче сим піджаком? Самітність свою і безпомічність підкреслити?»

Але Шурка зараз же одклав піджак на бік, почав мутшиться і всміхатися. А усмішка була винувата, вимушена, неприродна. В очах ховалося продумане за цілий день. Він зараз почне говорити про се.

— Ти чекав мене? — сідаючи біля столу, похмуро запитала Таня.

— Чекав... — відповів Шурка і ніяково забігав очима.

— В мене справа була в Косоротових... Не могла раніше прийти.

«От почала з правди», подумала Таня і сердито додала:

— Себ-то не в Косоротових, а в иньшому місці, але се не важно.

«Ні, власне се й важне, де ти була», лукаво шелнув хтось в середині її.

— Ну, словом не могла раніше прийти. Ти дома був увесь час?

Шурка невідомо чому дуже збентеживсь.

— Так, дома...

І зараз же, похнюпившись, задумано, стиха почав:

— Я хочу поговорити з тобою, Таня.

— Говори.

Він злякало підвів на її суворе обличчя, очі і знов похнюпивсь. Непевними, тремтучими пальцями переклав з місця на місце олівець і казав далі:

— Я... хочу тобі сказати, Таня, що се... що мамі відносини так не можуть тягнутися... Ти не сердься, Таню, я

цілий день думав і се... і бачу, що я не маю права зв'язувати тебе... Ти молода... жива, а я нікуди не годний каліка... Мені, властиво, найкраще — застрелитися... Але я не... сил нема в мене... я думав уже...

Він підняв на неї очі і винувато, благаючи всміхнувся, наче прохаючи її не сердитися за брак сил. І усмішка була така щира та безпомічна, що серце Тані мимохіть здрігнулось від жалости.

— Ах, Шурка! Та з якої речі тобі ці безглузді думки в голову лізуть! Чому смерть? Що випив вчора? Ну що ж з сього?

Шурка неймовірно й боязливо поглядав на неї. Таню сей погляд і дратував і збуджував ще більшу жалість.

— Ну, чому? Кажі ж!...

Шурка опустил очі вниз.

— Я все бачив учора, Таню... — непевно пробурмотів він.

— Що бачив? — здивовано запитала вона сама, дивуючись щирості сього здивовання.

— На кладовищу, на мітингу... Але се, Таню...

— Що на кладовищу і на мітингу?! Нічого не розумію. Що ти бачив на кладовищу?

Шурка мовчав, силкуючись нігтем виколупати кнопку з столу. Ніготь був блідо-сіпяривий і при зусиллях зовсім білів.

— Ну, що ж ти бачив? Господи, Шурка!... Ну, не можна ж так... Я знаю, ти бачив, як я сіла в автомобіль з Хомою і потім була з ним на мітингу. Так?

Шурка витяг кнопку і знов встромив її на старе місце.

— Так, Шурка?

— Так... — хрипко прошептав він.

— І Глобінський тобі пошонив все, так?

Роздратовання все більше і більше оцілювало Таню.

— Ну, та говори ж ради Бога! Господи, ти мучиш і себе й мене. Ну, що ти міг бачити? Що я стояла з своїм знайомим? Ну так що з цього? Маю ж я право стояти з ким мені хочеться.

Шурка перестав встромляти кнопку і спустив руку.

Таня з злістю на себе закусилла губу. Зараз він почне смиренно давати їй повну волю, болюче всміхатися і говорити про самогубство.

— Хіба я претендую на те, щоб ти не з ким-не стояла? — тихо й покірливо вимовив Шурка. — З якої речі? Ти — зовсім вільна... Я хочу тільки сказати, що між нами не може... не повинно бути колишніх відносин...

— Але чому, Господи?! — нетерпляче вигукнула Таня.

Їй сердило власне раздратоване, безглузді питання, весь тон розмови, його песмілі надії і покора виснажених очей. Вона встала й заходила по кімнаті.

Шурка зігнувся, низько схилив голову і сидів непорушно. Безнадійним, покірливим одчаєм віяло від всіх ліній його зломленої постати.

В кімнаті було холодно, вохко. Лямпа без абажура горіла якось сиротливо і видавалася теж покірливою та жалкою. На ліжку сліди лежання. Цілий день він лежав і всіми хорими первами прислухався, чи не йде вона. І ось вона прийшла, в голосі її нетерплячка, злість. Пема колишньої ласки, ніжності. Розуміється, його підозріння справджуються, і що йому лишається тепер? От вона піде зараз і зостанеться він беззахистний, хорий, один з своєю «мукою», з своїм жахними кошмарами.

— Ти спав? — раптом зупинилася вона коло його.

Шурка здригнувся і не підводячи голови, підкивав:

— Спав...

Они були?...

— Еге...

Таня завмерла. Значить знов почалися. Їх давно вже не було.

— І жах був?

— Еге...

Він відповідав тихо, ще нижче схилившись наче, соромлячись своєї відповіді.

Таня ніжно поклала руку на його голову. І тільки для самої себе стала на коліна перед ним і, зазираючи в схилене обличчя його, палко, з мукою зашептала:

— Не треба себе мучити, Шурік! Не треба любити... Все дурниці, вигадка твоя... Нікого я не люблю і нікого мені не треба... Бідний ти мій, дорогий мій... Даю тобі слово, що ти все вигадав. Се мене розгнівало, й я говорила з тобою різко... Вибач мені і не треба так... Ну, подивись на мене... Підніми обличчя... Подивись мені в очі... Ну?... Ось так... Ну, віриш? Віриш, любий?

Шурка збентежено й запитливо дивився в обернене до нього лице Тані. Невже се воно, се обличчя, яке за добу таким далеким стало? Се воно, дороге, безмежно кохане? Так, воно по старому дивиться і трошки великий рот викривлено усмішкою страждання й ніжності. І значить, вчорашній блиск, яскравий, щасливий блиск очей був тільки помилкою його. А як се тільки жалість? Нехай все, що хоч, нехай любить иншого, аби тільки не йшло се обличчя від нього, аби не було тільки в ньому жахного, гнітучого відчаєм холоду.

— Ну, Шурік? Скажи ж, любий... Віриш? — еге?

І чи від того, що дуже довго вони дивилися близько один на одного і стало піяково, чи тому що хотілося щось сховати на своєму обличчі, Таня, міцно обнявши його лице руками, притягла до себе.

— Віриш? Так?

— Вірю... вірю, Таню!...

О, нехай навіть тільки жалість, він не зробить їй боляче своїм недовірем!

— Я й раніше вірив, та тільки... Але тепер мені вже гарно... легко...

Він сховав голову на її плечі і жадібно вдихав знайомий, рідний, солодкий запах її тіла. Тепер все буде по старому.

Вона обережно підвелася, не однімаючи своїх рук від його голови.

— То значить, згода? — з полекшенням зітхнула вона, розглажуючи розпатлане його волосся. — Так? Ах, ти поганий!... Почекай же я тобі задам!... Ось завезу тебе в санаторію, вилічу твої нерви і посмій тоді мені викидати такі штуки... Спати ніч без різких снів! Чувш?

— Так... — радісно й промінясто всміхаючись, шепнув він, дивлячись на неї як на образ.

— Тож то... «Наші відносини, наші відносини»... Сам робиш тріщини і потім... замазуй їх... Безглузда, втомлена голова моя...

«Так, він тепер вірить... Тепер він спатиме спокійно.»

— Слухай, — раптом згадала вона. — Що ти вчора говорив про реферат Гриневича? Ти хочеш виступати на ньому?

Шурка змішався.

— Так дурниці... Бог з ним... Стамескін і... нігніші умовляли мене виступити на оборону сатанізму...

— Який же ти сатаніст?...

— Та дурниця, право... Так... я мовив всякі дурниці, а вони... підхопили...

— Аннет сього дуже хоче?

— Чого? — збентеживсь Шурка.

— Та щоб ти виступив против самого себе...

— Так, і Аннет теж...

Таня замовкла. Шурка сидів з похиленою головою, не зважаючи на підняті її.

— Ну нічого, Шурік... — мягко, сумовито вимовила Таня. — Все це дурниці... Візьмемося за роботу, наляжемо на неї, — і само собою забудеться... Не треба ні про що тепер думати. Чувш? Викинем всі зайві думки і візьmemo себе в руки. Правда? Дурниці! — Ми люди свідомі, молоді... Ого! Ми ще доборемося! поб'ячимо ще, чия візьме. Так? Розуміється. А все иньше — геть! З завтрашнього дня по дванадцять годин працюватимем. Олександр говорив, що організується другий гурток... Сил багато треба. А потім якось поїдемо в санаторію, а там і в Росію... Дурниці! Не треба тільки розкисати і піддаватися. Так?

Шурка з захопленням і надією дивився вгору на палаюче обличчя.

— Так! — радісно хитнув він головою.

— Ну от. А тепер ходім, поїмо чого небудь. Ти їв що-небудь? Ні? Я теж цілий день нічого... Голодна страшно!... Ходім, мій гарний, одягай свій піджак. Після вечері я сама тобі його зашито. Ходім.

XV.

Тріщину було замазано. І так уміло, що хоч як приглядався Шурка до Таніного обличчя, хоч як вслухувався в її розмови, тріщини й сліду не було. От хіба тільки що до пестощів стала більш стримана і мепьше сміялася. Та й те сказати: з ранку до пізнього вечора вона була занята, — то готувалася до лекції з гуртком, то прибирала кімнати, то білизну прала, то патирала воском підлогу. З приводу прання і прибирання транжирилася сварки з Фенєю, яка не розуміла сього загалу, але Таня кожного разу тільки жартувала. Та ще хіба, що мовчавою стала — говорить мало, погладить по голові, поцілує в чоло і вправ жо: «Ну,

Шурік, працювати, працювати!» Тепер навіть не задумувалась як раніше. Змарніла, правда; але й недиво: і другий гурток вже організувався, треба було більше готуватися.

Ні, тріщини й сліду не було.

Однак, Шурка все менше й менше сів усмішкою. І сиві сні іноді з'являлися. Шурка про них нічого не говорив Тані, — минуті і так, нащо турбувати її даремно.

Таня теж забула про тріщину. Коли Мері запитала її про Шурку, вона коротко й суворо сказала, що збрехала і «тепер все гаразд». Але розмову зараз же увірвала. Мері не усміхнулася, тільки уважно подивилася на Таню і заговорила про інше.

Тріщину було забуто. Другий гурток утворювався, але утворювався туго, невесело. Невдачі теж сипались з усіх боків. Несподівано одержано було листа від матері, яка обережно запитув, нащо Тані треба так багато грошей: по триста рублів на місяць. То нічого не брала, а то зразу по двісті, по триста. І на додаток писала, що справи тепер погані стали (які там могли бути в неї «справи!») і більш ніж сто рублів вислати не буде.

Се розлютило Таню і вона написала матері гострого листа; а у слід за ним другого ж дня послала інший м'який, з проханням вибачати.

Не поводилося і з липікоманом Соломоном. Він знов став щось підозрівати, коли Таня повідомила, що мабуть не зможе падалі вносити в касу гуртка стільки грошей, як раніше. Колись ці підозріння смішили, але тепер було важко і досадно.

На зібраннях групи чомусь кидалася в очі дрібна, хороблива чвапливість «генералів». Вузкість фракційних чвар робила жалке вражіння якоїсь незлічимої, застарілої, брудної хвороби, напр. чесотки, яку хорі тільки рондратували чуханням. Меншиєвники, большевики, отзовісти, ле-

галісти, впередовці, болотовці, примиренці, окісти, антице-кристи. Таня не добре розбиралася в тонкостях фракційних ріжниць і з зібрань виходила завжди з головним боєм і з таким почуванням, з яким виходять з побачень з хорими, або увязненими близькими людьми.

До Олександра перестала заходити, бо раз зустрілася в нього з Хоєю. Правда, вона в туж мить пішла, як тільки побачила його, але до Олександра вже не звалася приходити. А з сього повставали різні невігоди: треба було або в Мері очікувати його або призначати побачення. Побачення не ладилися, виходила плутанина.

До Мері їй ходити не хотілося: у Мері було тепер свято і не хотілося з'ятемняти його своїм похмурим виглядом. Мері рішила «скінчити капітель» і поїхати з Олександром в Італію. Там вона буде серйозно й енергійно лікуватися, а Олександр працюватиме над великою книгою, яку вже давно задумав. Таня від щирого серця вдоволена була з сеї постанови, хоч і сумно було розлучатися з Мері. От погано тільки, що Мері нащось затягала час відїзду і все через різні дрібнички, — видно, вагалася ще.

Іноді на Таню сходила безпричинна ніжна туга, і тоді вона вся м'якшала.

Одного разу під таку хвилю вона була ласкава й ніжна до Шурки, чого вже він кілька днів не бачив від неї. Се його зворушило, він повеселішав, приїшов до Фені і почав показувати фокуси Фаддєві й Ладі, що забігли на хвилинку. Феня похмуро сиділа на своїй софі й, не слухаючи Шурки, куталась в плед, Фаддєви ж і Ладі, навпаки, було горяче, вони весело сміялися і ловили кожне слово «фокусника».

Але Шурці не хотілося, щоб сьогодні хтось був невдоволений.

— Феня! Я спеціально для вас маю фокус... Voilà... Люба, сувора Феня, будь ласка дивіться. Ось... От ди-

віться: се чорнильниця... Правда? Вірно?... Звичайна поганенька чорнильниця... Чудово... Потім, будь ласка, зверніть увагу... Се підставка від лямпн. Правда?

Феня мимохіть скоса поглядала. Ладя і Фаддей, очевидно, з усіх сил готові помагати Шурці, щоб хоч трохи розважити Феню. Вони потакували йому, прибільшено сміялися і весь час поглядали на серйозне, кругле обличчя Фені.

Шурка підсунув рукава сорочки і рухом фокусника показав їх спочатку Фені, потім Ладі й Фаддеєви.

— Voila, messieurs, dames... В руках у мене, як бачите, рішуче нічого нема... Правда? Mademoiselle Феня, я хочу чути вашу думку!

Фені мабуть і самій було неприємно показувати иншим своє самопочування і вона змушено всміхалася.

— Є в мене що-небудь в руках чи нема?

— Ну, нема... — знехотя обізвалася Феня.

— Прекрасно! — лягнув пальцями Шурка.

— Тепер прошу дивитися... Ось десять сантиметрів. Два су. N'est ce pas?... Прості, мідні десять сантиметрів... Гаразд. В руках у мене більше нічого нема. Чудово. Тепер я сі два су кладу під цю чорнильницю... От... Так... Два су під чорнильницею?

— Так! Так, під чорнильницею! — закричали Ладя та Фаддей.

— Вірно? Феня?

Феня, трохи зацікавлена, хитнула головою.

Шурка задовольнився й цим.

— Чудово. Тепер, messieurs, dames, стежте...

Він вирівнявся, протяг над чорнильницею свої худі руки й з пахмурним тріумфуючим виглядом став безсмішно й хутко щось бурмотіти.

Феня змушено всміхалася. А Ладя та Фаддей з щирою та веселою цікавістю стежили за ним, машинально повторюючи рухи його уст.

— Алльо! — раптом гукнув Шурка і помахав обома руками в бік лямпн.

— Панове! Тепер два су під лямпною. Але сього мало! Арка-бл-добра мака-ри-са-на са-кай... Опля — він помахав руками назад.

— I voila, два су знов під чорнильницею...

Феня не витримала і засміялася. Шуркин ніс моментально вкрився проміннями усмішки, доброї та веселої.

А Ладя й Фаддей з радості, що Феня засміялася, захоплено й шумно почали плескати Шурці:

— Браво! Браво, Шурка! На вдивовижу!

Розлягся дзвінок. Шурка весело повернувся на каблуках і побіг відчиняти, а Ладя і Фаддей скористувались з дзвінка, який ніби нагадав їм, що треба поспішати на співку, попрощалися з Фенею і пішли.

Дзвонила консержка. Вона подала Шурці листа і сказала, що передав його пан, який бував тут раніше, але тепер дуже поспішав. Він просив швидче віддати сього листа mademoiselle Кононенко.

Шурка подякував, зачинив двері, але до Тані не пішов.

В кімнаті в себе він поклав листа на стіл і, стиснувши голову обома руками, схилився над конвертом. Даліше від Хоми лист. «Пан, який раніше бував тут.» Розуміється, від нього. В сім клаптику паперу все, — правда або брехня Тані.

Шурка скочив, схопив лист і хутко, начо тікаючи від когось, пішов до дверей. Але біля порогу зупинився, ще раз подивився на листа і, косо всміхаючись, почав розкривати його. Руки сильно тремтіли і папер трудно було витягти. Нарешті ось воно... Шурка жадібно став читати:

«Таня! Мені здається, що наше останнє побачення було дуже дивним: Не хочу думати, щоб Ви (підкреслено двічі) могли сказати «люблю», не почуваччи того. Чи Вам не треба вірити? Я дуже хочу це знати. Мені не об'їднo се. Відпишіть. Хома.»

Шурка довго сидів непорушно. Потім взяв чистий аркуш паперу і поволі став писати:

«Я розкрив лист Хоми. (Прилагаю його.) В душі все замертво. Ти брехала мені. Навіть ти можеш брехати. Кому вірити? І на що ти брехала? На що? Яка порожнеча навкруги. Ніби вмерли всі люди. Мозок сверлить одна думка: брехня, брехня, брехня, все брехня. Більш нічого думати не можу. Бачити тебе не можу. Передам листи через Феню. Поясню більш ніяких, Таня, не треба. Все ясно. Постараюсь один тягнути своє життя. З жалости ти захочеш «ратувати» мене. Не бійся, я до Аннет не піду. Дуже вже огидливо було б. Вбивати себе теж не буду. Може знайдуться сили як небудь впоратись з усім тим. Шурка.

Р. С. За прочитання листа не прохаю вибачення, дуже се подло. Але я не каюсь. Ш.»

Просидівши ще хвилинки три над листами, Шурка важко встав, вклав їх в один конверт, одігся й вийшов.

Феня так само сиділа в кутку на софі, дивлячись кудись за піч хмурим, непорушним поглядом.

— Феня! — неголосно покликав з порогу Шурка показуючи їй лист.

Феня оглянулася, скочила з софи й хутко підійшла до нього.

— Мені лист?

— Ні, передайте, будь ласка, Тані...

Феня з сердитим здивованням подивилася на нього.

— Се ж яка така маєра? Підіть і віддайте, вона у себе...

Шурка тупо й мертво простягав їй лист:

— Не можу я. Передайте ви. Хіба так важко?

Феня машинально взяла лист з його рук і ще раз оглянула Шурку: щось особливе сталося.

— Добре, я передам.

— Спасибі... — сказав Шурка і, зігнувшись, не хачаючись, вийшов з квартири.

Феня покрутила в руках листа, здивитнула плечима і пішла до Тані.

Таня щось випусувала з книги, що лежала перед нею. Спочатку вона не зрозуміла який лист і чому Феня передає його. Коли вона, похалливо роздерши конверт, пробігла очима перші рядки листа, Шурки, обличчя її дуже зблідло.

Феня зараз же вийшла і щільно причинила за собою двері.

Перечитавши кілька разів обидва листи, Таня скочила і вийшла в Феніну кімнату.

— Де Шурка?

Феня знов сиділа в кутку софи.

— Пішов... — сердито кинула вона.

— Як пішов? Давно?

— Дав лист і пішов.

Таня міцно стиснула губи і повернулася, щоб відійти.

— Дуже ви часто сваритися почали... — не дивлячись на Таню, похмуро зауважила Феня.

Таня зупинилася і, не розуміючи, яскраво блискучими очима подивилася на Феню.

— Що таке?

Феня розсердилася...

— Сваритесь, кажу, часто. Дуже вже багато кавалерів у вас... Важко всім догодити.

Феня негарно всміхнулася і щільнішо нагорнулася в хустку.

Таня мовчки подивилася на неї кілька хвилин, зрозуміла її слова і хитнувши головою, сказала:

— Ех, Феня!...

І, не додавши більше ні слова, пішла до себе і довго ходила з кутка в куток. Нарешті підійшла до столу і, прочитавши ще раз листа Хоми, почала хутко писати:

«Ваш лист, Хома, приніс мені та ипшій людині багато стражданья. Краще б Ви його не послали»...

Вона прочитала, роздерла і почала знов:

«Ні, Хома, нам бачитися не треба. Коли я говорила «люблю», мені здається, я не брехала. Я любила тоді людину, якій вірила і яка вірила мені. Без довіри любови немає. Як що ви мені не вірили, то ви мене не любили. Тепер теж сумніваєтесь. Прощайте».

Таня знов перечитала і зосталась невдоволена. Вона зовсім не те хотіла написати. Хотілось висловити багато, а вийшло кілька рядків.

Але вона заклеїла листа і понесла його в скриньку. В цілій істоті була порожнеча, як в квартирі, з якої вийшли. Якись шматки та уламки чогось на підлозі та сліди на тім місці, де стояли меблі, де сиділи, сміялись, лежали, працювали. Не треба тепер ні метушитися, ні чогось хотіти, ні чомусь радіти, — нічого більш нема.

Шурка дійсно, здається, не ходив до Аннет. Таня ставилася до сього наче б то байдуже. Як би він і ходив, то се вже не справило б на неї ніякого вражіння. Але коли одного вечора прийшовши додому, вона довідалася од Фені, що Шурка чекав її і пішов на реферат Гриневича, вона раптом мимохіть з тривогою скрикнула:

— Хіба сьогодні реферат Гриневича?

— Так, сьогодні... — з цікавістю подивилася Феня на змінене обличчя Тані.

— Що, Шурка казав, нащо я йому потрібна була? Нічого не згадував про те, що він збирається опонувати Гриневичу?

— Ні...

— Яка година? Господи, чверть на одинадцятку! Як я могла забути, що сьогодні реферат! Ви не йдете?

Феня погордливо всміхнулась.

— Не маю охоти слухати ріжну соціалдемократичну пісенітницю.

— До побачення! — похапливо кинула Таня і майже вибігла з квартири.

Щоб швидче, вона взяла автомобіль і попрохала шофера їхати як мога швидче.

«Як би тільки встигнути приїхати до виступу Шурки! Глянути б тільки на його обличчя, на очі, на усмішку. Ні, що вгодно, але сього сорому не можна допустити. Розуміється, ціла сатанінська компанія буде з ним. А як він в сей час стоїть на естраді, жалкий, безвольний, огидливо всміхається? Навкруги шепіт, хихикання, здивовання. А він, як автомат, говорить щось безглузде і весь час жалливо всміхається. О, се нестерпно! Він потім забє себе. Ах, як би швидче! Швидче»...

Апатії і порожнечи наче не було.

Але ось нарешті і кафе, в залі якого читаються реферати. Біля входу і в прихожій ходили розцілю, олживлено і палко розмовляючи.

— Що, реферат скінчився, товариші? — запитала Таня двох бородачів, які про щось сперечалися.

— Так. Зараз Кістяков буде опонувати...

— Кістяков?!

Ся звістка на хвилину прогнала навіть тривогу: Кістяков буде опонувати! Кістяков, який не виплиється вже чотири роки перед публікою, сьогодні буде опонувати.

— А ніхто ще не опонував?

— Ні, ніхто. Зараз перерва...

Таня полекшено зітхнула. «Фу, як по дурному! Звідки взялася ця певність, що Шурка буде виступати? Він же писав, що до Аннет не піде... Але Кістяков буде опонувати! Напевне. Олександр та Мері тут, вони збиралися. Може Мері бачила вже Шурку. Та проте як що сама нічого не буде говорити, не треба турбувати її без потреби».

В довгій та низькій залі що закінчувалася естрадою, гомін був, так наче десь далеко їхав по бруку віз з порожніми бочками. На обличчях — оживлення, очі палають; такого настрою давно вже Таня не спостерігала на рефератах.

Біля стіни на видноці стояли Олеясандр та Мері. Ні Шурки ні сатаністів не було видно.

— А, Танюк! — радісно привитала її Мері, обнімаючи й цілуючи. Від Мері йшов тонкий запах пахощів і вся вона була надавичайно елегантна в своєму сірому убранні. Вираз оживлення на обличчі надавав їй свіжий, зовсім молодий вигляд...

— Чому ви, дитинко, так пізно? Га? Як же се так?

— Я забула, що сьогодні реферат. Ну що, цікаво? Кажуть, Кістяков виступить? Се правда? Де він?

Олександр був задуманий, але почувши імя Кістякова мовчки хитнув головою вперед.

— Оп він сидить... — кивнула їй Мері. — Не витерпів. Тут, Танюк, так його зустрічали, наче короля якого... Батаїя буде серйозна. Гриневич руки потирає.

— А як читав Гриневич? Гарно? Цікаво? Ах, яка шкода, що я забула!

Мері не дуже оживлено відповіла:

— Так, читав-то він гарно, цікаво. Дотепність, інпаня, краса, — все, що угодно...

І звернувшись до Олександра, ніби продовжуючи перервану розмову, сказала:

— Ось побачиш, зараз буде така лайка, що... краще піти... І я тебе не розумію, Саша: се ж все інтелектуалізм... Сі релігії без бога в суті одна балаканина... Словопреніс. Мені завжди пригадуться в таких випадках один розумний мужичок... Його обрано було на земський зїзд. Приїждить він з зїзду, питають його селяне: Ну, що? Як там було?» «Та що, каже, було? Чув тільки: «інтелігенція, словопреніс, телеграф... Телеграф, інтелігенція, словопреніс. А більше нічого»... От і тут... Слів багато, а самого головного нема. Красиво, розумно, весело, бадьоро говорять, а чогось нема. І не віриться, що реферат про релігію. Так словопреніс про додаткову цінність або про колоніальну політику. Хіба не вірно? Ну, скажи.

Олександр зітхнув і нічого не сказав.

Мері повернулася до Тані.

— Ну, знайшли Кістякова?

Таня давно його знайшла. А ось Шурка наче промайнув біля входу і нема його.

— Еге, знайшла... Не знаєте, Шурка тут?

— Еге, тут. З сатаністами... І Хома тут... Чого ви так дивитесь? Хіба щось сталося?

Таня одвела Мері на бік і нашвидку розповіла їй, усе.

— Ні! Сього дійсно не можна допустити! — рішуче вимовила вона, коли Таня замовкла.

— Так, але як? — спитала Таня і тут же похнюпившись суворо додала:

— Хома міг би... Він, здається, має вплив на Аннет...

Мері зрозуміла її.

— Гаразд. Тільки не зараз. Будемо стежити. Як що він запишеться або буде видно, що вони його посилятимуть на естраду, тоді... Але ні за що не дати! Се такий страшний скандал буде... Досить і так...

Обидві стали стежити. Полабаром з'явилися і сатаністи: Антон, Гломбінський, Стамескши, Хрестоносць в лін-

кою і патлатим юнаком, поміж них Шурка. Навіть здалося видно було, що він в надзвичайнім узбудженню.

— «Муть» є? — шепнула Мері на ухо Тані.

Таня мовчки мотнула головою. О, муць є. Ся усмішка раба, що цілує ногу пана, який вдарив нею його по обличчю. Сей тмянний, гнилий погляд. Ся жалка зігнутість, потирання рук. Він, розуміється, весь час хихикає.

Недалеко від сатаністів промайнуло і зупинилось обличчя Хоми. Таня зустрілася очима з його похмурим, глибоким поглядом, який наче щось говорив їй і одвернулася.

Задзвонив дзвінок. Публика розміщувалась по місцях. На естраді з'явилися люде.

— Тш!... Тш!... зашипіла вся зала.

Шум ушухав. Коли настала цілковита тиша, один з тих, що на естраді був, голосно сказав:

— Товариш Кістяков має слово.

Кістяков, який сидів чомусь досі серед публіки, підвівся і пішов до естради, а за ним мов за човном, що прорізав воду, потяглися хвилі шепоту:

— Кістяков! Кістяков... пішов!... Тихше, палове... Тш!... Кістяков...

Сатаністи і Шурка заважали Тані дивитися і слухати. А тут ще се змарніле з важким поглядом лице!

Коли Кістяков вийшов на естраду, його зустріла гучна буря оплесків. Розумні швидкі очі старого ледви всімалися: давно вже не чув він сих згуків.

Гриневиць сидів тут же біля столу і важко розбирав якісь записки. Тільки часом кидав проникливий, насмішуватий погляд на Кістякова і знов схилявся.

Буря затихла. Кістяков заклав одну руку за борт сюртука, другою зперся об стілець і, топки всіхнувшись, почав:

— Товариші і горожане! Є одне дотепне й характерне для багатьох «нових теорій» хохлацьке прислів'я. Воно каже:

«Або ти, тату їдь у ліс по дрова, а я зостануся дома; або я зостанусь дома, а ти їдь у ліс»...

В публіці залунав сміх, оплески й шикання.

— Ну, ось!... Він по звичаю жарти пускає... — почувся позаду Тані насмішуватий і наче сумовитий голос Мері.

Кістяков легким рухом руки притишив гомін і казав далі:

— Ось се прислів'я мимохить хочеться сказати, коли слухавш виклад «нового вчення» про релігію добродія Гриневицьа.

— «Товариша»!... Товариша», а не «добродія!» — поправив його хтось з публіки, — Таня подивилася в бік того, хто гукнув се і мимохить глянула і на сатаністів. Аннет пептала щось Шурці на ухо.

— Товариша! Товариша! — підтримало ще кілька голосів. Ніхто не шикав, очевидно всі згодилися з поправкою.

Гриневиць з серйозним виглядом розберав свої виписки.

А Кістяков наче нічого не чув і вів далі:

— Так мимохить напрошується порівняння «нових вчителів» з сям хитророзумним і спритним казуїстим-сином. Коли син говорить то, здається, в нього є на вибір дві можливості для себе: або лишатися дома, або ще щось инше. Але, вдумавшись в зручно складені фрази, ви бачите, що нічого иншого нема, а є тільки те саме: не йхати в ліс і лишитися дома. Ось те саме і з добродієм Гриневицьем...

— Товаришом!... Товаришом!!... — вже дужче і більш роздратовано почувлися крики.

«Товариш» же Гриневиць став лукаво всіхатися, — він розумів, що старик гарячиться і сам собі псує сиралу.

Кістяков почекав і знов заговорив:

— Так, між «новою» релігією і старом нема ніякої різниці. Те, що референт замість небає вселіне бога і серця

людськості, справи не міняв. Ріжниця тільки в тім, що в старих релігіях все було ясно, зрозуміло і необхідно, а тут туманно, вигадано нікому непотрібно. Пролетаріят, який послухає цих вчителів опиниться в становищу баби, яка не мала клопоту — як кажуть ті самі хохли — та купила собі поросля».

Публика слухала вже насторожено і похмуро. Навіть прихильники були невдоволені з нетактовності старого: засидівся в кабінеті і закрутилась голова на повітрі.

Таня погано слухала, хоч більше не оберталася ні в бік сатаністів ні Хоми. Але промова Кістякова і її неприємно вколола. А Мері якось з болем вимовила:

— Фу, як се негарно! Ну, на що це?...

А Кістяков говорив далі впевнено й насмішувато пронизуючи юрбу очима. Говорив він розумно, гостро, пересипаючи промову прислів'ями, влучними порівняннями; чути було досвідного, загартованого оратора, що знає свою силу.

— Так, товариші, я дозволю собі ще раз повторити на підставі сказаного: весь «монізм» сеї «нової» релігії полягає в тім, що панови Гриневичу дуже хочеться лишитися дома і не їхати в ліс. Пан Гриневич або як хоче, преподобний отець...

Але йому не дали довгорити. Роздратованя не від слів і думок, а від упертості погордливого ігнорування поправок «добродія» на «товариша», — розляглося в цілий вибух криків:

— «Товариш», а не «добродій!» Товариш! Товариш! Яка гидота! Годі! Се — образа! Годі!

Голова змушений був взятися за дзвінок. Але і дзвінок не поміг. Крики змішалися з шкандлянням, стукальним кцям, реготом членів організації «Гуляй — Душа», що раділи з кожного скандалу.

— Годі! Геть! Тш! Тш!...

— Чого «тш»? Се — свинство!... Товариш, а не добродій.

— Товариші! Товариші!... — в розпучі кричав і махав дзвінком голова.

А Кістяков стояв і насмішувато всміхався. Всім видно було, що він не чекав такого обурення, що йому було і соромно і болюче, всі бачили, що йому треба було піти або не всміхатися, а він стояв, закривши руку за край шортука і насмішувато всміхався.

— Ні, се неможливо! — вся червона з сорому й гніву повернулася Таня до Мері. Але Мері в сей час щось палко говорила Олександрови. Олександр стояв і похмуро кусав свою пишну, неохайну бороду.

— Так, ти повинен вийти й сказати! — з палаючими очима настирливо говорила йому Мері в саме обличчя. — Треба показати, що ми не можемо більше допускати такого серед нас. Доволі було всякого болота. Йди!

— Я не можу, Маруся... — похмуро й твердо одповів Олександр.

— Чому?

— Незручно. Я — противник Кістякова, подумають, що я користуюся його помилкою...

— Нікому нема діла! Ти не говори по суті, а...

— Ні, Маруся, не справить вражішля... Вийди ти й скажи. Се буде краще...

Мері на хвильку притихла.

— Гаразд! — мотнула вона головою. — Я піду...

І вона рішуче пішла в юрбу.

— Куди вона, Олександр? — здивовано спитала Таня.

— На естраду... Сказати кілька слів з приводу сеї гидоти...

Він похмуро кивнув на залу. Таня його таким ще не бачила. Видко, що великих зусиль прикладав він, щоб

зтримуватися: кусав бороду, рупав себе за горло, дивився під ноги.

А крик та шум побільшувалися. Кілька разів Кістяков пробував щось сказати, але йому не давали і кричали:

— Перепросіть!... перепросіть!... На треба!... Годі!...

Юрба кипіла мов забута на вогні каша. В повітрі видно було вже кві, чути було лайки, свистки, гарсони стояли біля стін з наляканими здивованими обличчями, розтертяно тримаючи підноси в руках.

Сіра шалочка Мері хутко посовувалась до естради. Ось її мало не викинула юрба на сходи, що йдуть за ланштунки.

Тані серце страшенно стукотить, вона жадібно чекає появи її з-за ланштунків. От вона! Слава Богу вона володіє собою, очі надто блищать. Але се добре. Щось говорить голові. Той, дурний, не розуміє. Здвигає плечима.

Мері йде до авансцени. Піднімає руку.

Таня хутко переносить очі на публіку. Багато виходить й тягнуть інших. Мері вони не помічають. А ті, що лишилися, продовжують кричати, махають руками, лають-ся, свистять.

Тані хочеться гукнуть на цілу залю: «Тихше! дивіться на естраду!...»

Але ось хвилювання наперед наче стихає. Ага! Вони починають помічати знаки Мері.

Справді, вид елегантно й строго одітої вродливої жінки з палаючими очима, яка хоче очевидно щось сказати, — звертає на себе увагу юрби.

Гомін затихає, шикання збільшується. Всім хочеться знати, що може сказатися жінка.

— Тихше!... Тихше!... Кажіть, товаришу. Та тихо ж! Тихше там, доволі!...

Мері підняла руку в сірій рукавичці і дуже дивібно, як Таня і не сподівалася, закричала:

— Товариші!

Ті, що виходили, почали оглядатися і повертатися. На них неперпляче шикали.

Мері трохи почекала.

Таня не зводила з неї очей. Ні, слава Богу хвилювання її не помітно. Вона скаже як слід.

— Товариші! — не так дивібно, але більш впевнено заговорила Мері. — Я не по суті реферату хочу сказати кілька слів. Я з того ж приводу, з якого і ви зараз хвилюєтесь. Я — есерка; прийнято, щоб есери раділи з помилок есдеків і навпаки. Але мені тільки соромно й боліче. Я стояла, слухала, і важке здивовання весь час росло в мені. Про що тут ішла річ в сій залі? Про те, що краще за все може допомогти пригніченим клясам. Говорилося про релігію, як про засіб допомогти і підбадьорити знесилених. Говорилося людьми, які самі належать до пригнічених. Говорилося не тому, що хотілося говорити, а тому, що любов до пригнічених і гнів за них керували ними. І що ж ми бачимо? Стоять двоє людей і кричать один одному: «Я люблю пригнічених, я люблю тебе!» — «Ні, не ти, а я люблю тебе». — «Ні, я більше люблю, а ти не любиш.» «Ні, я», — «ні я». І з-за любови до себе починають бити себе і плювати собі в лице...

Хвиля оплесків і покликів захоплення залила її дальші слова.

— Вірно! правильно!... — Буде лайки! Браво, товаришу!

Кістяков звисока усміхався: «Оці ще м'якосерді есеровські дамочки!

Але усмішка виходила крива, невпевнена. Піти б, схилити стару сиву голову і мовчки піти. Ного пропостили б поглядами, повними розуміння, співчуття й пошани.

Але він стояв та усміхався.

Мері знов підняла руку. Притихли.

— Товариші! Я бачу, що ви мене розумієте. Се мене дуже тішить... І я розуміла ваш крик та стукотіння киями... Не осужувати та докоряти товаришів — промовців я вийшла. Я не можу мовчати, кричати мені важко і я вийшла сюди... Болюче й соромно! Так не можна більше... Наші вороги тичуть в нас пальцями і кепкують: ви не герої. Так, ми — люде, ми теж можемо грішити і помилятися. Але проте не можна стояти над колюскою меньшого брата і тягати один одного за волосся, доводячи сим, що більше ніж иньший любиш його. Се ж не навчить меньшого брата любови і сеї самої релігії. Він не повірить ніяким словам про солідарність, єднання, як що та к буде виказувано йому, сю солідарність... Се недоречно... Се нарешті не тільки не по геройски, але просто не по людськи! — Се...

І раптом Мері схопилася за груди і сильно закашлялася. Кілька разів кашель наче затихав, і вона пробувала говорити далі, але знов мусіла закривати рот хусткою і безпомічно дивитися на терпеливо чекаючу публику.

І нарешті не витримавши вона безнадійно махнула рукою, прийняла хустку від роту, бажаючи щось крикнути і знов хутко приклала її до уст, качаючи головою. На хустці яскраво червоїли плями крові. Вона ще раз махнула рукою, вказала на груди, вклонилася і кашляючи пішла за куліси.

Кров бачили всі і тому оплески були не бурливі — поштиві, тихі.

Коли Мері зійшла з сходов естради, перед нею похаливо разступалися, з захопленням і співчуттям заглядаючи їй в лице.

Але Мері йшла не на своє місце. Зходячи з естради, вона бачила, як Аннет щось палко й пладно шептала Шурці. Шурка на воміхався, начо унірався і силкувався відсунутися назад.

І Мері попростувала просто до Хоми. Кашель затих. Вона всміхалася тим, що давали їй дорогу, і непомітно поглядала в бік сатаністів, які стежили за нею.

В сю хвилию голова про щось заговорив і публіка знов зашуміла.

Хома здивовано дивився на Мері, що зупинилася перед ним. На них з цікавості поглядили ті, що стояли навкруги.

— Мені треба сказати вам кілька слів, — вимовила Мері і оглянулася назад: всюди голови, облича, нема де сховатися.

— Будь ласка... — схилив голову Хома.

Мері присунулася ближче і майже на ухо тихо заговорила:

— Слухайте... компанія «сатаністів» на чолі з Аннет, яких ви знаєте, хочуть вчинити бешкет. Для сього вони підмовляють Шурку, якого ви теж знаєте, виступити проти Гриневича і боронити сатанізм. Се буде скандал неможливий. Чи можете ви зробити щось, щоб перешкодити сьому?

Хома стояв з похиленою головою. Він не піднімав її і нічого не відповідав.

— Можете чи ні? — прошептала Мері. — Його треба повести звідси... Се може зробити одна Аннет.

— Добре, я попробую зробити все, що зможу...

— Спасибі... Тільки ви зачекайте кілька хвилин, не ходіть зараз.

— Добре...

Мері відійшла від нього.

Хома бачив, як вона підійшла до Тані і щось стала розповідати їй на ухо. Таня один раз глянула в бік Хоми. Тоді він поволі пішов до Аннет.

Аннет, стоячи позаду цілої компанії, тримала Шурку під руку і увесь час щось шепотіла йому.

Хоми вона не помітила. Коли він взяв її за руку вище ліктя, вона злякано здрігнулася й повернулася до нього.

— На хвилинку... — Коротко сказав він.

— Аннет здивовано оглянула його з голови до ніг.

— Що вам угодно?

— Мені треба сказати кілька слів.

Аннет бачила, як поволі й важко ворушилися його ніздрі. Се була погана ознака.

Вона лицила Шурку і одійшла з Хомою назад.

— Ну, що треба?

Хома уважно глянув їй в лице: вона погордливо й нетерпляче жмурить очі, — значить боїться.

— Бери Шурку, і йди звідси, — тихо й наче зовсім спокійно сказав він.

Аннет навіть відсунулася від нього.

— Со що значить?! Ти збожеволів?!

— Не кричи. Ти звертаєш на нас увагу. Повторяю: бери Шурку і зараз же йди з ним. Се краще усього. Чувш, Аннет? Я не допущу до скандалу. Я знаю все. Стамескін мені сказав...

У Аннет на хвилинку щось промайнуло в очах, але вона ще більше здивувалась...

— ... Як що ти поспробуєш виштовхнути Шурку па естраду, я візьму тебе за коси і виведу з залі. Даю слово честі. Се не буде красиво. І я зроблю се, ти знаєш...

В очах Аннет промайнув вже несхований переляк. Вона тепер усилено думає. Зараз засміється, скаже комплімент і згодиться.

— Ну, яка чепуха! — підняла вона плечі і псамушено засміялася. — Одначе я й не знала, що ти такий лицар. Але се мені подобається... Се в кожнім разі красиво. А за красу я на все згодна, хоч не розумію твого дивного балання... добре... Але з Шуркою мені сумно, а ренита не підуть. Як що ти згодишся провести у мене вечір, я в

приємністю покину сю стару ревучих тварюк. Згоджуєшся? я виповняю твоє бажання, а ти має. Послуга за послугу. Ти увільниш мене від Шурки...

— Добре я згоджуюся. Бери, ходім...

Шурка, як бачив Хома, з охотою згодився. Ось ще через що вона так скоро уступила. Але Хома не сказав їй ні слова про се.

Біля виходу він озирнувся і побачив Мері, Таню й Олександра, що виходили за ними. Мері хитнула йому, а Таня йшла опустивши голову.

Цілу дорогу мовчали. Шурка виставив лице з вікна екіпажу під дощ і зажурено дивився на тротуар.

Недалеко від дому Аннет він раптом одвернувся від вікна й похмуро сказав:

— Тут я вийду... До побачення...

— Що се ви так? — здивувалась вона, але не затримувала. — Завтра прийдете?

— Не знаю... До побачення.

Хома стиснув його горячу суху руку.

— Ну от і чудово! — гукнула Аннет, коли Шурка вистрибнув з карети. — Я дуже рада, що так виходить наше побачення. Не шабьоновно принаймні... Сідай сюди... до мене.

— Нічого, і тут гарно, — не рухаючись відповів Хома.

— Ти й досі сердитися? Фу, Хома, се не оригіпально, одноманітно. Ти на рефераті був красивий... А се чудно...

Хома виглянув з вікна. Чорний асфальт вулиці масно блищав і відбивав довгі смуги ліхтарень. З під резинових шин автомобілів і карет розліталися дрібні бризки води. Дощ наче побільшувався.

— Ну, тут і я вилізу... — рішучо промовив Хома і постукав в вікно в візника.

— Хома, — скрикнула Аннет, розбіраюча несподіванкою, — се подло!

— Ну які дурниці... Я втомився і додому хочу...
— В мене спочинеш. Я тобі зроблю твій чай... Чуєш?

В голосі чути було і образу, і благання, і зтриману лють, і надію.

Візник зупинився.

Хома підвівсь і хотів розчинити дверці, але Аннет схопила його за руку і прошипіла:

— Ти не підеш!

— Пустя, Аннет. Покинь дурниці. Треба було бути розумнішою і не запрошувати. Знавш же, що я змушений був згодитися, ну і не гнівайся. Не хочу я до тебе і не потрібна ти мені. Пустя, візник чекає.

Аннет прийняла свою руку.

— Можеш забиратися! Іди! Але памятай, Хома: я їй відплачу за се. Памятай се! Шурка не в останнє був зо мною. Буде щось краще за реферат... Будеш каятися, услужливий лицарю... Септиментальний дурень, якого навіть не помічають... ха-ха-ха! Заберайся і памятай, що я ціню красу, але мшуся за кожну мерзоту!

Хома мовчки відкрив дверці і вийшов не сказавши ні слова, не кивнувши головою.

XVI.

Таня ще раз постукала. Шурка не обзивався. Що він там робить цілі сі дні? Розуміється, молиться. В кутку стоїть лампа, прикрита чорною сорочкою, очі ярко палають в напівтемряві, наївний залах ладапу.

Шурка!

Феня вийшла в коридорчик і сердито сказала:

— Дайте йому спокій, Таню. Се немилосердно парешті...

Таня покірливо одійшла од дверей. «Так, се може й справді негарно.»

— Але він же цілий день не виходить з кімнати... тихо сказала вона, входячи за Фенею в ідальню.

— Не хоче і не виходить.

Таня винувато всміхнулася і присіла до столу. Феня поспівовірно поглядала на неї: «Благость» чи що в неї?

«Благость» дуже рідко сходила на Таню. Найчастіше після буїства. Тоді Таня була ладіна, запопадлива, винувато переносила образи. В в'язниці в період «благості» вона мирилася з усіма «ворогами», мила за всіх посуд, сумувала і впадала навіть в сентиментальність.

— Ви краще меньше б його мучили, він би й не замикався цілими днями, — ворчливо почала Феня.

— Як же я його мучу, Феня?

Фенею дратував її тон. Він завважав їй висловити все, що накипіло за сей час. Але не станеш же бити лежачого!

— «Як мучу»... Мучите чудово, не турбуйтеся... Після сього реферату він здається не обідав ще ні разу... Чому він відмовився зацікавитися з гуртком? Ну?

— Я не знаю...

Феня стримала себе. Як би хоч лицемірна була ся ладність і сум, тоді і можна було б поговорити як слід.

Таня втомлено схилила голову на руку. От так перенестись би на Україну, на Дніпро, а Дніпро теплий, голублячий. Сонце палає і пісок як червоний гаряче напаленої печі. Лягти в видовбаний човник на м'ятку пряпу, запашну постіль з лутового сіна, заплюнути очі й віддати всю волю ніжному колісальню старого Дніпра. Розплющити очі на хвилину: теплий млинок, сіра блискавка чайки, щось блакитне далеко-далеко в горі. І знов жовта пітьма, хвилі любовно коліснуть човник-коліску.

— Таню!

Таня хутко підняла голову.

— Що ви, Феню?

— Ви спите, чи що? А як не бажаєте розмовляти, то так і скажіть, а дурака удавати нема чого!

Таня змішалася.

— Вибачте, Феня, я задумалась і не чула ваших слів...

Що ви говорили?

— Я вам говорю, що треба дати конже консержці... Адольф квартиру залишає... До нього приїхала якась пані з Росії і він кудись з нею їде...

— Яка пані?

— А звідки я знаю! Говорить, переховувався конись у неї. Напевне альфонсом був. Бачила я їх, як вона поглядає на сього коня... Дура стара!... Його не буде, я їду... з Шуркою у вас драми якісь... Не будете ж ви одна жити в чотирьох кімнатах.

— Ви їдете? Куди?

— В Росію!... Ось куди. Чого дивитесь так? Що, се повина для вас? Думаєте, здихатиму, як ви, тут? Буде з мене ріжних принад... Краще там у вязниці згнити, аніж тут дивитися на ріжні мерзоти. Так, мерзоти... Будь ласка, сховайте вашу усмішку...

— Яж не всміхаюся, Феня!... Я вірю, що ви поїдете... Феня підозріло її хутко обвела її очима.

— Чому ж се ви вірете? На що ви патякаєте?

Таня все ширше та ширше розкривала очі.

— Йі Богу, Феня, ні на що не патякаю. Поїдете, бо вам се потрібно, бо ви...

— Що «потрібно»? Чому се мені потрібно їхати? Кажіть просто. Ну? Я знаю що ви думаєте. Я се бачу вже давно. І дозвольте мені паренті сказати вам, що ви глибоко помиляєтесь, коли судите по собі. Так, я дуже радію, що можу вам висловити все. Ви можете підозрівати що вам угодню, але я їду не тому, що мені треба, а тому, що хоч у. Зрозуміли? Бо я не можу задихатися в

цій атмосфері безробіття, опльоток, романів та болота! Мені важко бачити, як люди, яких я поважала, падають на моїх очах. Вони, розуміється, можуть се називати, як їм угодню, але я називаю се падінням.

Таня спустила очі. «Ну на що ся Феня так підходить? Люба дивачка! Та нехай посвариться, їй легче буде».

А Феню ще більш дратувало се бояке мовчання. І не удаване, ось в чім лихо! О, як би се удавання!

— Ви розуміється, мовчите... Зрозуміло... Се найкраще... Але консержці ви скажіть як найсерйозніше... як що не хочете платити за терм... Я сьогодні ж пишу додому, щоб вислали грошей на дорогу... Нехай потрусять там свої попівські кешені, — надрали з мужиків... Як тільки одержу, то їду. А приятелям своїм даю волю судити про се, як їм угодню...

— Я Феню ніяк не сужу... Я вас розумію... — сумно вимовила Таня.

— Ну, я не знаю, як ви там розумієте мене. І взагалі дивно, як це ви хоч сим зволіли поділитися зо мною... Принаймні знаю, що ви рзумієте мене. А як розумієте, се вже ви Мері розповісте. Ми недостойні... Розуміється... В мене нема ні маєтків, ні серій коханців... я не заслуговою на довіря...

Таня машинально водила пальцем по чотирьохкутниках перати, — одні бурі, ниньші жовти, можна в шахи грали. Феня вповні має рацію, але що їй сказати? Піднімати з дна душі те, що вже уляглося? Нащо? Ні, се неможливо.

Феня бурно закрила якусь книжку, однесла її на свій столик і знов підійшла до столу.

Таня бояливо глянула на неї. Яке хоробливо-жовте її лице. Ніс вкрито блискучим жиром, в очах червоні жмилки.

— Вибачте мене, Феня, я розумію, що по гарно поводилася в відношенню до вас... Але не тому, що ви не все-

ляєте довіря, а просто... Не доводилося якось... Я вам все розповім... але не зараз... Зараз я така втомлена, що нема сил... Коли-небудь ми проведемо вечір разом дома і я все все розповім вам... Я не раз хотіла се зробити...

Останнє збрехала, але нехай так. Феня удає, що їй зовсім байдуже. І має рацію: не кидатися ж їй на ший з радості?...

— Я на щирість не напрохуюся і нема чого прохати вибачення, — холодно зауважила Феня, для чогось пересуваючи лямпу з одного місця на інше.

— Я не говорю, що ви напрошуетесь... Але я розумію, що вам образливо. Виходить, що я справді хочу затаїти від вас... А сього нема, Феня, їй Богу нема, нема... Тільки зараз мені важко все... поновляти в пам'яті... І взагалі, Феня, мені дуже важко...

Тані раптом до сліз стало шкода себе. Вона шепітом договорила останні слова і схилилась.

Феня помовчала; насуплена, але трівожно поглядала на Таню: ще заплаче, — дуже треба було лізти з своїми безглуздими докорами. Оп як змарніла, бідна дівчинка!

— Меньше б старалися над заняттями... Суворо на решті пробурмотіла вона.

— Розуміється, втомитесь від такого напруження... Істе погано... Зробити чай? А то може засмажити чого? Я збігаю вниз.

Таня заворушилась.

— Ні, дякую, Фенічка. Я піду зараз... погуляю трохи...

Вона хотіла сказати «до Мері» і мимохіть збрехала.

— Куди там гуляти! Погань така на дворі, чи то сніг, чи то пювки якісь», Погода! Європа! Подумаєш, посять-ся з своїм теплим кліматом, сволочі, печей не будують, — тепло, самі трусяться в льоху. Ляжте, краще полежте...

— Мені треба до Косоротової зайти, довідатися, як там з грішми... Вони просили...

— Ну, се иньша річ... Та сідайте на трам або звозчика візьміть!... — сердито додала вона.

— Так, я візьму звозчика...

Таня оділася, тепло поцілувала Феню й вийшла. Закривавучи за нею двері, Феня муркнула:

— Ви там дурня не удавайте і не беріть всіх слів на серію... Мало чого вихопиться. Ну, ідіть, ідіть. До побачення.

І зачинила двері, не даючи Тані нічого сказати.

Таня всміхнулася і поволі почала йти по сходах. Круті й темні сходи, поручні вохкі, брудні. «Як би хтось взяв і переніс до Мері. Як Мері сьогодні, чи не гірше? — В таку погоду завжди їй гірше буває.»

Справді, сніг падав рідкий, мокрий, важкий. Зажурено, наче насупившись, горіли лихтарні, — дуже не приємно освітлювати сю сльоту. Перехожі поспішали, — у кожного напевне дома тепло й затишно, близька людина чекає з любовою. Еге, така погода навіть приємною може бути.

А на Україні сніг — наче товстий килим з білого — білого пуху накрив цілу землю. Комори, голубятня, клуня в білих шапках, насунутих на самі очі. Віля кухні велика купа потовченого снігу з жовтими слідами вилитої води і помийв. Дерева стоять важкі такі, поважні, їм тепер не можна размахувати гіллям, треба сніг підтримувати. Сад зовсім инакший, ніж літом, — незнайомий, урочистий, суворий. Ні цвіркотіння, ні співів.

До Мері Таня прийшла зовсім ослабла від м'якої всепрощаючої печалі. Вона павмишено попрохала Мері грати, а сама сіла в крісло перед каміном, виплюнула очі й слухала. Думок не було. В дуні, мішлячись як хвилі вітру по золотистім житі, пробігали легкі, вапнякоколючі згуки музики. І разом з тим невідомо від чого хотілося плакати.

Мері раптом перестала грати, підвелася й сказала:

— Танюк!

Таня, не одкриваючи очей, обізвалася:

— Що, Мері?

— А ви знаєте, що Хома їде в Канаду?

— Що?! — підвелася Таня і, зараз вивши назад, тихше запитала:

— Се правда?

— Так... Всі гроші оддав в партію, собі на дорогу тільки лишає. Передав сьогодні Олександрови всі папери... Сорок дві тисячі франків...

Таня поволі опускалася на спинку крісла, закривши очі. Мері бачила, як затремтіли її повіки і в куточках очей виступили дві важкі сльози, заблищавши червоначим світлом огню з каміну.

— Не чекали? — ніжно й тихо запитала Мері.

Таня попробувала усміхнутися, але сльози котилися по щоках, і вона закрила лице руками.

— Він може і не їхати... — додала Мері обережно.

Таня не ворушилася.

— Скажіть слово, і він не поїде. Га? Таня!

Таня поклала руки на коліна і мокрими, повними сліз очима стала дивитися в огонь. Від нього йшла маса тонких промінів, огонь видавався надзвичайно сяючим. Як болоче, як певимовно болоче пнуть груди. О, Господи, чому ж се?

— Ну, Танюсь? Чуєте? Не треба ж мучити і себе і його... Як би ви бачили, як він змарнів. Ну, покарали — і буде. Я не можу бачити вас такою...

Таня заперечуючи похитала головою, але сльози ще більш прилипи до очей, вогонь затуманився. Вона внов закрила обличчя руками й одкинулася назад.

Мері навіть розсердилася.

— Ну, се по дурному вже, дівчинко! Се зовсім негарно. Що ви справді дурниці вигадуете. Чого вам треба? Він любить вас, ви любите його... Якого дідька ще? Ну образив, сумнівався, виробляв дурниці... Але тепер пізнав і по сумнівається. А ви б як хотіли, — глянув і вже прийнявся вірою в ваші чесноти? Покиньте вигадки і, будь ласка, зараз же напишіть йому листа, щоб завтра з'явився до вас. Ну?... Танька! Що ви гру, якусь заводите з почуттям? Думаєте, так багато його буде? Беріть поки в, а то пізно буде...

Таня несподівано зірвала руки, і розсміялася нервовим тремтячим, ще повним сліз сміхом...

— Чого ви? — здивувалася Мері.

— Ви, — дивачка, Мері! Ви страшенно комічна... Написати йому листа?... Так... так...

І все сміючись Таня встала і протягла Мері руку.

— Куди ж ви?

— Я піду до дому... Я не можу...

Мері пробувала її зупинити, але Таня одяглася і пішла.

Прощаючись вона встигла опанувати своїм сміхом і сказала майже спокійно:

— Не турбуйтеся, Мері... Се так, від несподіванки... Але се навіть добре. Так і треба. Прощайте.

XVII.

Проминуло тижня півтора. Пришов день емігрантського вечора. Мері й Таня умовилися, що Таня заїде до Мері і вони разом пойдуть на вечір.

Мері вже була одіта, коли прийшла Таня. З першого же погляду на неї Мері зрозуміла, що щось трапилося.

Таня зараз же розповіла. Перед самим її відходом з дому з'явилася Аннет. Шурка в неї не був ні разу, після

реферату, одсилав назад її записки, і ось вона своїм звичайом знов сама з'явилася. Зпочатку вона дуже довго сиділа в кімнаті Шурки, а потім повела його з собою. Шурка тепер майже не говорить з нею, Танею, а тому попрохав Феню переказати їй, що він і Аннет ідуть на вечір і просять і її прийти, обіцяють показати щось дуже цікаве. Розуміється, він говорив не од себе, а те, чому навчила його Аннет. Але що се повинно значити, — невідомо.

— Скандал хоче зробити? — замислено запитала Мері. — Шурку напоїти?

— Нічого не розумію! — похмуро відповіла Таня. — Ну, щож, ходім!... Подивимся!... А ви ще в декольте? На що, Мері, се божевілья, ви застудитесь! Я і не помітила... Я з вами ні за що не поїду, як що ви не скинете... Ні за що...! Що се, справді!...

Мері, дійсно, була в дуже одкритій сукні.

— Дівчинко, я в останній раз хочу...

— Ніяких останніх разів! Я не можу!... Або ви надінете закриту сукню або я йду... Се — самогубство! Ліки не, а в декольте їде на якийсь дурацький вечір...

Мері безпорадно й винувато дивилася на неї.

— Але я вже одяглася, Танюк...

— Ми зараз вас переодягнемо... Будь ласка.

Переодягаючись, Мері весь час винувато всміхалась.

— От се иньша річ... І, взагалі, зовсім не слід було б їхати... даремно я згодилася.

— Ну, Танюк, се вже деспотизм!... Розійшлась... Буде ще час сидіти. Ідемо, вже одинадцята година. Вони розуміється ще не почали, хоч початок і р і в н о в 8¹/₂ вечера, а проте таки треба поштовхатися в публіці...

Дорогою Мері багато говорила про Італію, жартувала, виглядала з вікна автомобіля і що хвили чомусь сміялася. Таня слухала її уважно.

Біля каси вони застали юрбу, чоловіка з десять. Чомусь голосно кричали, сперечалися, сміялися. За проходом, при вході в помешкання товпилися і теж щось кричали росіяне.

— Ну, от, насамперед на скандал трапили... — з невдоволенням зауважила Таня, зупиняючись біля стіни...

Мері з цікавістю прислухалася і придивлялася.

— Се, здається, члени «Гуляй — душі» вчиняють — півголосом вимовила вона.

Високий, блідий молодий чоловік з ознакою розп'ятого на грудях стояв в проході і нікого не пускав, весь час повторюючи одну фразу:

— Я не маю права... Панове, я не маю права...

На нього налягали, але він міцно держався за поручні *бар'єрчика і повторяв:*

— Товариші! Я не пуццу, я не маю права...

— Та яке там право! Нема грошей у нас, ось і все право!

— Та бий його по пиці, буржуя!

— Налягай!

Юрба з сміхом тіснилася, але налягати дуже сильно не сміла.

Публика, що підходила, зупинялася як Таня і Мері біля стіни і не зважалася йти до каси.

— Pardon! Що се за крик? — запитав у Мері якийсь добродій у круглім капелюсі.

— Члени «Гуляй-Душі» хочуть на вечір прийти, — відповіла Мері.

— А що се за... як ви сказали?

Мері засміялася.

— Ви не парижанин? Се організація, що має за мету, втіли життям і боротьбу з інтелігенцією, зветься вона «Гуляй-Душа».

Добродій в котелку не розумів.

— Але чому ж їх не пускають.

— Бо в них нема білетів. Се проти їх пріцілів йти на руський вечер з білетами.

— А на французький?

— А на французькому в поліція. А росіяне на свої поліції покликати не можуть...

Добродій розвів руками.

— Але... се неблагородно!... Дивно, справді!...

Гуляйдушісти раптом стиснули розпорядчика і линули в прохід, гогочучи і тиснучи один одного.

Касір, розпорядчик і публіка мовчки дивилися, як вони зникали в дверях, що вели в коридор залі.

— Нічого собі хлопці, — похитав панок головою і подумавши трохи, скинув котелок і вклонився Мері.

— Піду краще в кафе кудись... Бог з ним, з російським вечором.

Мері й Таня засміялися і слідком за іншими пройшли до каси.

— Слушайте, Танюк, ви мене не оддавайте моїм прихильникам, як що почнуть приставати, — пригортаючись до Тані, попрохала Мері. — Я їх місяців два вже не приймаю і вони накинуться на мене. Добре? Я хочу без них...

— Не турбуйтеся, — кивнула Таня. — Так приймемо, що більше по захочуть.

І, справді, в коридорі, що кинів різноманітною публікою, до них встигли підійти два поклонники. Але позаяк Мері тільки всміхалася і нічого не відповідала, а Таня відповіла здивовано й різко, то вони зараз же одстали і загубилися в юрбі.

— Браво, Таневич, ви могли б бути ідеальною класною дамою! — сміялася Мері.

В залі звичайний гомін, шум, мстущия. Ніхто не знаходив свого місця, розпорядчики бігали мов одурілі, їх ло-

вили, роздерали на часті, але вони якимсь способом умудрялися видертися і зникали.

— Пора! Пора!

— Пора, чортяка б вас ухопила!

— Го-го-го!

Публіка вже лютилася від дуже довгого чекання.

Мері й Таня умостилися десь в куточку і розглядали публіку. Маячили знайомі облича, але ні Шурки, ні сатаністів не було ще.

Нарешті, несподівано для всіх, шиплячи й хрюкаючи піднеслася заслона і почався концертний відділ.

Насамперед виступив «Хор малоросов». Але дивлячись на убрання сих «малоросів», їх швидче можна б назвати «хором інтернаціональних апашей». Правда, жіноча половина одіта була прилично і навіть добірно.

Поперед усіх в вінку, в синій оксамітовій «корсетці», в червоних черевичках стояла Ладя і сяла искристими очима. В групі тенорів маячило лице Фаддея, а позад усіх монументально височіла кінська голова Адольфа, повна самоповаги.

Хор в першій же номері «напсував». Хормейстер хвилювався, щось з жахом і ненавістю шипів басом і увесь час прибильшено махав руками, так наче грав в «дяболо».

Публіка сміялася, ляскала і доволі вибачливо поставилася до злочинства басів.

Слідуючий номер оказався не той, що вказано було в програмі. А саме, замість знаменитого баса, «відомого артиста європейських оперних театрів NN», виступив якийсь худенький, виснажений панок з скрипкою і почав теленькати, уважно й напружено дивлячись в лівий бік лаштунків.

Публіка не розуміла, шепталася, шаруділа програмами. Але позаяк се було вже звикле зявище, що замість

славнозвісного баса виступає заморепий юнак з скрипкою, то ніхто особливо не хвилювався.

Вислухали й юнака, поляпали й глянули в програмку: сольо співачки Х. Х. з Grande Opera. А, се цікаво послухати, Х. Х. гарно співає.

Але замість співчаки з Grande Opera на сцену виволокли вільончель, поставили попіври і вийшов зпильний юнак, але патлатий, чорний та лютий. За ним вистрибула дівчина в пенсне і сіла за рояль. І нарешті з'явився знов виснажений юнак з скрипкою.

Всі тряс, як ні в чім не бувало, вклонилися все більш здивованій публиці й почали грати. Вони грали, перелякано й розпачливо дивилися один на одного, плутали, упривали, невимовно страждали, а публіка, нічого, не підозрюючи гуділа розмовами і придавленим сміхом.

Таня здвигала плечима, сердилася, а Мері навпаки всім захоплювалася і старанно всім плескала.

— Ну, Мері, невже вам се подобається? — з стражданням в голосі обурювалася Таня.

— Вони страшенно милі, дівчинко... Ви подивіться, як сей патлатий хлопчик смичком водять... Бо се — епоха в його житю...

Юнаки несподівано скінчили, скочили, вклонилися і з полекшенням, упрілі, пішли за лаштунки.

Потім, розуміється, деклямували. Спочатку дівчина, потім папук, потім знов дівчина і знов папук. Між дівчиною і юнаком був хор апашей — малоросів, баритон і сопрано.

На закінчення було представлено живу картину — «Етап каторжан». Хоч се були все ті самі апаші, арештовані в шиночку салдатами в небувалій тіде амуніції, але публіка поставилася до картини несподівано урочисто і з пошаною. Хтось затягнув похорошний марш, почувлися

крики: «встати! встати!» і в залі на хвильку сталася демонстрація.

Се був останній номер.

Публіка почала виходити в коридори, а звідкись набігли лакеї і почала виносити стільці та готувати залю до танців.

— А Аннет все ще не видно... виходячи в коридор, сказала Мері.

— Еге... — заклопотано озирнулася Таня.

— Може, в буфеті, — пройдемо тудя.

По дорозі до Мері пристав був якийсь красень, але вона йому щось сказала, і він зараз же одчепився.

— Хто се? — запитала Таня.

— Красива й дурна тварина.

Буфет функціонував вже досить інтенсивно. Ляскали корки, дзвеніли склянки, варилися ковбаски, квітів самовар. За лядою в українських та європейських убраннях метушилися гарненькі продавщиці невміло, але весело й кокетуючи роздавали публиці чай, бутерброди, пиво, сосиски. Одначе майже всі столи незаняті, ще були, — публіка чекала танців. Тільки ті, що метою вечора мали саме сю кімнату, вже давно розмістилися в куточках, і звідти джорчали розмови, в тоні теплої прихильности і любовної вибачливости до цілого світу.

Прохожувалися люди з блідими обличчями і голодними очима, які удавали, що їм дуже гаряче і вони прийшли сюди трохи охолодитися.

Віддалик стояли «гуляйдушісти» і мабуть обмірковували план якогось скандалу.

Але взагалі було чисто, світло, мирно й весело.

Сатаністів не було.

Мері й Таня пройшли в залю.

— Недобре вам, Мері, ходити сими коридорами, — мимохіть похитуючи головою зауважила Таня. — Протяги, то гаряче, то холодно...

— Ну, пусте, — безжурно сказала Мері, поглядаючи навкруги.

В залі вже готувалися до танців. Музиканти, настроюючи інструменти, наче тішилися кокофонією, яку утворювали, — так любовно нахилялися до своїх скрипок, тромбонів, вільончелів.

Між публікою, що повільно крутилася по залі, побідоносно, кокетуючи проходилися «апаші» в хору, які не захотіли скинути своїх убрань.

Раптом звідкись з'явилися Ладя і Фаддей з шапками в руках. Обое в українських убраннях, які їм дуже личили, обое з палаючими щокми й очима, вони підлітали то до того, то до иншого і вимагали «на засланиці». Давали їй засланцям! але більш усього їх молодости, радості, захоплюючому, ясному, сміхови і соромливим поглядам, якими вони имохіть обмінювалися.

— Яка мила ся Ладя, — захоплено зауважила Таня, — страшенно мила дівчинка! Я страшенно вдоволена, що сей Стамескін нарешті дав їй спокій...

— Фаддей, значить, переміг?

— Еге, здається... хоч Фені се...

— Дивіть, Таня! — раптом штовхнула її Мері, показуючи очима у бік.

Таня хутко глянула туди і мало не приснула. Вальс й урочисто під руку з пожилію панею виступав Адольф. В чоботях, в синіх широких штаних і вишитій сорочці з червоною стрічкою, — він був схожий на вистропаного по святочному величезного водовоза або кучера з пожежного дому.

Дама, очевидно, трошки була збентежена, але пізно їй імовірно спералася на руку свого показного кавалера.

Він же новий самоповаги, солідно й привітно вклонявся знайомим!

— Драстуйте! — розлягся збоку чийсь голос. Обидні хтуко оглянулися. Їм поволі кивало суворе, чопорне, виголене обличчя Хрестоносця. З-за спини поета всміхалось гарненьке обличчя його жінки. А ще далі видно було шевелюру патлатого юнака і недбало прижмурені очі.

— Зходяться... — тихо вимовила Мері, коли ті пройшли наперед.

Таня мовчки шукала очима по залі. І раптом Мері відчула, як рука Тані, що лежала на її руці, сильно здригнулася. Мері хутко глянула в бік її погляду. В дверях стояв Хома, розмовляв з Ляхніцьким, старим зарентуйцем. Чи тому, що Хома підстригся чи від чого иншого, його обличчя здавалося більш змарнеле й бліде, ніж звичайно.

Таня вже не дивилася в той бік і з прибільшеною цікавістю стежила, як сковзали по паркету кавалери запрошуючи до танцю дам.

— Хочете поговорити з Хомою, Танюк?...

— О, ні! — почервонівши відповіла Таня і хотіла йти далі. Але в сю хвилину до них мов на сковзаунах шідлетів фронт з «зачіскою» в проділ, улесливо схилювся і запросив Мері «на тур-вальсу».

Мері охоче взяла його руку.

— Мері! — докірливо глянула на неї Таня. — Вам шкодить... не треба...

— Ну, дурниці... Ідіть краще туди... — вона хитнула головою в напрямку до Хоми.

— Нікуди я не піду!... — сердито сказала Таня, але рум'янця змішання все таки не могла зтримати.

— Ну, не сердьтесь... Я зараз...

І всміхнувшись Мері з своїм кавалером зникла в юрбі.

Таня постояла, потім одійшла до стіни й сіла.

«На що він прийшов?»

Грають щось знайоме й старе, мов пожовкла фотографія бабусі в криноліні. Ах, так! Се той вальс, який Кость Пархоменко називав «убійчо-зворушливим». Відний милій Кость, як він сумовито пишався милицею і Георгієм, привезеним з Даленого Сходу...

Перед Танею замаячили знайомі облича.

Хрестопосець, жінка і патлатий юнак. Таня стала дивиться на них.

Хрестопосець говорить жінці. Вона не слухає його. Як він може зносити таке приниження? На що він їх завжди провозає? Щоб довести собі, що «у всякому становищі можна почувати себе чудово»?

Знов з чимсь звертається до них. Як обурююче слухає його патлатий нахабник!

Публика завалала спостерігати, — рухалася, закривала то облича Хрестоносця, то слутників його.

І раптом сталося щось дике в тім місці, де вони стояли. Хтось верескливо різко завищав, розлягся переляканий жіночий крик, публіка вся повернулася і ринула в той бік. Музика, наче перерізана пожницями, зразу увірвалася.

Таня хутко встала й підбігла до місця пригоди. Серед утвореного кола йшла якась бійка, хтось хрипів, несамо- вито кричав, когось одтягали. Жінка Хрестоносця стояла і тремтючи цілим тілом з жахом дивилася на купу, що конвульсійно ворушилася біля її ніг.

— Та тягніть його, він його задушить... Тягніть за шиворот! — розлягалися крики. — Жорж, тягни за ногу! Послухайте, доволі!

— Панове не хвилюйтесь, не хвилюйтесь!...

— А-а!... А-а!... — хрипів і славно завивав хтось з купи, яку силкувалися розчепити десятки рук.

— Тягни, тягни! Голову тягни! За волосся чортяка його... Ну, ну разом! Одтягайте того... Послухайте, товаришу, не можна так...

— Та хто такий? Що тут?

— Чоловік коханця душить!

— Та за волосся його, він пустить!

Нарешті вдалося купу розірвати на дві половини. Коли Хрестоносця поставили на ноги, вигляд його був жахливий. Волосся сторчем стояло, очі божевільно горіли, чопорне облича конвульсійно викривилося, на устах кров і піна, від носа до уха — кривава смуга. Він важко дихав, несамо- вито видерався і кричав:

— Геть! Я задушу його! Дайте мені його!!

Комірець обірвався і висів, як роздертий хомут, краватка теліпалася на плечі.

— Товаришу! Заспокойтесь, не можна...

— Г-Геть, я забю його!!

Патлатого юнака вже було витягнуло кудись з залі. Він хитався і Тані на хвилюку замаячило синє-бліде поні- вечене, мабуть укусами зубів облича.

Нарешті і Хрестоносця одвели. За ним, жалібно хлипаючи, ошарашена й перелякана пішла його маленька жінка.

— От це почастивав друга дома!

— Еге, почастивав...

— А він же його кусав, панове!...

Таня, бліда й схвильована, насилу впривалася з юрби, що сміялася і обговорювала пригоду.

Вона пройшла в коридор і знов зазирнула в залю. Мері не було ніде.

— Вибачайте... — раптом почувся за нею знайомий го- лос.

Серце зойкнуло, але вона подолі озирнулася: на неї дивилися очі Хоми, похмурі й перітучі.

На змарнілому обличчі плями руминцю, — йому, оче- видно, було дуже болуче гукнути її.

Дивлячись кудись через плече Хоми і сякнучись по виявити схвильовання, Таня сухо запитала:

— Що вам угодно?

— Вибачте... Ви шукаєте Мері?

Таня живо глянула йому в лице:

— Ви хіба бачили її? — з неспокоєм запитала вона, одводячи зараз же очі на бік.

— Еге: вона просила мене знайти вас і сказати, що через півгодини приїде.

— Вона поїхала?!

— Так, але через півгодини...

— Де ви її бачили?

— Там, біля каси в коридорі...

— Одіта блуа?

— Ні, але вона потім...

— Ах, яка ж вона!... — обурено спалахнула Таня. — Се таке легковажне, що навіть неймовірно! Се там біля каси, де зовсім холодно?

— Так... Але вона потім оділась і...

— Вона з ким-небудь поїхала?

— Так, з одним добродієм...

Таню навіть злість взяла: щоб улаштувати се побачення з Хоמוю, — непотрібне дурне побачення, вона ходить на протягах, і їде кудись!

— Фу яка!... Ні, се просто... я не знаю...

Таня одвернулася і хутко пішла по коридору, сама не знаючи куди. Хома слідував за нею оддалік.

«Ну, на що се? Ну, що я йому скажу?» з болючою досадою думала Таня. Він напевне їде позаду почував себе ображеним.

Вона повернулася і пішла Хомі назустріч.

— Вибачте, я так розсердилася, що не подякувала вам...

Вона дивилася кудись у бік, але почувала на собі його погляд, упертий і запитливий.

— Дякувати нема за що... — сказав Хома...

«Він, розуміється, знає, нащо Мері так влаштувала. Ах, як се негарно. Але ось же на злість ніякого побачення не буде, коли так!»

— Ну, значить, я поїду сама до дому... — холодно вимовила вона. — Як що Мері приїде, скажіть, що я поїхала... До побачення.

Вона простягла руку і мимохіть зазирнула йому в обличчя. Хома стояв все так само, наче чекав чогось від неї.

— До побачення... Кажу, — неувважливо й байдуже сказав він, стискаючи її руку.

«Йому навіть не шкода, що вона їде. Можливо, що ніякого побачення йому не хотілося.»

— Я чула, ви їдете в Паріж? — кинула вона недбало.

— Так, їду, — все так само відповів їй.

«Розуміється, йому все одно. Наче з своєю консержкою розмовляє.»

— Ну, щасливої дороги! Прощайте... — змушено всміхаючись, сказала вона. Так говорять мало знайомим і не-симпатичним людям, яких випадково зустріто на вокзалі.

— Спасибі... — вимовив Хома.

Вони проходили повз буфет.

— Го-го-го!! — раптом розляглося з середини і в розчинені двері Таня побачила, як ті, що сиділи біля столиків, розширеними очима дивилися в тій бік, звідки нісся регіт, крик, гоакання, брязькіт розбитого посуду.

— Ну, от знов скандал! — голосно сказала Таня і мимохіть попрямувала до дверей буфету.

«Він, розуміється, подумав, що я користуюся нагодою, щоб ще побути з ним», подумала вона. І позаяк се почасти було правильно, — їй дійсно не хотілося так відразу піти, та стало соромно і захотілося повернути назад.

Але малюнок, що уявивсь її очам, зупинив її.

Біля ляди хаос... Махають руки, червоні, вспітнілі обличчя, розтягнуті сорочки продавців метушаться за лядою на всі боки. Обличчя в них перелякані, обурені. Вони хапають за руки гогочучих людей і щось силкуються відібрати в них. Гикання, регіт, тривожний крик, пронизливий свист.

— Нехай живе «Гуляй душа»! Геть з буржуазією!

— Урра! Геть інтелігенцію!...

— Товариші!... Товариші!...

Біля столиків багато вставало і раділося. Чути було:

— Поліцію покликати!... Се шорт зна що!

— Ну, поліцію!

— Та як же з ними?!

В юрбі гуляйдушістів видко було постати розпорядчиків, що збіглися, з значками на грудях. Але гуляйдушісти нікого не слухали, хапали бутерброди, консерви, тіста, витягали з котла руками киплячі сосиски і регочучи, лаючись, присвистуючи, зідали тут же.

— Ребята! — раптом розлягся серед них гучний голос. — Годі! Бери кожний по пляшці й ходімо!

— Урра! — заревіла юрба і кинулась на пляшки.

— До побачення, буржуї! — заревів той самий гучний голос. — Хлопці, виходь!

Розмахуючи пляшками й регочучи, гуляйдушісти висипали в коридор.

Таня й Хома одійшли на бік, зупинившись біля порожнього столика.

Чути було, як гикання віддалялося коридором, перейшло в роздягальню і, нарешті, зовсім затихло, — пішли.

Публика почала розсажуватися на свої місця, голосно обурюючись і парікаючи.

— Се справді «Гуляй Душа»! — засміявся хтось збоку.

Розпорядчики і продавщиці приводили до порядку буфет; деякі від переляку, образи і безсилля плакали, витирали очі погатованими фартухами.

В цю хвилину очі Тані раптом зустрілися з очима Аннет, що сиділа напроти ляди за довгим столом.

Таня хутко пробігла поглядом по присутніх за тим самим столом. «Чорна красня» з своєю блондиночкою, Стаскін, Ладя, ще якийсь, ще обличчя, потилиці, спини, І... профіль Шурки поруч з Аннет, з иньшого боку. Тускле обличчя, покірлива, огидлива усмішка, — повна «муть».

Таня машинально опустила на стілець. В ухах ще лящав дикий свист і гикання, поруч обережно сів Хома, а там було се лице з жахною усмішкою і мутними, осіяними гнилим блеском очами. Що ж вона думає викинути ще?

— Ви не знаєте, Аннет з компанією давно тут? — запитала Таня, дивлячись в стіл.

Хома замявся. Таня подивилася на нього, — йому щось відомо.

— Ні, вони недавно прийшли... — нарешті похмуро вимовив він.

— Ви щось знаєте? Так?

— Т-так... Вона шукала вас...

— Мене? Звідки ви знаєте?

— Вона мене запитувала. Але я сказав, що ви поїхали. Видно, не повірила. Се було хвилину, перед тим, як я підійшов до вас. Мені здається...

Хома нерішуче зупинився.

— ... краще б вам поїхати.

— Ні, я лишуся, — майже спокійно, але вся бліда вимовила Таня.

Хома замовк.

Таня бачила, як Аннет шепотіла щось чорній красуні, і обидві поглядали в її бік. До їх розмови прилучився і

Гломбінський. Якийсь товстюк з голоними губами і підборіддем, з рудими баками, схожий на Ірландця голосно щось оповідав. Компанія весело сміялася і п'яно плескала йому. На самім краю столу сиділа Ладя, почервоніла, весела, а до неї з двох боків схилялися Стамескін та Аполінарій, відомий Паріжув автор порнографічних віршів.

Таня мимохіть пошукала очима і побачила за іншим столом Фаддея, що похмуро сидів в компанії хористів. Він поглядав в бік Ладі і мабуть щось насвистував.

— А то краще б піти вам, Таня, — почувся знов голос Хоми. — Компанія п'яна, готова... до того ж «сатаністи-індивідуалісти»... Помогти все одно нічим не можна. Вони видно щось вже задумали...

«І він знає», з болем подумала Таня.

— Ні, Хома, я лишаюся... Як що вам... незручно, ви йдіть.

Раптом компанія почала вставати і розплачуватися. Коли Шурка, якого підтримувала Аннет, підвівся, Тані стало ясно, що він п'яний. Аннет, одіта з пилом кокетки Великих Бульварів, не випускаючи руки Шурки, рушила до виходу. За нею потяглася й решта.

Таня й Хома мовчки чекали, силкуючися не дивитися на парочку, що наближалася. Хома спробував заговорити з Танею, але вона вже не чула його.

Ось вже близько піднесення, навмисно піднесення голос Аннет:

— О, без сумніву, мій друже... Розуміється!... Так, так!

І за сим невиразне бурмотіння і хихикання Шурки.

Таня поволі повернула до них голову. На неї дивилися широко розставлені, підведені очі Аннет. Наче зараз тільки вона помітила Таню й Хому і раптом оживлено вигукнула:

— Олександр Петрович! Дивіться, кого ми зустріли!...

І чарівно киваючи Тані головою, з радісним здивованням вимовля:

— І ви тут? Як се гарно, а я вас шукала... Ми...

І зупинилася. Шурка, побачивши Таню й Хому, раптом видерся і, наче підбитовхнутий кимсь в спину, поривчато ступив до їх столика.

Хома й Таня навіть одхитнулися трохи і захололи в напруженому чеканні. Таня була мертвенно-бліда.

Ті, що сиділи біля інших столиків, затихли і стали дивитися в їх бік.

Шурка підійшов так близько, що торкався полами столика. Він довгим тьмяним поглядом подивився на Таню, потім на Хому й мовчав. Обличчя його наче завмерло в дивній тупій серйозності. Здавалося, він нічого не думав і не počував, а просто стояв і дивився на них.

І несподівано з повільною важністю і такою самою серйозністю простягнув руку Хоми.

Хома хутко глянув йому в обличчя, наче зрозумів щось і, підвівшись, так само серйозно і мовчки стиснув йому руку.

Не говорячи більше ні слова, Шурка повернувся, хитнувся і пішов у-перед.

Хтось засміявся, хтось щось сказав. Але Аннет вхопила Шурку вище ліктя і з п'яною злістю притягнувши його до себе, гаряче зашепотіла. Кілька разів вона сильно шарпала його за руку. Задні сатаністи не розуміли причини остановки, кричали та вимагали дороги.

Хома щось говорив Тані, але вона навіть не повернулася до нього й чекала закінчення розмови Шурки з Аннет.

Шурка раптом голосно і наче в якимсь одчаєм, як потім згадувала Таня, закричав:

— Так?!

— Так! — сказала Аннет.

Після цього Шурка раптом повернувся до Тані. Обличчя його було цілком як у божевільного. Очі жахливо, неприродно блищали. Коли обличчя його з сими страшними очима схилилося до неї, її охопив сліпий жах. Вона вже нічого більше не бачила, крім цього обличчя, нічого не чула, крім силого, насиченого алкоголем подиху на своїй щоці.

А далі сталося саме дике. Зуби Шурки оскалилися і з-за них в обличчя Тані плеснула, мов помиями, безглузда, площадна лайка.

Після цього Таня не добре пам'ятала все, що відбулося.

Здається, зчинився якийсь крик, маячило обличчя Хоми з жилами на висках. Шурку кудись тягли спиною уперед і вуса його розпатлалися. А він чи то реготавсь чи як раніше, вишкіривши зуби, кричав. Хтось наступав на Аннет, а вона сміялася і цяно, злісно вигукувала якусь одну і ту саму фразу.

І тільки в автомобілі Таня поволі стала приходити до пам'яті. Принаймні, коли Хома відчинив двері екіпажу, вона вже знала, що підїхали до її дому, що трапилося щось жахливе і що треба дзвонити до консержки. Пропозиції Хоми проводити її вгору по сходах вона не прийняла.

А дома тихо, не розбудивши Фені, що голосно хропла, пролізла в свою кімнату і цілком знесилена, не роздягаючись сіла біля столу і поклала голову на простягнену руку. В очах зараз же замаячили обличчя Аннет, Хрестоносця, червоного, з переляканими очима розпорядчика, — вони всі почали напірати на неї і простягненими руками натискати її груди. А над головою стояв патлатий юнак з скришкою і монотонно, завиваючи, хропів.

XVIII.

Коли годин в дев'ять ранку Феня і Фаддей постукали до Тані, вона сиділа в тій самій позі і спала, звисивши одну руку з столика.

Фаддей був сам не свій; він щулився, мов від холоду, і одночасово що хвилі обтерав спитніле чоло. Очі розтертяно, нічого не бачучи, переходили з річи на річ.

Феня бліда, рідкі брови суворо зсунуті. Вона розбудила Таню і коли остання здивовано оглянула їх і себе, по-нуро вимовила:

— Вставайте, ходім до Ладі.

Таня з переляком вдивилася в неї і в Фаддея. Фаддей нагадав вчорашнє.

— В чім річ? Що трапилося?! — схопила трівожно і ще більше лякаючись.

— Ладю знасилувано... Вона хоче вас бачити, — коротко й грубо відповіла Феня. — Ходім.

Таня захолола на місці, дивлячись на них великими очима. Чи се не сон? Чи не продовження кошмарної ночі? Ладю, сю «лагідну, матову дівчинку», сю вчорашню світлу дитину, знасилувано?!

— Що ви кажете?! — тихо сказала вона. — Коли? Хто? О, Господи!

— Сьогодні вночі... після вашого вечора, Стамескін і ще один. Удвох... Вона видерлася і прибігла до Фаддея.

Таня машинально глянула на Фаддея. Він стояв з тим самим безладним поглядом і зімнятим, тупим лицем.

— Фаддей побіг зараз же до Стамескіна. Але в отелі сказали, що він з своїм приятелем сьогодні ранком несподівано поїхав до Лондону.

Феня розповідала наче вичитувала все це з книги.

Таня не могла зрозуміти всього відразу.

— Поїхали?... І вдвох?... Себ то я не розумію, вони вдвох се зробили... себ то з Ладьюю... Господи, я нічого не розумію... Як же се...

— Ну, що тут розуміти! — раптом розсердилася Феня. — Все зрозуміло... Ходім, вона одна там... Не можна було її залишити саму. Ходім.

Таня, як була, не поправивши навіть капелюха, що зіхав на бік, пішла за ними.

Всю дорогу вони майже бігли і Таня уривчато ставила питання. Феня так само уривчато відповідала, а Фаддей, як і раніше, не говорив ні слова.

— Я боюсь, щоб вона чого не зробила з собою, — підходячи до брудного отельчика, де жив Фаддей, похмуро мовила Феня.

Але Ладя лежала на неприбраному ліжку в тій самій позі, в якій її покинув Фаддей: одну ногу підклавши під себе, а другу спустивши з ліжка і встромивши голову в подушку. На ній були ті самі червоні черевички, плахта, корсетка, тільки віночка не було. Корсетка була роздерта, під рукою, один рукав сорочки ледве висів коло плеча і відкривав матово-біле тіло.

При вході Фені і Тані вона хутко підвела голову, глянула і знов заховалася в подушку.

— Ладя... Ладенька... Ладюсі!... Бідна моя... — підсіла до неї Таня і ніжно поклала їй руку на плече.

Ладя раптом скинула рутами, кинулася Тані головою в коліна і жагуче, гірко заридала.

— Ладенька... Ладя! — гладила її по розпатланій голові Таня і кусала зблідлі губи.

Феня присіла до столу і почала рисувати олівцем на аркуші поштового паперу.

А Фаддей, як тільки Ладя заридала перестав розтопляно дивитися. Як людина, що осягла мети і дуже втомилася,

він сів біля дверей на стільці і заплющивши очі, одкинув голову назад.

А Ладя плакала дужче та дужче, в розпучі журливо хитаючи головою. З розпитувань Таня знала, що вона ще не плакала, тільки тремтіла вся, налякана, приголомшена.

І тому Таня їй не заважала, а тільки гладила рукою по голові і ніжно говорила:

— Ладя... Ладік!..

Поволі Ладя замовкла і втомлено затихла. А Таня не переставала гладити, все повільніше, ніжніше і мов тяжко обиженій дитині, шептала:

— Ладік... Ладенка... Ладюсік...

В коридорі топали і бігали, від чого Ладя здригалася і конвульсійно хлипала.

Але все рідше та рідше...

Феня й Таня пішли. Вони нічого не говорили між собою до самого дому...

Таня роздяглася, умилася, схопила щітку і, не вважаючи на нестерпний головний біль і безсилність, мовчки почала приберати кімнати.

Феня машинально їй помагала і сумрачно, злісно терла ганчіркою шерату на столі.

— Ні, я їду в Росію! — рішуче вимовила вона. — Годі! Нехай буде, що буде, а я їду. Я задохнуся... Годі!

І наче зберачуюсь в сю ж хвилину їхати, вона шпурнула ганчірку в куток і обтрусила сукню.

Таня неуважливо слухала її, вона думала про вчорашнє. На своє здивовання вона ніколи не відчувала ні того жаху, ні навіть гніву на кого-небудь. Може, від того ломало голову? Раптом їй почулися кроки в коридорі.

— Почекайте, Феня... — хутко повернула вона голову і напружено почала слухати. — Мені здалося, що Шурка ходить...

— Та ні ж!... — муркнула Феня. — Він спить, як забитий... Ні, доволі!... Нехай хто хоче задихається в сім болоті, а я їду.

І Феня, піднявши ганчірку, знов швидко почала терти церату, наче се їй усього лишилося зробити до одїзду.

Раптом Таня рішуче поставила щітку в куток і пішла з кімнати.

— Куди ви? — запитала Феня.

— До Шурки. Мені треба з ним негайно поговорити...

На стук її ніхто не обізався. Вона постукала сильніше і почекала.

Ні шамотіня, ні згуку.

— Шурка! — загрюкала Таня кулаком у двері. Дивна тиша була там, за дверима. «Що він, пішов куди?»

Таня обережно розчинила двері і зазирнула. На ліжку нікого не було. Біля столу теж.

Таня увійшла в кімнату і гукнула ще раз, наче сподіваючись, що Шурка заховався десь. Але Шурки не було.

Вона не розуміючи, з досадою вже повернулася, щоб вийти, як раптом очі її зустрілися з вираченими тьмяними очима Шурки, який рівно витягнувся в кутку за умивальником. Язик далеко висунувся, наче Шурка силкувався ним щось дістати.

Таня дико верескливо скрипула і пройнята жахом кинулася з хати. Вибігши до Фені, вона притулилася спиною до каміну і дивлячись на двері коридору широкими очима, з тим самим леденящим, диким жахом закричала:

— Феня!... Феня!... Повісився!... Він, повісився... Очі, очі... О-о!!

Феня омертвіла і не мала сили навіть запитати, що лебудь.

— Господи! — раптом скопилася Таня. — Може він ще живий!

І стрімголов кинулася знов в коридор.

— Таня! Не ходіть!! — не своїм голосом закричала Феня, зриваючись з стільця.

Але Таня була вже в коридорчику і забігши в кухню тремтячими руками знімала з стіни великого кухонного ножа.

І все-таки перед захопненими нею дверима Шурки вона зупинилася. Бліда й тремтяча, вона з одчаєм шарпнула за ручку і вбігла. Задихаючись, зробила надлюдське зусилля і глянула: вирачені очі дивилися просто їй в лице видавлений синій язик тягнувся до неї. Таня не витримала і метнулася назад.

— Не можу! — в розпуці ламаючи руки, простогнала вона.

Феня забилася в куток софи і дрібно-дрібно тремтіла. Вмить Таня повернулася і побігла з кімнати.

— Таня! Куди-и ви?! — страшенно перелякана закричала Феня. Почувши, що хлопнули входні двері, вона, косячи божевільні від переляку очі на двері в Шуркіну кімнату, вилетіла за Танею.

Таня збігала вниз.

— Таня! — жалібно кричала Феня.

— Я зараз! За консержем! — чути було Тані голос. За хвилину двадцять в їх кімнатах товпилися консержки, поліція, якісь сторонні люди.

Таня давала відомости, а в той час Шурку одв'язували і оглядали. Записки він ніякої не лишив, а Таня сказала, що нічого не може сказати про причину його смерті.

Вона вже не тремтіла. Навпаки, надзвичайний спокій опанував її. Здавалося, річ йшла не про смерть Шурки, а

про його від'їзд або викрут ноги... Ні жаху, ні жалости, ні ясного розуміння того, що трапилось.

«Що зо мною?» — запитувала вона себе. І навіть при сім запитанню не почувала нічого, крім сього надзвичайного, легкого спокійного настрою. Перед сим голова боліла, в цілім тілі був тягар якийсь. А тепер навпаки на диво ясна була голова, свіже тіло. Ось тільки вона не зовсім ясно розуміла питання, що їй ставилися. Вони наче губилися по дорозі, не досягаючи до неї. Треба було повторяти кілька разів те саме.

Звідкілясь з'явилася дівчинка, дочка консержки і подала їй мійську телеграму. Таня прочитала і нічого не зрозуміла. Забула, потім згадала і знов прочитала:

«Я дуже хора. Приходьте зараз же. Необхідно. Ваша Мері.»

— Добре, я зараз... — по російськи сказала Таня дівчинці, але зміркувавши, що дівчинка не може зрозуміти її, вона навіть усміхнулася.

— Ви йдете Таня? — занепокоїлась Феня.

— Так, мушу йти до Мері.

— Ну, я теж іду! — схопила Феня з вішалки пальто і вмить одяглася.

Консержка говорила Тані щось про покійника, похорони, бюро, — Таня з усім згожувалася. Але консержка помітивши, що Таня не добре розуміє, допомогла їй одітись і сказала:

— Ідіть, куди вам треба... Вам треба отямитися... Я сама де-що улаштую тут. Mademoiselle розуміє мене?

— Oui, oui, c'est ça, c'est ça! — машинально відповідала Таня.

Консержка, заклопотано похитуючи головою, проводила її на вулицю.

Греміли трамваї, завивали і сурмили автомобілі, поміж скіпажів шведяли порські велосіпедисти. Люди йшли з заклопотаними, багдужими, веселими обличчями. Бігали діти.

На розі стояв поліцаї і зосередковано колупав в носі. Під вікнами зупинялися бандитники і заунивно виспівували:

— Marchand d'avit...

Все се було дивне й неправдоподібне. Здавалося всі ці люди представлялися — і поліцаї, що в носі колупав і шофер, який солодко позіхав, і співоці бандитники, і публіка, яка метушилася біля трамваїв. Всі вони знають щось жахне, але силкуються показати, що нічого не трапилось, що сьогодні все йде як учора, як завжди.

І сама Таня легко й хутко переходила вулиці, читала вивіски, спокійно їхала на трамваю. Як завжди вона привітно привиталася з Меріною консержкою Жюлетою, яка відчинила їй двері.

Жюлета була дуже занепокоєна і сумна.

— Mademoiselle зовсім... погано — прошептала вона, проводячи Таню в «камеру». Так називалася маленька кімнатка, куди Мері переходила, коли їй ставало гірше. В ній не було ні килимів, ні зеркал, — одно невеличке вікно і білі вапняні стіни.

Таня не здивувалася, не виявила ніякого співчуття Жюлеті. А Жюлета замовкла і уважно поглядала на Таню.

Мері лежала на дивані, вкрита ковдрами і перинкою. Щоки за одну річ позападали, шкіра на лиці зробилася жовтою, очі, великі, в темних смугах, втомлені, з хоробливим блеском.

Вона саме почала кашляти коли Таня увійшла і часто хитала головою, наче усиленно витаючи гостю.

Однаке коли Таня сіла біля неї на стілець, Мері підвелася, схопила Таню за плечі і крізь кашель перелякано скрикнула:

— Що... що... з вами?!

Таня, зрозумівши її питання, внутрішньо здивувалася її переляку. Але чомусь закрила лице руками і нічого не сказала.

— Таня! У вас страшний вигляд... Що трапилося?! Та кажіть же!...

Таня зняла руки з обличчя, вдумалася в Меріні слова і тихо, спокійно сказала:

— Шурка повісився...

Мері поволі одвела свою руку від її ліктя і опустила на подушку. Не зводячи переляканих очей з Тані, вона помовчала і ледве чутко запитала:

— Як се трапилося?

Таня дивилася під стіл і не чула: якась дивна тепла задума зковувала її мозок.

Мері занепокоєно торкнулася її руки.

— Чуєте, Таню?

— Так, так, розуміється... — згодилася Таня сильно зітхнувши. Але зрозуміла з обличчя Мері, що відповіла не до речі і жвавіше запитала:

— Що ви сказали?

— Я питаю, як се трапилося? — заплющивши очі, повторила Мері: їй стало погано.

— Як се трапилося? — задумано перепитала Таня.

«Так, як же се трапилося? Що трапилося? Ах так, те...»

— Се трапилося... сьогодні...

Напружуючи усю волю, щоб не впасти в задуму і стежити за своїми думками, Таня почала розповідати. Починаючи про вчорашній вечір, вона перескакувала на сьогоднішній ранок. Говорячи про Аннет, забувала і розпо-

відала про Ладю. Хвилинами зупинялася, задумувалася, безчасно і спокійно дивлячись у вікно. Коли Мері обережно виводила її з задуми, вона продовжувала своє плутане оповідання, поки знов не задумувалася.

Під час одної такої перерви Мері позвонила і звеліла Жюлеті приготувати тут же Тані постіль. Жюлета трівожно поглядаючи на обох, прудко й зручно все улаштувала. Принесла складне ліжко, тюфяк, білизну.

— Поможіть панночці роздягтися, — звеліла Мері.

Таня покірливо дозволила роздягти і вкласти себе в ліжко.

І як тільки голова її торкнулася подушки, наче хтось накрив чимсь теплим і темним її мозок і все зникло.

Се тяглося усього один мент, але коли Таня розкрила очі, в кімнаті горіла лампа і навколо було надзвичайно тихо. За вікном не греміли трамваї і звозики, не кричали продавці газет.

Хтось пошепки розмовляв збоку. Таня повернула голову і побачила величезну постать Олександра, який сидів в кріслі біля ліжка Мері. Йй було видно тільки спину його і розпатлане чорне волосся.

Таня раптом згадала все і враз гостре, болюче почуття охопило її.

«Яка година? Як можна було спати в такий час?»

Раптом хтось глухо заривав в кімнаті. Таня похолола і затаїла дихання, не наважуючись поворухнутися: се Олександр.

— Саша любий, бідний мій!...

Мука і палка ніжність брегить в тремтячому зміненому голосі Мері.

— Не треба... Буде, світлий мій... Так кращо... Се єдиний вихід...

Ридання затихали. Мовчанка. «Кашлянути і показати що вони не самі? Але як більше їм не вдасться поговорити?»

— Нащо ти се, Марусю, на що? Ти могла ще жити... Ах, ти могла ще жити!...

— Але даю тобі слово, що не хотіла я нічого зробити з собою!... Присягаюсь чим хочеш, що я хотіла їхати в Італію, жити з тобою... Розуміється, божевільня було їхати на сей вечір... Але я ж божевільна, ти знаєш се... Даю слово, що не навмисне!... Запитай у Тані!.. Жюльета радила одягти бальову сукню з декольте, а я навмисне одягла закриту... Се при Тані було...

Таня, пронизана сповненою страшиною значення брехлею Мері, лежала нерухомо. Крізь напівзаплющені повіки вона бачила, як Олександр повернувся і подивився на неї. Хотілося скочити, кинутися до Мері і з одчаєм, з лементом болу заридати над нею. Так! як що Олександр запитає, вона скаже, що Мері ні за що не хотіла одягати сукні з декольте, що вона весь час куталася, береглася, старанно приймала ліки. О, Мері, Мері!

— Годі про се, Саша, годі, рідний... Ну, умру я, ну, що тут жахного?... Всі люде — смертні... Годі, любий... Я хочу тільки, щоб ти вірив, що тільки одного я тебе любила... Віриш мені, мій єдиний?

— Вірю... — ледве чути прошепотів Олександр.

— Ну, от і спасибі... А тепер, може, хочеш спочити? Я спала цілу ніч, а ти сидів... Спочинь...

— Ні, Марусю, я не втомився.

— Ну, посидь ще... То завтра ти підеш до Гаврилова по паспорт?... Добре було б баронеси якої... На жандармів се впливає краще валеріянових крапель...

Помовчали. Таня не ворушилася. На вулиці прозвучали дзвінки, похалпіві кроки прохожого і затихли.

— А то б все таки в Італію, Марусю? Га? Як ти думаєш?

О, скільки безнадійности в сім несміливім запитанню!

— Ні, любий... Лікарь більше двох тижнів не згоджується продержати мене на світі... Хочу вмерти дома, в снігу... Ну, не треба більше про се. То не забудь же, Саша, завтра, себ то вже сьогодні піти до нотаря... Заловіт треба зробити тут же... Хто знає?... Ну, добре, добре... Так ти неодмінно заїди... Хотілося б мені, щоб частина на засланих та каторжан пішла... Навіть більша частина, а решту вже поділи, як хочеш. Есерам, розуміється, більше... Не обидиш?

Таня бачила, як нерухомо й зігнувшись сидів Олександр. Чи чув він, що вона йому говорила?

Мері раптом закашлялася. Олександр неспокійно поворушився. Мері кашляла часто, довго, наче одриваючи щось в себе в грудях.

— Фу... Втомилася... Йди, любий. Не треба тобі слухати мене... Спочину я... Ні, ні, цілувати не треба... Саша, не хочу! Заразишся, ні, ні... Я тепер здобула собі недотикальність особи... Коли прийдеш?... Приходь раніш, Тані треба буде допомогти... Ну йди, а то ми збудимо її.

Коли Олександр пішов, Таня ще довго прислухалася до Мері. Тепер виразно було чути її хрипле шалке дихання. Ось вона повернулася, глибоко з свистінням зітхнула і затихла.

Дивлячись в стелю широко раакритими очима, Таня ле рухалася. Дихання Мері ставало рідше і спокійніше. Тікав десь на столі або на стільці каміньковий годинник. Тужливо й самотно прогучали знов дрібні кроки під вікном. Не одриваючи очей від темної стелі, Таня думала. Іноді десь за стіпою м'яко й мільодійно дзвонив годин-

ник. Тоді Таня глибоко зітхала, обережно дивилася у бік Мері, що хрипло і розмірено дихала, і знов думала.

Коли вікно почало сіріти і світло лямпочки розливалось, Таня вже все вирішила. І як людина, що закінчила болючу й складну працю, вона зразу відчула втому. Очі мимохіть склепилися і вона заснула.

Коли вона знов розплющила їх, на підлозі і на кріслі, де в ночі сидів Олександр, лежали соняшні плями.

Таня скочила і сіла.

— Що, виспалось, дитятко? — зараз же почувся безсилий, ласкавий голос Мері.

Таня закрила руками обличчя і не відповідала.

— Що ви, дівчинко? — неспокійно запитала Мері.

Таня поволі одвела руки і глухо сказала:

— Нічого... Я надто довго спала...

На Мері вона не дивилася.

— Мері! — раптом тихо заговорила вона дивлячись на крісло. — Я чула в ночі частину вашої розмови з Олександром... Я повинна була... повідомити, що чую і не зробила... Я не хотіла вам заважати...

— І добре зробили — з доброю усмішкою вимовила Мері. — Ми вас збудили? А потім — ви спали?

Таня повернула до Мері голову. Змучене, але яке світле, благосне лице! Вона хутко підійшла в одній сорочці до ліжка Мері, стала голими колінами на підлогу і взяла безсилу, прозору руку її.

— Як вам, Мері?

І не чекаючи відповіді, тихо піднесла руку до уст і побожно поцілувала її.

— Що ви, дитинко? — змішано прошептала Мері одбираючи руку. Коли Таня підвелася, очі її були залиті сльозами. Вона одвернулася, одійшла і мовчки почала одягатися.

— Мері, я з вами поїду в Росію — нарешті заговорила Таня.

Мері, яка задумливо всміхаючись дивилася на соняшну пляму, що грала на спинці крісла, перевела очі на Таню.

— В Росію?... — запитала вона. — Надовго?

— Назавжди!

Мері трошечки підняла брови.

— А Хома?

Таня не зразу відповіла. Їй хотілося сказати: «з Хоמוю все скінчено», але з здивованням відчула, що в сих словах була б не ціла правда.

— Хома, коли хоче, нехай іде теж в Росію.

— Але ж у нього кара на горло!

— Так, я се знаю...

І Таня твердо глянула в розширені очі Мері.

— Дівчинко! Ви розумієте, що ви говорите? — І він згоджується?

— Ні, я йому нічого не говорила і не скажу. Як що він хоче... як що він любить і цінить мене, він так не залишить... А як все одно, то... так і буде.

Мері тихо всміхнулася.

— Дурна дівчинко! А звідки ж він знає, що ви хочете, щоб він шукав вас?

— Він повинен знати, що я його...

Мері закашлялась. Таня трівожно поглядала на неї. Як мало приливає крові до лица навіть при каплю. Може її хвилюють її відповіді? Мері обтерла уста і з тою ж усмішкою продовжала:

— Чому ж він повинен се знати? З того поводження з ним, яким ви дарували його?

— Мері, може вам шкодить розмовляти?

— Мені? — весело й безсило розсміялася Мері. — Дівчинко моя, мені тепер в се можна, ніщо не шкодить. Одно

погано, що не можу всього. А на розмову в ще спли... Се ви покиньте... Ну, так чому же він повинен?

І вона так само ласкаво всміхаючись, притовувалася слухати відповідь Тані.

Таня сіла на ліжко і, дивлячись на Мері, сумового вимовила:

— Тому Мері, що... що інакше виїде так, як він і думав або... Гломбінський думав...

— Себ то? — не зрозуміла Мері.

— Себ то... Бо того вечора, коли в автомобілі... він знав, що я його люблю... Інакше б того не було... А як люблю, значить, вже люблю... І не можу ж за місяць... себ то того Хому, якого я покохала, я не можу розлюбити... так швидко. Як що можу, значить, можу і до Гломбінського піти... І взагалі не здатна до великого кохання. І виходить, він має слухність... Він повинен знати, що я його люблю, коли вірить, що я не... продажна... А коли так, то він, як любить мене, силкуватиметься довести мені се.

— Ідучи на шибеницю? — значучо й тихо запитала Мері.

— Так, ризикуючи своїм життям. І тільки так я можу повірити, що він цінить мене. Як би того не було, я б не знаю... А тепер не можу інакше...

Мері мовчала.

— А ви знаєте, що ви на себе берете, як що його схоплять? — вимовила вона ще тихше.

— Так, знаю.

Мері уважно подивилася на Таню; так, вона знав.

— Не можу, Мері, інакше... Я не зможу з ним жити... Нехай за рік — два ми розійдемося, але, веднучись, ми повинні почувати, що веднемося на віки, що ми перозривні... Але коли вже з самого початку є сумнів... Ні,

Мері, мені перед самою собою буде соромно... І виїде гірше, ніж... шибениця... Мері не відповідала і уважно дивилася на соняшний промінь, що пересунувся.

— Так, може ви і маєте слухність, — нарешті поволі промовила вона.

І помовчавши додала:

— Але тоді, Таня, ви все таки скажіть йому, що їдете в Росію і що нічого не маєте проти того, щоб зустрітися з ним там...

— На що? Він сам повинен...

— Ах, рідна, і у иньшого ж гордість може бути... Та й важко йому в такі тонкості входити: «Як що так, то значить так. І виходить так». Він бачить, що ви з ним холодні, байдужі. Ось і все... Підіть до нього, поговоріть і може...

— Ні, Мері, сього я не можу...

— Фу, яка, Господи!...

І Мері навіть підвелася на лікті, але зараз же закашлялась і знов лягла.

Таня суворо подивилася на неї. Капель нарешті затих.

— Слухайте, Таня, — ось моє передсмертне прохання: підіть зараз до Хоми і скажіть йому: «Хома, Мері просила мене запитати вас, чи любите ви мене»... Таня, дайте мені скінчити, мені трудно говорити!... «Я вас, мовляв, люблю, але їду в Росію. Як хочете, шукайте мене там»... Так, Таня, сими словами і скажіть... Ось се моє прохання до вас. Зробіть?

Таня бачила, що Мері без сього не заспокоїться і сказала:

— Добре, я піду до нього й скажу...

— Дякую...

— Але я так і скажу, що на ваше бажання...

— Так, так... Ви куди одягаєтеся?

— Я піду до дому... — ледви чутно сказала Таня. Обидві старалися про Шурку не згадувати.

— Нема чого власне йти туди. Все, що треба, Олександр улаштує. Я вже говорила з ним... Ви переселяйтеся до від'їзду до мене...

— Ні, я буду дома, поки... все улаштується... А потім можу і до вас... До Хоми я зараз піду, — додала Таня суворо.

— Так, йдіть зараз... А я спробую заснути трохи... Треба для дороги сил набратися.

Мері заплющила очі і лежала нерухомо. Таня глянула на неї і мимохіть пригадала картину «Мадонна в труні», яку десь бачила: той самий благосний спокій мертвенно — прозорого обличчя, та сама лагідність і ніжна величавість.

— Я відхожу, Мері... — шепнула Таня одягнувшись. Мері безсило розкрила очі, всміхнулася й відповіла:

— Йдіть, дівчинко... Будьте ласкаві до нього...

Таня вийшла.

Було ще рано, коло восьмої... «В робітню він тепер вже не ходить, може ще спить? Тим краще, коротша розмова буде».

Але Хома не спав. Про Шурку він, мабуть, чув вже від кого-небудь, бо дивився на Таню серйозно і наче з пошаною.

Таня увійшла в кімнату і мимохіть звернула увагу на обстановку. В одному кутку стояло те саме подібне до труни ліжко, в другім дзеркало з розбитим отвором, в третьому зложені в купу стільці, крісла. На вікні косо висіла прибіта одним кінцем гардина. Похоже було на похмуру крамницю гандляра старими меблями. На столі стояла пляшка з молоком, а на обрізку дошки довгий хліб. На

підлозі по старому валялися стружки й опилки. Пахло вохкістю і застоїлим тютюпним димом.

Хома мовчки чекав.

Таня схилила голову і рівним тихим голосом почала: — Я до вас з... доручення Мері. Вона дуже хоро і як передсмертне прохання... висловила мені бажання, щоб я запитала, чи ви мене любите?

Хома усього чекав, але тільки не цього. Збліднувши і широко дивлячись на неї, він мовчав.

Таня ж стояла, все так само дивлячись у діл і без нетерплячки чекала відповіді. Справді, вона виконувала чуже доручення, яке її не торкалося зовсім.

— Так, я люблю вас...

Таня хутко підвела голову і зараз же знов схилила її.

— Потім... — казала вона далі тим самим рівним, чужим голосом. — Чи вірите ви в мене... як в себе?...

— Більше, ніж в себе...

Таня голови вже не піднімала.

— Добре. Я вас теж люблю. Але я їду в Росію... Се теж просила мене Мері сказати вам...

Хома відкашлявся і хрипло запитав:

— Але се... правда?... Се б то, що ви... теж...

— Еге! — трохи різко й холодніше кинула Таня. — Я їду до Росії... От і усе. До побачення...

Вона подала йому руку, не подивившись на нього і хутко вийшла.

Хома стояв і тер чоло, розтертяно й похмуρο дивлячись їй у слід.

Шурку поховали на тому самому кладовищі, що й Остапа. Але провозжали його тільки близькі та де-хто із знайомих, — Косоротови, Олександр, Хома, Фаддей з Ладю, кілька робітників з гуртка. Перед кінцем похорону

прийшов Аркадій. Він нікому не вклонився, — з холодним суворим обличчям підійшов до могили, яку заспали, постояв і пішов. Від сього всім стало ніяково. А Феня не витримала і сердито пробурмотіла:

— Такий дурний кривляка!

Промов над труною не було.

Засипали, постояли, ніяково сказали один одному кілька незначних фраз і пішли до виходу.

День був ясний. Небо вкрилося молочно-жовтими круглими хмарами і сонце, як корабель від острова до острова, плавало між ними. Мокре листя вілх ярко блищали і на них сяли важкі краплі води.

Додому поїхали вкупі.

Таня ні сьогодні, ні в попередні, коли Хома приходив з Олександром помагати їй, не сказала з ним ні слова.

Але, прощаючись, він насмілився і запитав:

— Ви швидко ідете?

— Не знаю... — сухо відповіла вона.

Він мовчки вклонився і пішов. А Таня обернулася до Фаддея, що чекав її й сказала:

— Ходім... Тільки, будь ласка, Фаддей, кажіть коротше... Я втомилася. В чім річ?

— Мені небагато треба сказати... — сумовито вимовив Фаддей. — Я з вами хочу порадитися що до Ладі...

Він замовкнув і пристукнув парасольською окурок. Таня оглянулася. Позаду йшли Феня, Ладя й Олександр.

— Ну? — похмуро підштовхнула вона Фаддея, який замовк.

— Сумув вона... Не вірить мені... Думає, що я тому з нею живу, що вона... «вже не невинна»... Се вона говорить так про себе... Поговоріть ви з нею. Таня... Мучиться... Коли ви з нею поговорите, вона повірить...

Таня вже знала все це.

— Ні, вона і мені не повірить... — похмуро кинула вона.

Фаддей мовчав. Мовчала й Таня. І обоє знали, що думає кожний.

— Вінчайтесь, Фаддей... — нарешті тихо сказала Таня.

Фаддей наче здивований швидко глянув на неї.

Тані хотілося сумно всміхнутися від цього наївного і невмілого лицеміря, але вона не всміхнулася і вимовила:

— Так, Фаддей, се найкраще... Підіть в церкву і вінчайтесь... Се єдиний для вас вихід... Така моя думка...

Фаддей довго мовчав, потім глибоко зітхнув і з ніяковістю вимовив:

— Так, мабуть доведеться вінчатися, нічого не поробиш.

— Тільки не вінчайтесь поки ми не поїдемо, — додала Таня, обертаючись назад. Феня саме дивилася на них суворим і увалливим поглядом.

Фаддей теж оглянувся і тихше сказав:

— Так, ми вже після вас...

— І провозжати нас не приходьте...

— Не прийдемо... Так попрощаємося і Бог з вами.

Вони попрощалися і на вокзал не прийшли. Правда, опріч Олександра, на прохання Тані й Мері ніхто не прийшов.

Мері почувала себе краще. Таня й Феня, як милосердна сестра та покоївка княгині Кіревої, до відїзду потягу стояли в проході вагону і дивилися на пасажирів, що метушилися. Княгиня розмовляла з кузенком.

Коли кондуктор почав зашлюпувати двері вагонів, кузен, блідий та засмучений, вийшов з купе і мовчки цілувався з слугами княгині.

— Пишіть, Таня, кожні три-чотири години... Га?... Чи се падто часто? Ні? Га? Як ви думаете? Затруднить нас...

— Еге, буду, буду... йдіть.. Потяг рушить... Зостанеться... — захвилувалася Таня, обережно виштовхуючи кузена княгині з вагону.

— Ну, не біда...

— Ні, ні, Мері буде невдоволена... Прощайте...

Олександр на імя Мері слухняно побіг до дверей і вистрибнув. Таня бачила, як кондуктор йому щось суворо говорив, але він не слухав: стояв і махав капелюхом. Великий, рознатланий-вродливий він звертав на себе увагу тих, що відїздили і тих, що лишалися.

Мері, тримаючись за стіни, підійшла і глянула в вікно. Далеко стояла на пероні сумовито зігнута постать Олександра, що махав капелюхом.

— Прощай, Паріж... — блідо всміхаючись прошепта-ла, Мері і за помічу Тані пройшла в купе. Покоївка Феня, не зважаючи на присутність княгині, сиділа й похмуро дивилася на блискучі вогні передмість Паріжу.

А тижнів півтора згодом з тим самим потягом Олександр проважав австрійського підданця Ярослава Кордубу. Кордубі очевидно зовсім недавно лікар записав пенсне, бо він ще невміло поправляв його і весь час говорив Олександрови:

— Й-Богу, Олександр, воно ні до чого... Не держитесь...

Але Олександр хитав головою і серйозно грозив пальцем...

— Ні, ні, Хома! Се багато значить... І вуса голить що дня... Чувте? А до пенсне до кордону звикнете... Тільки ви вже, голубчику, ні слова, що я дав адресу... Га? Мері нічого, вона дозволила, а ось Тані... Розсердиться...

— Ні, ні не скажу...

— Ну, дай Боже усього.. Пишіть, як там у нас... Скоро, може, й назад? Га? Як ви думаете?

— Не знаю...

— Ну, дай Боже... Пишіть...

Знов захлопнали дверці. Олександр стояв тепер під вікном вагону. Кордуба простяг йому руку, і Олександр, міцно стискаючи її, пройшов ще кілька кроків за потягом.

Знов йому щось невдоволено говорив кондуктор, а він не чув і, великий, вродливий та засмучений, довго махав капелюхом.

